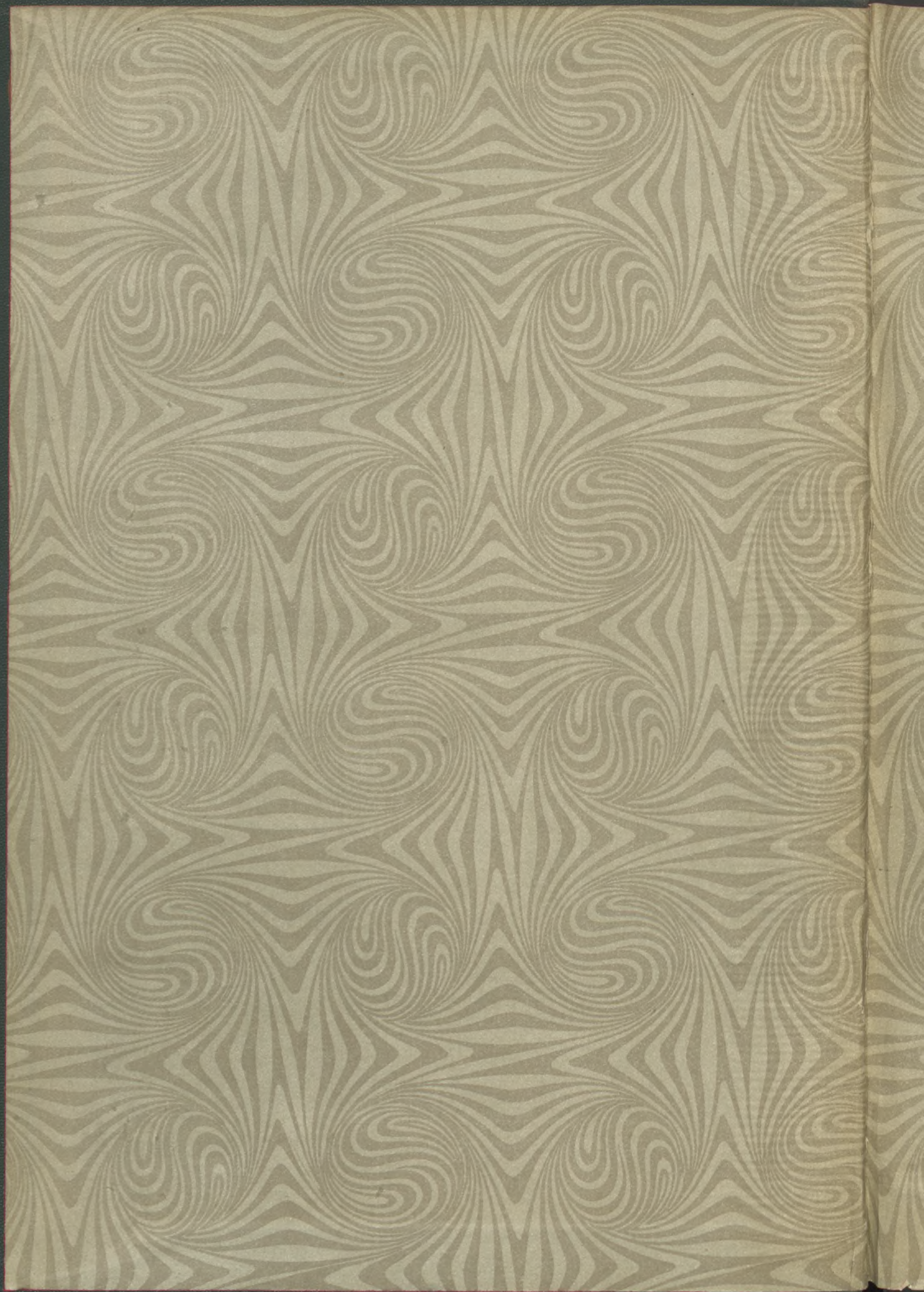
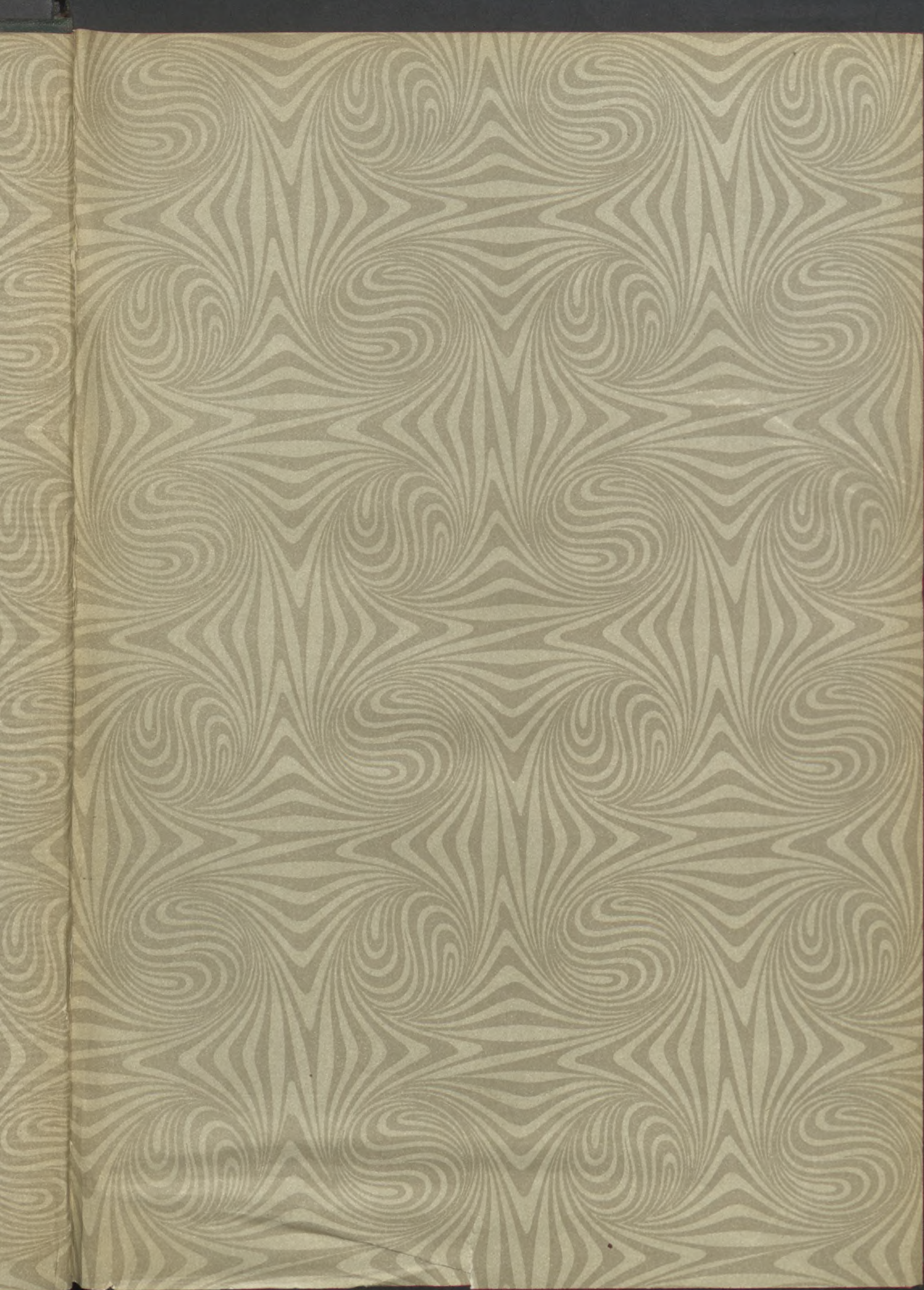

268996

Méltóságos Dr. Fejérváthy László úrnak
udvari tanácsos, egyetemi ny. r. tanár úr.

mielý halála és kiosteleke jeléül

Domonkosy S

EGYETEMES TÖRTÉNELEM.

A M. KIR. HONVÉDELMI MINISZTER MEGBIZÁSÁBÓL
A HONVÉD FŐREÁL- ÉS HADAPRÓDISKOLÁK SZÁMÁRA

ÍRTA

DR. DOMANOVSKY SÁNDOR.

I. KÖTET:

AZ Ó- ÉS A KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE.

BUDAPEST

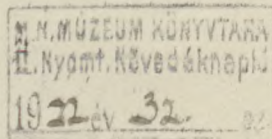
PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1910.

H. ...
286

268.996

ELŐSZÓ.

A honvéd főreál- és hadapródiskolák új tanterve a történelem anyagát úgy osztotta be, hogy az első évre az ó- és a középkor jut. Ez a beosztás bizonyos korlátok közé szorítja az anyagot. Arra kellett tehát törekednem, hogy a történelem szerves folyamatának megszakítása nélkül a kiemelkedőbb események és művelődési tényezők, valamint a hadviselés fejlődésének kellő méltatásával az anyagot mégis úgy rostáljam meg, hogy azt heti három óra alatt jól el lehessen végezni.

A beosztásban természetesen csakis a paedagogiai szempont lehe-
tett irányadó. Röviden összefoglalni és a szükségeseket mégis előadni,
anélkül, hogy az a tanuló megterhelésével járna, csak úgy lehet, ha a
megjegyzendőket szorosan beletűzzük az események világos és logikus
folyamatába. A jelen tankönyv beosztási alapja tehát csakis a világ-
történelem nagy küzdelmeiben megnyilvánuló szoros ok és okozati
összefüggés lehet. A fejlődés közbülső mozzanatai, a kisebb jelentőségű
események ugyan ezzel a módszerrel kiszorultak. A művelődési ténye-
zőket is imitt-amott, az események kapcsán kellett előadni vagy nagyobb
fontosságú, korszakos átalakulásoknál a régi és az új viszonyokat
élesen szembeállítani.

Ebben az összefüggésben minden szakasz magába véve egy-egy
egész, amely azonban szervesen beleilleszkedik az előző és a következő
szakaszok közé és a többi fejezetek rokon szakaszaival is logikai
kapcsolatban van. Hogy ezeket a kapcsolatokat a tanuló könnyebben
figyelemmel kísérje, utalásokkal is rájuk mutattam.

A magyar történelmet ezentúl a honvédiskolák növendékei az
utolsó harmadik évben külön fogják tanulni. Épen ezért a tanterv a
két első osztályban a magyar történelemnek nem szán különösebb
szerepet. A magyar történelem eseményeit tehát csak annyiban tárgyal-

tam, amennyiben az egyetemes történelemre döntő hatással voltak. Ez az oka, hogy a fejlődés különböző mozzanatai különböző helyekre jutottak, az illető események tárgyalásához, amelyekre hatottak. A magyar történelem összefüggő szerves tárgyalása a harmadik osztály tankönyvének föladata lesz.

A helyesírást illetőleg az új iskolai helyesírás szabályaihoz alkalmazkodtam.

A képek megválogatásában nem a személyi, hanem a művelődési szempont szolgált alapul. E tekintetben különös köszönettel tartozom a nagyméltóságú m. kir. honvédelmi miniszter úrnak kegyes bőkezűségéért, amellyel lehetővé tette, hogy a szöveget nagyszámú kép magyarázza és élénkítse.

Budapest, 1910 július hó.

Dr. Domanovszky Sándor.

TARTALOM:

A történelemelőtti kor.

Lap

Az ősember művelődésének akadályai ...	1
A történelemelőtti (praehistorikus) kor fölosztása ...	3

A keleti népek története.

Az első magasfokú kultúrák keletkezése ...	7
A babilóniai műveltség ...	8
Babilónia, Asszíria és az újbabilon birodalom ...	9
Egyiptom ...	12
Szíria népei és államai ...	17
A méd és a lyd birodalom ...	21
A perzsa birodalom ...	22

A görögök története.

Görögország földrajza ...	25
A görög őskor ...	27
A dór vándorlás és a görög középkor ...	28
A rendi küzdelmek eredete és a tyrannis ...	30
A spartai katonaállam ...	31
Az athéni demokratia fejlődése ...	33
A perzsa háborúk ...	35
Sicília és Karthago küzdelme ...	39
Athén fénykora ...	40
A peloponnesosi háború ...	43
A hanyatlás kora ...	46
A makedón kor ...	47
Nagy Sándor ...	49
A diadochok kora ...	51

A rómaiak története.

A Földközi-tenger nyugati medencéjének népei ...	55
Itáliai és népei ...	55
Róma a királyok korában ...	57
A plebs küzdelmei egyenjogúsításáért ...	59
Itália meghódítása ...	61

VI

Az első pün háború	65
A második pün háború	66
Róma hatalmának kiterjesztése a Földközi-tenger partvidékére	69
A görög műveltség hatása a római társadalomra	72
A társadalmi baj	76
Marius és Sulla	78
Pompeius	81
Julius Caesar	83
Octavianus Augustus	88
A császárság	90
A Flaviusok és a jó császárok kora	93
A katonacsászárok kora	98
A római birodalom bomlása	101

A népvándorlás kora.

A germánok	105
A húnok és betörésük következményei	107
A germánok első államalapításai a római birodalom területén	110
A keletrómai birodalom és a délgermán államok bukása	113
Az arabok és az iszlám	117

A nyugateurópai államok berendezkedésének kora.

A kereszténység szerepe a nyugateurópai fejlődésben	124
A frank birodalom fejlődése Nagy Károlyig	127
Nagy Károly és a császárság föllevenítése	131
Nagy Károly birodalmának belső szervezése	134
A frank birodalom fölbomlása és a nemzeti államok alakulása	136
A német-római szent birodalom alakulása	139
A hűbériség alakulása	142
A normannok államalapításai	146
A szlávok és az ural-altáji népek államalapításai	150

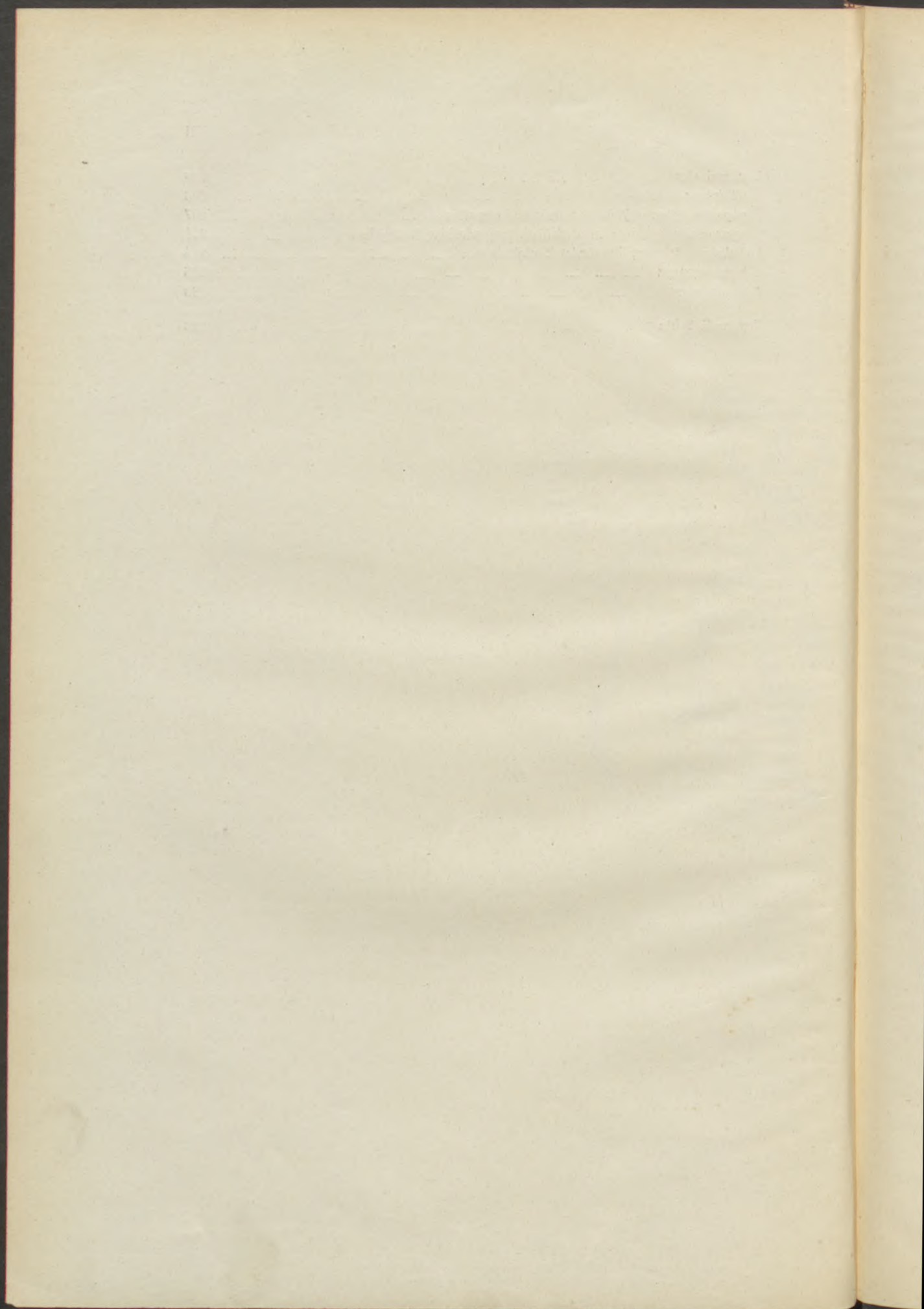
A császárság és a pápaság küzdelmeinek kora.

Az egyház szellemi uralma	153
A lovagvilág	156
Az investitúra küzdelem	160
A kereszties hadjáratok	165
I. Barbarossa Frigyes itáliai küzdelmei	170
III. Ince és a pápaság világuralma	175
II. Frigyes császár és a Hohenstaufok bukása	179
A mongolok betörése Európába	182

A középkori intézmények bomlása.

Angolország fejlődése	185
Franciaország fejlődése	188
Az angol-francia százéves háború	190
A római szent birodalom bomlása	194

A városi élet	199
A hűbériség bukása	203
A pápaság és az egyház hatalmának hanyatlása	207
Magyarország fejlődése és a törökök terjeszkedése Európában	211
A Habsburgok nagy hatalmának alakulása	214
A humanizmus	216
A renaissance	220
Korrendi tábla	228

A TÖRTÉNELEMELŐTTI KOR.

Az ősember művelődésének akadályai. Az emberiség története olyan messze ősidőkben kezdődött, amelyeket sűrű homály borít. A történelem tehát más tudományok segítségére szorul, hogy ezt a homályt némileg eloszlassa. Ezek a geologia és a palaeonthologia, amelyek a föld kérgének alakulásával és ennek az alakulásnak különböző koraiban élt őslényekkel foglalkoznak. A legrégebb embercsontokat és emberi készítményeket diluvialis földrétegekben, a diluvialis kor állatainak (mamut, barlangi medve, iramszarvas stb.) csontjai mellett találták. Az ember abban a korban már az egész északi félgömbön mindenfelé élt, tehát hozzátétőleg vagy százezer esztendeje jár a földön. A történelemnek azonban csak alig ötezer esztendőről van tudomása. A többi idő alatt az ember hosszú és kemény küzdelmet vívott a természet romboló erőivel. Ennek a küzdelemnek az eredménye, hogy társadalmi lényé fejlődött.

Az emberiség
eredete.

A haladás akadályai: 1. a kedvezőtlen természeti körülmények, 2. a primitív ember testi és lelki fogyatkozásai és 3. tökéletlen eszközei voltak.

A haladás
akadályai.

Amikor az ember teljesen egyedül és minden segítség nélkül élt az őt környező természet ellenséges erői közt, iszonyatos küzdelmet kellett vívnia, hogy megélhessen. Gondoljunk csak arra, hogy különösen olyan vidékeken, ahol gyöngébb anyagokból építik az emberek házaikat, pl. Japánban, ahol általánosan a fát használják építőanyagul, egyes természeti csapások, mint földrengés, szélvész vagy árvíz milyen iszonyatos pusztítást okoznak. Gondoljunk arra, hogy egyes ragadozó állatok némely vidékeken még manapság is mennyi áldozatot szednek? Az ősember haladását azonban nemcsak az ilyen tényezők gátolták. Valóságos harcot kellett vívnia, hogy megélhessen. E tekintetben természetesen különböző vidékeken igen különbözők voltak a viszonyok. A Keleten (pl. Elő-Ázsia déli országaiban és Egyiptomban) a szegény ember is henylélve tétlenül tölti életét és mégsem panaszkodhatik nagy nyomorról, a grönlandi eszkimó ellenben erejének minden megfeszítésével sem emelkedhetik ki nyomorából.

A természet
mostohasága.

A táplálkozás
nehézségei.

Ennek az ellentétnek az az oka, hogy az élet tulajdonképpen égési folyamat. Az elégett anyagokat természetesen ujakkal kell pótolni, s az ember táplálkozásával gondoskodik róla, hogy az anyagcsere fönnakadás nélkül történjék. A táplálkozással tartjuk fönn az égés folyamatát is. A meleg égőv alatt azonban az égés folyamata kevés gondot okoz az embernek. A testet körülvevő levegő hőmérséklete sokszor nagyobb és legalább is nem sokkal alacsonyabb, mint az ember testének hőmérséklete (37°C); a test melege tehát csak lassan párolog el. Az embernek ilyen körülmények között nem kell külön gondoskodnia, hogy az elpárolgott meleget újjal pótolja; csak az anyagcsere van gondja. Ehhez azonban csak növényi eledelre van szüksége, amelyet könnyebben szerezhethet meg, mint a húseledelt. Az egyiptomi megél dinnyéből, ugorkából és salátából, a kínai rizsből. Ezt az eledelt csekély fáradsággal, vagy olesón szerzi, a megélhetés tehát nem okoz neki nagy gondot. Az élelem megszerzésén kívül sok mindenfélével foglalkozhatik, ami művelődését elősegíti. Az eszkimónak azonban nagy gondot okoz, hogy a kemény hidegben gyorsan elpárolgó melegét újjal pótolja. Neki tehát nemcsak az anyagcsere, hanem az égés folyamatát is fönn kell tartania. Ehhez pedig húseledelre, főképp zsírra van szüksége. Egész életét a táplálék megszerzése, a főkahalászat foglalja el. Másra alig marad ideje, művelődni tehát nem művelődhetik. Sőt még nagyobb társadalmat sem alapíthat, mert a főka kevés és nagy városok lakosságát nem lehetne táplálni.

Az ősember
fogyatkozásai.

A diluvialis korban pedig az európai ember is ilyen viszonyok között élt. Akkor jég és hó borította az egész Európát, a déli félszigetek kivételével. Az ott élő embereknek alig voltak eszközeik, hogy hatalmas versenytársaikat: a mamutot és az íramszarvast elejtsék. Vermekben fogták ezeket az állatokat. Ez azonban ritkán sikerült és az ember rendetlenül táplálkozott. El kellett szenvednie a legnagyobb éhséget és utána a mohó evést is. Olyan életmód ez, amilyenre a mi szervezetünk már nem alkalmas. Ha manapság pl. bányászerecsétlenségénél napok múlva megmentik a bennrekedt munkásokat, óvatos táplálással (folyékony anyagokkal) kell a gyomrot az új munkához hozzászoktatni. Abban is kedvezőtlen volt az ősember helyzete, hogy az ételt főzéssel vagy sütéssel nem tudta előkészíteni. Akkor tehát a szervezet még más volt. A gyomor uralkodott rajta és a rágószerv: az alsó állkapocs. Még ma is élnek vad népek, amelyeken ezt az állapotot meg lehet figyelni. A gyomor és az alsó állkapocs természetesen elnyomta a többi szervet, különösen az agyat. A mai vad népek homloka is rövid és lapos; a nagy agy, a gondolkodás fészke tehát teljesen fejletlen. Érzékei rendkívül egyoldalúan fejlettek. Észrevelő képessége gyors és pontos, gondolatfűzésre azonban képtelen. A tények, az ok és okozat összefüggéséről semmi fogalmuk sincs. A természet törvényeit

tehát nem ismerik, babonások. Ha nyiluk nem találja el a célbavett állatot, azt nem a rossz célzásnak, vagy az esetleges szélnek, hanem valamely haragvó szellemnek tulajdonítják. Nagy gyakorlattal kiváló ügyességekre tesznek szert pl. a vadászatban, de ezek nem tudatosak. Értelmük fejlődése korán megállapodik és a tovább fejlődésre alkalmatlan. Érzelmi tekintetben közvetlen érzéseik rabjai: minden érzés külön hat rájuk és egymagában irányítja tetteiket. Érzéseik tehát gyorsan is változnak (impulsivitás), amiért a primitív ember állhatatlan és megbízhatatlan. Soha sem lehet tudni, hogy mikor csap át az egyik véletléből a másikba. Közvetlen hatás alatt támadt erős érzései az előrelátást is akadályozzák, mert elnyomják a félelmet a távolabbi bajoktól.

Az ősemlő is ilyen volt. Értelmi és érzelmi fogyatkozásai, az előrelátás és az egymás iránti bizalom hiánya megbénította a társadalom fejlődését. Nem igen éltek sűrűbben együtt és így magasabb műveltségük sem keletkezett. Társadalomról ugyanis csak ott lehet szó, ahol a közösségre háruló feladatot, a közösség tagjai egymás közt fölosztják: ez a munkafölosztás. A munkamegosztás következtében mindenki egy bizonyos irányra összpontosítja működését és föl szabadul az addig végzett munka jelentékeny része alól. Mennyivel kevésbé tökéletesítheti magát pl. az az iparos, akinek mesterségén kívül még a családjá fenntartására szükséges élelmiszert is magának kell termelnie! Az állandóan üzőtt munka tökéletesebb és gyorsabb, a társadalom pedig a munkafölosztással időt takarít meg, amelyet tőke gyűjtésére és művelődésre fordíthat. Amint pedig a munkamegosztás megtörténik, a társadalomnak — akárcsak az emberi szervezetnek — szüksége van minden egyes tagjának összeműködésére. Ezt a hasonlatosságot már az ókorban is észre vették (Menenius Agrippa), a modern társadalomtudomány (Comte, Spencer) pedig rajta alapszik.

Az őskorban különösen kedvező körülményeknek kellett összehatalkozniok, hogy a társadalom fejlődése meginduljon. Mentől tovább haladt azonban ez a fejlődés, annál rohamosabb a haladás. A 19. század elején az ember az olajlámpa, a faggyú- vagy viaszgyertya pislogó fényénél dolgozott; a koppantó világát a hatvanas években föl váltotta a petróleumlámpa, ugyanakkor tört magának utat a még a század elején föl talált gázvilágítás. és ma már a villamoslámpa is mindenütt elterjedt. A hajtóerő még a 19. század első felében a ló, a víz és a szél volt, a gőzerőben még nem igen bíztak, ma pedig már a villamos erővel világítanak, gyártanak és adnak hírt messze vidékekre (v. ö. még a hajó és a fegyver fejlődését).

A történelemelőtti (prae-historikus) kor fölosztása. A haladást a tökéletlen eszközök is hátráltatták. Az eszköz mintegy az ember kiegészítője; tökéletesedésével ő is tökéletesedik. Ez az oka, hogy a

A társadalom keletkezése.

A haladás.

Az eszközök.

történelemelőtti időt, amikor az ember még írott följegyzéseket nem hagyott az utókorra, azon anyagok szerint osztjuk korszakokra, amelyekből legtökéletesebb eszközeit készítette. A fölosztás alapjául azok a területek szolgálnak, ahol a kultúra leghamarabb lendült föl: Ázsia és Európa.

A csiszolatlan kőkorszak. A diluvialis időkben a legtökéletesebb anyag, amit az ember földművelés kora. dolgozott, a kő. Ezzel munkálta meg a fát és a csontot. A kőkorszak

Csiszolatlan kőkorszak.

még nagyon durva; sem határozott alakja nem volt, sem csiszolni nem tudták. Pattantással kovakőből készítették. Csinosabbak a puhább csontból készült eszközök (tű, ár, halászhorog, ékszer), amelyeken bekarcolt és domborművű díszítéseket is találtak. Az ember ebben a korban még csak vadászattal és halászattal foglalkozott. Házi állatai nem voltak, a földműveléshez nem értett. Ezt a kort nevezzük a csiszolatlan (palaeolith) kőkorszak korának, amelynek legnevezetesebb fölfedezése a tűz élesztése. Az eszkimók, a tűzföldiek és a taszániak még a múlt század elején is a palaeolith kőkorszakban éltek.

A mamuth legrégibb ábrázolása. Csontba karcolt rajz.

A csiszolt kőkorszak. A csiszolt (neolith) kőkorszak kora már az alluvium idejébe esik. A csiszolatlan eszközök nem veszték ki, de fokozatosan kiszorították őket a homokkővel szépen lecsiszolt formák; csak a nyílhegy, fűrész,

A csiszolt kőkorszak.

A csiszolt (neolith) kőkorszak kora már az alluvium idejébe esik. A csiszolatlan eszközök nem veszték ki, de fokozatosan kiszorították őket a homokkővel szépen lecsiszolt formák; csak a nyílhegy, fűrész,

Neolith-kori agyagedények és kőbalták.

kés stb. készült még pattantással. A legszebb csiszolt eszköz a balta, amelyet eleinte állatinakkal erősítettek a nyélre. Később már üres velőcsonttal vagy kőfúróval nyéllyukat is fúrtak bele. Emellett egész

sereg új mesterség keletkezett. Agyagból szabad kézzel edényeket készítettek, amelyeket a napon szárítottak meg. Fonni és szőni is tudtak. Hogy könnyebben védekezhessenek, cölöpépítményeken, barlangokban, vermekben laktak. Megszelídítettek egy csomó Ázsiából származó állatot (kutya, szarvasmarha, ló, kecske, kos, disznó), majd az állandóbb lakhely már a földművelésre is rászoktatta őket (búzát és árpat termeltek). Ezen a fokon álló népekre akadt mostanában Bíró Lajos Uj-Guineában.

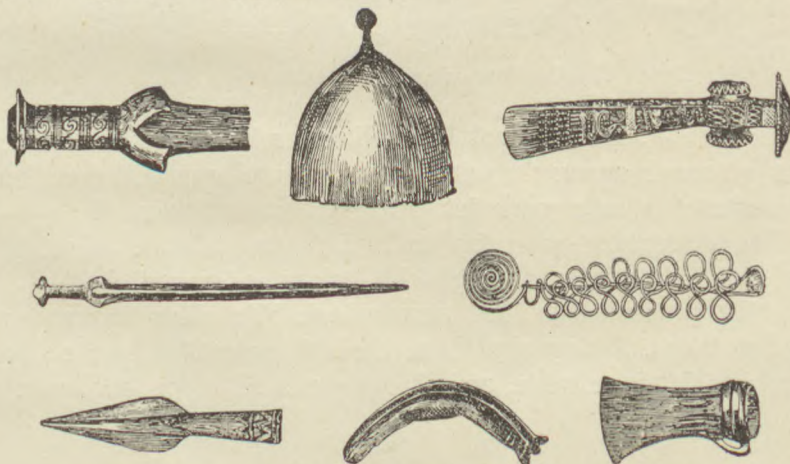
A kőkorszakból az átmenetet a fémkorba a réz mozdította elő. Az ember eleinte mint kőzetet kezelte, amíg észrevette, hogy tűzön ütéssel könnyen alakítható. Így találták föl a kovácsolást. Rézből súlyos tompa ütőszerek (balta, csákány) készültek. Ennek a kornak emlékei ritkák; nagyobb mennyiségben csak Izlandban, Magyarországon és Mexikóban találták, mert később többnyire beolvasztották őket a bronzeszközökbe.

Ebben a korban, amikor a kő mellett a fém is föllépett, alakult meg a meleg égöv keleti országaiban az első magas műveltség, amely csakhamar a Földközi-tenger partvidékeire is hatással volt. Európa középső és északi részeiben azonban a történelem előtti kor a Kr. u. időkig tartott.

A rézkor.

Bronzkori sziklarajz.

Bronzkori eszközök.

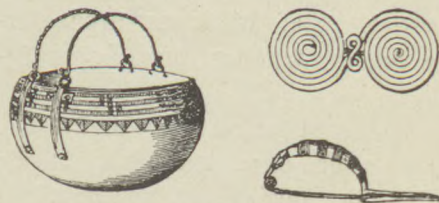
A rezet csakhamar kiszorította az ércesebb bronz (átlag 90% réz, 10% ón), amelynek használata Kr. e. körülbelül 2000 évvel jutott el Ázsiából Európa déli részeibe. A készítés módja többnyire az öntés. Az eszközök az előállítás könnyű módja miatt már sokfélék, szép

A bronzkor.

alakúak és díszítésűek. Jellemző a liliumlevél alakú kard, a lándzsa, fokos, vésők, sarlók és az ékszerül használt bronztekercsek. A készí-
téssel külön ipartelepek foglalkoztak, s az árút házaló kereskedők
hordták szét.

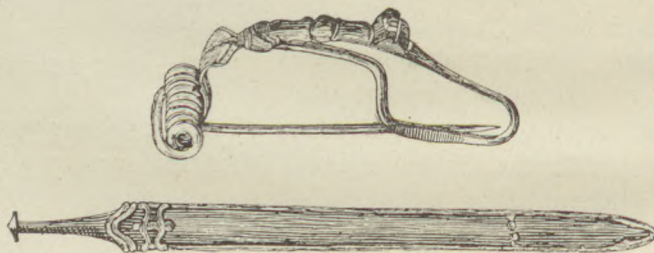
A vaskor.

A Kr. e. 6. században vette kezdetét a vaskor. Átmeneti idő-
szakát, amikor még a bronz túl-
nyomó, a hallstadti, ebből a kor-
ból származó sírmezőről, hallstadti
kornak nevezzük. A vaskardok,
lándzsák, nyílhegyek mellett e
kor nevezetes vívmánya a bronz
trébelése, (sisak, üst, mellvédő
korong, domborművű díszítés).

Hallstadti izlésű eszközök.

A teljesen kifejlett vaskorszak, a La Tène-kor, a Neuchâtel-tó
sekély partmenti részétől kapta nevét, ahol sok cölöpépítményt találtak ebből
a korból. A bronzot akkor már csak ékszerül használták, a vasat már
edzeni és zománcolni tudták. A kard és a fibula mellett új eszközök

La Tène izlésű fibula és kard.

is fordulnak elő: lószerszámok, kocsialkatrészek, sarkantyúk. Ebben a
korban az ember agyagedényeit már nem kézzel gyúrta, hanem koron-
gon készítette és megismerkedett az üvegekészítés titkával is.

Magyarország
őskori emlékei.

Magyarországon palaeolith emlékeket nem találtak. A neolithkor
élénk életéről különösen az aggteleki barlang, a lengyeli őstelep és a
fertői cölöpépítmények emlékei tanuskodnak. Már akkor az ország min-
den része lakott. A nagyrészt kelta eredetű letelepült lakosság a bronz-
korban a földet is művelte, amit különösen a feltűnően sok bronzsarló
bizonyít.

A KELETI NÉPEK TÖRTÉNETE.

Az első magasfokú kultúrák keletkezése. A kultúra fejlődése csak lassan haladt. Amikor az emberek nagyobb közösségekké tömörültek, az élelmezés kérdését többnyire nehezen oldották meg. A vadászó és halászó törzsek kénytelenek voltak időnként új telepeket keresni; az állattenyésztők is új legelőket kerestek. A vándor életmód azonban csak társadalmi szervezetüket fejlesztette, műveltségüket nem. Ez csak állandó telepeken fejlődhetett. Állandó telepeken pedig nagy tömegek csak akkor lakhattak együtt, ha földművesek voltak, és ha a föld is jól termett.

A nomád életmód.

Legkedvezőbb tehát a helyzet a meleg égöv alatt, ahol a növényi éledelem elegendő volt a megélhetésre. A legrégebbi magasfokú társadalmak mind a meleg égöv száraz vidékein keletkeztek, ahol eső nem igen jár. Ilyen helyen fejlődött a babilóniai, az egyiptomi, az indiai, a kínai, a mexikói és a perui műveltség.

Az első magasfokú kultúrák.

Az amerikaiaktól és a tőlünk távolabb fekvő indiai és kínai kultúráktól eltekinthetünk. Bennünket inkább a Kelet érdekel: Babilónia és Egyiptom, ahonnan műveltségünk származik. Mind a két ország vidéke forró és esőtlen. Csak nagy folyók szakítják meg a köröskörül elterülő sivatagot. A forró időszak alatt a sivatag felől fújó meleg szél következtében minden élet kihalófélben van. Ősszel azonban fordul a szél, a folyók kiáradnak és a vidék termékeny rónává változik. Mezopotámiában az örmény hegyekben eredő Tigris és Eufrates a hóolvadás idején, Egyiptomban a Nilus az afrikai nagy tavak vidékén beálló esőzés következtében dagadnak meg. A síkon kellő esés híján csak lassan hömpölygetik árjukat, a víz megtorlódik és széles területeket áraszt el. Az áradás nyomában termékeny iszapréteg marad vissza, amelyben a beléje vetett gabona gyorsan meghozza busás termését.

Babilónia és Egyiptom.

Ezekben a termékeny folyóvölgyekben sűrű lakosság verődött össze, amely a nomád népek támadásai ellen lakhelyeit falakkal vette körül. Mezopotámia déli és a Nilus völgyének alsó részén városállamok keletkeztek. Szervezkedésüket az is siettette, hogy az áradást szabályozniok kellett. Csatornákat kellett ásniok, hogy az áradás vize

A csatornázás.

A deszpotikus
hatalom
fejlődése.

szabályosan elterjedjen, hogy elmúltával mocsarak ne maradjanak vissza, és gyilkos párák ne fejlődjenek, és végre, hogy a száraz időszakban is elvezethessék a vizet a földekre. A csatornázáshoz azonban nagy munkaerőre volt szükség. Az egész lakosság erejét egyesíteni kellett. A nagy egységes terv szerint folyó munkát erős középponti hatalomnak kellett vezetnie. Ezt a hatalmat a tudós osztály, a papság szerezte meg, amely megfigyelte a csillagok járását és abból meghatározta az időszakok változását. A néppel, mint az istenek akaratát, közölték a beálló változásokat és vezették a gazdasági munkát. Így szereztek maguknak a keleti városállamok papfejedelmei korlátlan, deszpotikus hatalmat.

A keleti társadalmak már abban a korban, amelyből legrégibb emlékeik valók, fejlett társadalmi életet tüntetnek föl. A termékeny vidéken az emberek napi szükségleteik megszerzése mellett még sok mindennel foglalkozhattak. Mindenféle iparágak fejlődtek. Saját szükségleteiken fölül fölöslegük is maradt; tőkét gyűjtöttek. A megtakarított idő, a fölhalmozott tőke és a sűrű együttlakás pedig műveltségük haladását is siettette.

A szumírok.

A babilóniai műveltség. A legrégibb műveltség a babilóniai. Babilónia a Tigris és Eufrátes közének déli részén fekszik. Őslakói a szumírok voltak, akiket azonban már igen korán kiszorítottak helyükből a bevándorló semita törzsek. Ennek következtében rájuk vonatkozó ismereteink igen szegények. Csak nyelvük maradt fenn továbbra is, mint egyházi nyelv, és ebből tudjuk, hogy az ural-altáji népekkel állottak rokonságban. Abban az időben, amelyből már egykorú följegyzéseink vannak, a szumírokat a déli vidékekre szorították, ahol uralkodóik Szumír és Akkad királyainak nevezték magukat. Az őslakók műveltségét azonban a helyükbe vándorolt semiták is elsajátították.

Társadalmi
tagozás.

A városállam ura a város istene volt. A föld fölött a fejedelem, illetve a főpap rendelkeztek, akik hűbéreseknél adták át megművelésre. A hűbéres kötelességekkel tartozott a fejedelemnek, vagy a főpapnak, de viszont a föld megmunkálásáért a termények egy része őt illette meg. A városokban azonban nagy kereskedőházak is keletkeztek, amelyek távol országokkal közlekedtek.

Emlékek.

A legalsó népréteg a leigázott nép jogtalan rabszolgatömege volt. Ezek a rabszolgák építették a fejedelmek magas, földtöltéseken épült, erődített és hatalmas kiterjedésű palotáit, a hétlépcsős templomokat és a gazdagok nagy lakóházait; ők maguk azonban rossz viszonyban éltek. A nagyszerű babilóniai épületeket csakis nagy rabszolgatömegekkel lehetett fölépíteni. Hogy hatalmas építkezéseikből mégis kevés maradt korunkra, annak oka az építőanyag, mert a fában és kőben szegény országban agyagból gyúrt téglával építettek s csak a díszítésre használtak mázas téglákat, majolikát vagy domborművű köveket.

Műveltségük a szomszédos népek közt is elterjedt: Élamban, Asszíriában, Mezopotámiában, Arméniában és Szíriában. Nagy elterjedését az bizonyítja legjobban, hogy a nemzetközi érintkezésben a keleti népek a babilóniai nyelvet és írást használták. Írásuk jelírás volt, amelyből később az ékírás fejlődött. Irni azonban cseréptáblákra vagy hengerekre írtak. Az utóbbi időben rengeteg ilyen írásos cseréptáblát ástak ki, amelyek Mezopotámia életének minden mozzanatára élénk fényt derítenek. Vallásuk is hatással volt az összes keleti népek vallására. Az ég, a levegő (Bál) és a föld hármas istenségét tisztelték, amelyek mellett hármas napistenségek keletkeztek. Minden istenüknek külön szentelt állata volt; később magát az istent is ez a szent állata jelképezte. Hitregükben megvolt a világ teremtésének, a bűnbeesésnek és az özönvíznek a mondája. Ebben a tekintetben tehát Babilónia a keresztény kultúrára is hatással volt.

Időszámításunk alapjait is ők vetették meg. Az évet a napjárása szerint 12 harmincnapos hónapra osztották be, s tőlük származik a hold változásain alapuló hétbeosztás is, amelyben a napnak, a holdnak és az öt főbolygónak szenteltek egy-egy napot. Számrendszerük a csillagászati alapon hatos számrendszer. Ez jut érvényre a napnak 12 kettős órára, az órának 60 percre való beosztásában. Ezen alapszik mértékrendszerük is. A rőf nagyságát az emberi karról vették, a lábat pedig a férfi lábáról; ez utóbbi 12 hüvelykre oszlott. Súlyegységük, a talentum pedig egy köbláb víz súlyának felelt meg (43·68 kg), amely 60 minára, ez pedig 60 sekelre oszlott. Mértékrendszerüket különben Európa a nagy francia forradalom koráig használta, Anglia és Amerika még ma is használja.

Babilónia, Asszíria és az újbabilon birodalom. Politikai tekintetben azonban Babilónia nem volt szerencsés. Hatalmát nem tudta állandóan érvényesíteni. A keleti nagy birodalmak baja általában az

Műveltségük.

Vallásuk.

Csillagászatuk.

Hétlépésős babilóniai templom.
Rekonstrukció. 180 m. magas.

Hűbéres jellegűk.

volt, hogy a leigázott területeket nem szervezték. Nem hódítottak; a meghódítottaknál nem gondoskodtak olyan intézményekről, amelyekkel hűségüket biztosíthatták volna. Hadjárataik még a nomádok támadásaira emlékeztetnek, akik nem akarnak területet szerezni, hanem csak zsákmányt. A keleti népek fejedelmei is még úgy viseltek háborút, hogy az ellenséges területet: a várost és a földeket kirabolták, a fejedelmet válogatott kínzásokkal megölték, a lakosság egy részét pedig rabszolgaként elhurcolták. Ha azonban az ellenség meghódolt, elvitték istenét és adófizetésre kényszerítették, esetleg megkövetelték azt is, hogy a győztest háborúban segítse, de önállóságát meghagyták. A keleti nagy birodalmak tehát hűbéres birodalmak voltak, amelyekben a leigázott népek egy része mégis megőrizte önállóságát. Ez a kapocs laza volt, az adótól és az idegen uralomtól a hűbéreseket szabadulni akartak, s a

Asszír harci kocsik.
Márvány-dombormű Assurnaszirpál király palotáján.

háborúskodás folyton folyt. A birodalom nagyobb kiterjedését csak egy-egy kiváló fejedelem tudta megvédeni, utódai alatt azonban a hódított területek többnyire megint elvesztek.

Babilónia.

Babilóniában még a Kr. e. 4. ezredévben több városállam vetekezett egymással, amíg küzdelmeikből kibontakozott az egységes Babilónia. Szárgon és fia Naram-Sin (Kr. e. 3800 körül) már a Földközi-tengerig terjesztette hatalmát. Babilónia később is ebben az irányban törekedett hódítani, és a szíriai folyók völgyén Egyiptommal is összeköttetést teremtett. Az első föllendülés után azonban gyors hanyatlás következett. Babilónia még magát sem tudta megvédeni és különösen Élamtól szenvedett sokat.

A meleg éghajlat alatt a jó termőföld megkönnyíti a békés foglalkozást, de a nép könnyen tunyává lesz és nem tud ellentállni a zordabb vidékekről jövő edzettebb és erélyesebb ellenségnek. Így volt

ez Babilóniában is. Az Élammal folyt küzdelmek idejében már új semita törzsek lepték el az országot (ez a kanaáni vándorlás), s az új bevándorlók közül való az a dinasztia is, amelynek legkiválóbb tagja, Hammu Rábi 1900 körül megint egyesítette a fölbomlott országot és régi hatalmát is visszaszerezte.

Két századdal utóbb azonban Babilónia hatalma megint megtört és régi ellenségei az élamiak uralkodtak az országon, de már akkor egy másik hatalom is vágyott, hogy ezt a gazdag földet leigázza. Ez Asszíria volt. Eredetileg a Tigris partjain a Kis- és Nagy-Cab folyók vidékén terült el és a mezopotámiaiak vagy a babilóniaiak fönnhatósága alatt állt. A 18–16. századokban függetlenítette magát és már a 13. században (Raman-Nirari alatt) elfoglalta Mezopotámia északi részeit. Időközben I. Nabukudur-Asszúr megint Babilónia javára döntötte el a küzdelmet; Asszíria elvesztette hódításait, és Babilónia a Földközi-tengerig ura volt egész Elő-Ázsiának (a 12. század közepén). Mindjárt utána azonban megint Asszíria kerekedett fölül.

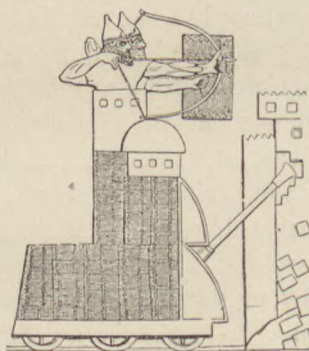
Ennek az országnak szabad parasztságából erős királyok jó hadsereget szerveztek, amely a meghódított vidékek benépesítésére is alkalmas volt. Hadseregük is már fejlettebb volt a babilóniaiakénál. Egyforma fegyverzetű harcosaik szervezett csoportokban együtt működtek. Az előkelők harci szekereken támadtak az ellenségre, hogy sorait megbontsák; onnan nyilaztak és hajították lándzsáikat. Az igazi küzdelem csak ezután kezdődött. A derékhad lándzsá-sokból állott, a kik zárt sorokban támadtak, törrel és csatabárddal is föl voltak fegyverezve, védelmükre pedig sisakot és páncélt használtak. A könnyű gyalogság: íjjászok és dárdavetők rendesen a két szárnyról támogatták a derékhadat. Lovasaik is voltak, de kis számmal. Értettek a várostromláshoz, használtak ostromtoronyokat és faltörőket, és az íjjászokat már hatalmas álló pajzsokkal védelmezték. Hódításaik szempontjából azonban az a nevezetes, hogy a 9. században már helytartót állítottak a meghódított államok élére, katonáikkal megszállták a vidéket, várakat építettek és a lázadókat régi hazájukból idegen országokba telepítették. Asszíria hatalma ezért nem is ingadozott annyira, mint Babilóniáé.

Leghatalmasabban III. Tiglat-Pilezár és Szárgon idejében a 8. század második felében terjeszkedett. Még Damaszkusz is meghódolt (19. l.), amellyel pedig előbb nem tudtak megküzdeni. Árménia déli részei és Szíria is asszír uralom alá kerültek. A sok háborúban azon-

Asszíria.

Babilónia utolsó föllendülése.

Az asszír hadszervezet.

Asszír ostromtorony.
Domborműről.

Asszíria fénykora.

ban a parasztsztyály elpusztult. Akkor a hűbéres nemességnek kellett volna a háború terhét viselni, ez azonban nagy gyűlölettel fordult a kiváltságos városlakók és a papok ellen. Az új zsoldos seregek pedig nem voltak olyan megbízhatók, mint a régi katonák. Szargon utódai

Asszír harcosok.
Domborműről.

Asszíria bukása.

még bevonultak Egyiptomba, Médiába, elismertették fönnhatóságukat Arméniával is, de sikereik csak addig tartottak, amíg seregeikkel az ellenfél országában táboroztak. Borzalmas kegyetlenségeik gyűlöletet keltettek, a sok háború pedig az ország belső erejét ásta alá.

Az akkor föltünő indogermánokban veszedelmes ellenfeleik támadtak. Ezek az iráni főnnsik nyugati hegyvidékein laktak. Közülök a médekkel már sok bajuk volt. A méd lovasság rohamait nem tudták föltartóztatni, s az ellenük épített erődítések sem védték meg őket. 607-ben a médek, Nabopolasszúr babilóniai királlyal szövetségbe, levertek az asszír sereget, lerombolták Ninivét és az országot elpusztították.

Új-Babilónia.

Az asszír birodalmon a két győztes osztozott. Babilónia ezt a föllendülését megint újabb semita bevándorlóknak, a khaldeusoknak köszönhette, akik uralmuk megalapításában Babilónia történeti jogaira támaszkodtak. Nabopolasszúr fia, Nabukudur-Asszúr szerencsésen terjesztette ki hatalmát Mezopotámiára is. Ennek határán találkozott össze II. Nékóval, Egyiptom fáraójával, aki Asszíria bukását szintén terjeszkedésre használta föl. Nabukudur-Asszur őt is legyőzte és, Szíriát és Palesztinát is leigázva, Egyiptomig az egész területet birodalmába olvasztotta (16. l.). A hódítás nem volt nehéz föladat. Az asszír uralom mindenütt megdőlt, az alattvalók ki voltak merülve, s a hatalmas babilón seregekkel szemben az ellenállás nem volt tanácsos. De északról és keletről a terjeszkedésnek határt szabott a méd birodalom. Ezt megtámadni nem lehetett. Védekezni pedig úgy védekeztek ellene, hogy a Tigris és az Eufrates közt a méd falat emelték, amelynek segítségével az egész Babilóniát vízzel lehetett elborítani.

Akkor virágzott föl Babilón városa. Legszebb épületei és hatalmas falai abban az időben keletkeztek. De a későbbi uralkodók nem tudták uralmukat biztosítani. A papság nem szerette a khaldeus dinasztiát, a babilóniak Nabunahídot ültették a trónra, aki tétlenül nézte a médek, majd a perzsák előtörését. Amikor a perzsák seregei rátörtek, a birodalom össze is roskadt és 538-ban perzsa tartomány lett.

Babilóniai hatás.

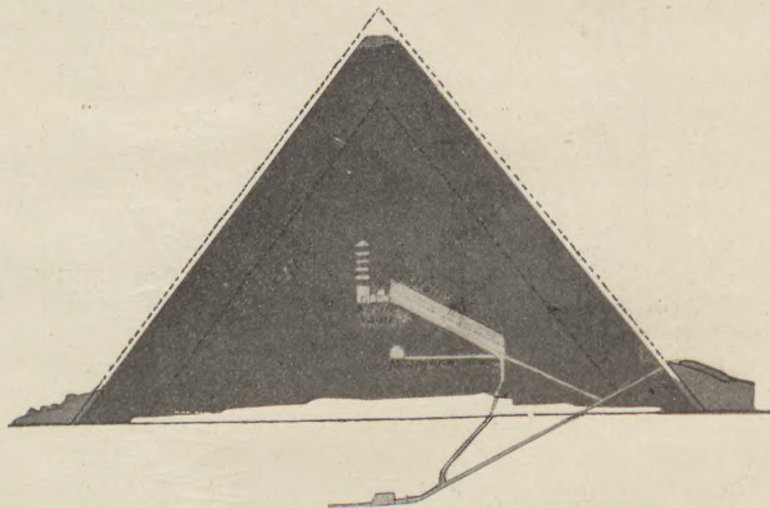
Egyiptom. Az egyiptomi kultúra a babilóniaihoz hasonló körülmények közt keletkezett, sőt babilóniai hatás alatt fejlődött. Népének nyelvébe már a legrégibb időben szumír elemek jutottak. Vallása is

elárulja a babilóniai hatást. Az isteneknek ott is hármass csoportjai fejlődtek, és ott is mindinkább a naptisztelet lett általánossá. Eleinte ugyan minden helynek megvolt a maga helyi istensége, s csak később

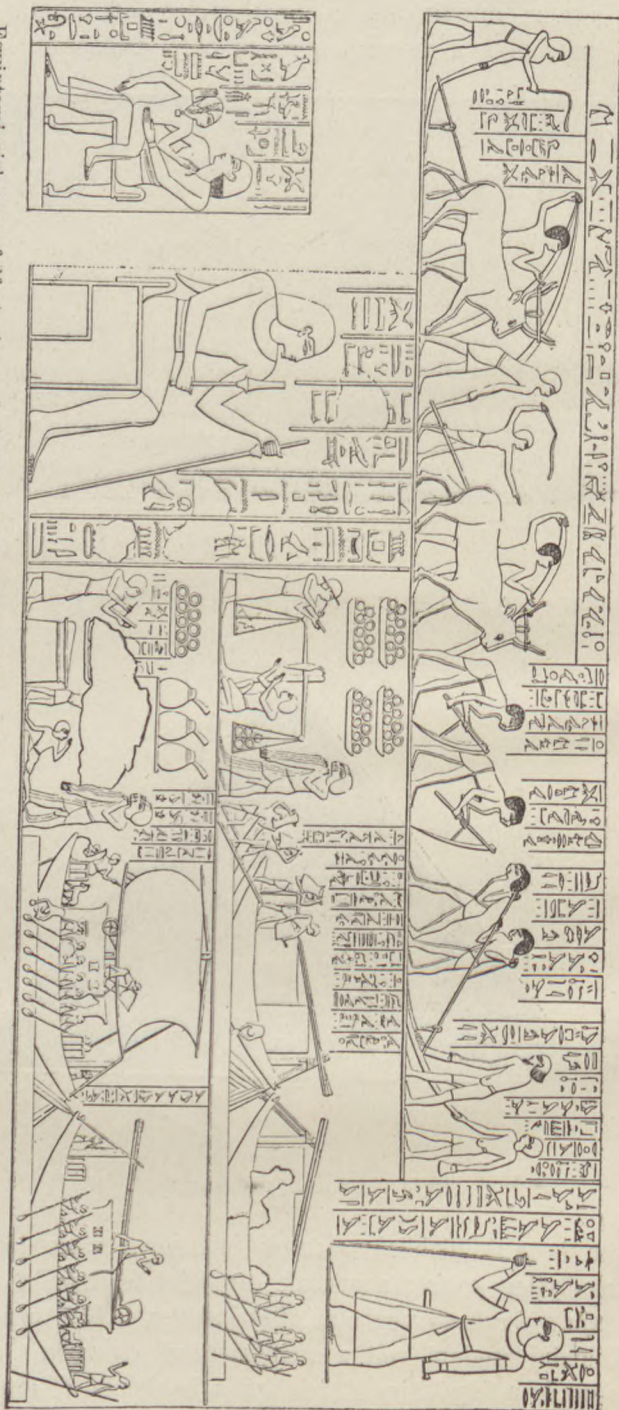
A gizehi piramisok.

jutott uralomra egész Egyiptomban, egy-egy város politikai hatalmának emelkedésével, annak istensége (pl. Téba emelkedésével Ammon), de

Kufu piramisának keresztmetszete.

még akkor is a különböző városok istenségei csak lényegileg, nem pedig személyileg voltak azonosak. Az állati szimbolika is kifejlődött, sőt el is fajult, úgyhogy végre az állatokat tisztelték (Apisz-bika, macska, stb.). Babilóniai eredetű volt a csillagászatuk és az írás, amely azonban a képirásban és a folyó hierati írásban a babilóniaiától eltérően fejlődött. A piramisok is a babilóni hétlépcsős templomok hatása alatt épültek.

Egyiptomi sírkamra falleszménye. A felső sorban szántás, vetés, az alsóban pénzill szolgáló éregyűrűk és mérlegelesek, hajók berakása és útnak indítása.

Városállamaiból már korán két (alsó és felső) birodalom alakult. Királyaik, a fáraók, isteneiktől származtatták magukat és udvari hivatalnokaikkal korlátlanul uralkodtak. Hittek a lélekvándorlás tanában és azért a holtakat nagy tiszteletben tartották. Sírmezőik egész nagy városok. A királyok hatalmas piramisszerű sírkamrákat építtettek. Ezekben helyezték el a halott bebalzsamozott múmiáját és a sírkamra falát életéből vett jelenetekkel festették ki. Ezek a falfestmények az egyiptomiak életmódjának minden mozzanatáról fölvilágosítanak. Sírjaik és templomaik az építmények tartós anyaga és a kedvező éghajlat következtében aránylag jó állapotban maradtak ránk.

Emlékek.

Régi följegyzések szerint az ország történetét az ó-, a közép- és az új-birodalom korára szokás fölosztani. Ezeken belül pedig dinasztiák szerint számítunk. Az első dinasztia alapítója Mini volt Kr. e. 4000 körül. Az ó-birodalom az első kilenc dinasztia uralkodásának ideje. Ebből az időből valók a hatalmas piramisok. Az ország belső gazdasága már teljesen kifejlett. A földművelő nép mellett gazdag kereskedő és iparososztály keletkezett. A művészet magas tökéletességre emelkedett; a nemzeti stílus az iparban is érvényesült.

Az óbirodalom.

A középbirodalomban az állam székhelye Téba volt. Akkor vált uralkodóvá Ammon tisztelete. Fénykora a 12. dinasztiához fűződik. Ez volt Egyiptomnak hatalmi, gazdasági és műveltségi szempontból legfényesebb korszaka. Ebből az időből származnak a gizehi szfinx és a beni-hasszáni sziklasírok. Akkor törték meg a fáraók a nemesség hatalmát.

A közép-birodalom.

Nemsokára azonban Egyiptom is arra a sorsra jutott, mint Babilónia. Békés jellegű ország volt, amelynek lakossága a szomszédos országokban sehol sem talált olyan műveltséget és kényelmet, amilyent hazájában élvezett. Az egyiptomi tehát nem szívesen távozott hazájából. Az előkelők pazar pompában éltek, a szegényebbek meg körülöttük sütkéreztek. A tengerre szállást vallásuk is tiltotta. A Niluson ugyan már a legrégibb időben hajóztak, a négyszögű vitorlát is ismerték, de különben csak arról van tudomásunk, hogy Kr. e. 2100 körül a királyok a Vörös-tengeren expedíciókat szerveztek egy Punt nevű országba, ahonnan tömjént és aranyat hoztak.

Egyiptomi harci szekér és lándzsások.
Dombormű.

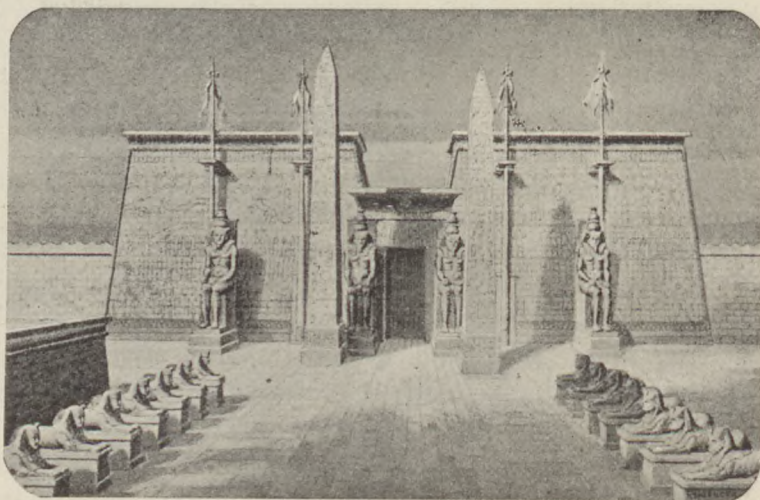
A nép a békés foglalkozás közben elvesztette ellentálló erejét. A fáraók nem tartottak hadsereget, hanem veszedelem idején a népfölkeléssel vonultak hadba. Ezzel az erővel azonban a köves Arábia

A hiksözsz-uralom.

felől betörő semiták ellen nem védhették meg az országot. 1900 körül a semiták (hikszoszok) uralma alá kerültek. Az ország északi része elvesztette függetlenségét. Az alacsonyabb műveltségű hódítók ugyan alkalmazkodtak az egyiptomi kultúrához, de az egyiptomiak azért az idegen uralmat mégis nehezen tűrték. 1600 körül végre a délvidék fáraói ki is űzték őket, de azért sok semita maradt Egyiptomban, s ezek nagy hatással voltak az ország fejlődésére.

Az újbirodalom.

A semita hatás alatt az ország támadóan lépett föl. A hikszoszoktól a hadászatban sokat tanultak. Átvették tőlük a harci szekeret is. Katonaságot szerveztek és az idegenek elűzése után maguk is hódítani vágytak. III. Totmesz († Kr. e. 1449) Szíria partvidékét és Nubiát a

A luxori templom bejárata. Rekonstrukció.

negyedik vízészig meghódította. Utódai alatt azonban az áldatlan vallási viszálykodás aláásta az ország erejét. Az ázsiai birtokokat, sőt a tenger felől Egyiptomot is valóságos népvándorlás fenyegette. A khitik Ázsiában, más népek a tenger felől támadtak. II. Ramzesz (1348—1281) még legyőzte a khitiket. Az ország műveltsége is még egy fényes korszakot élt át, amelynek emlékei a Memnon-szobrok, a luxori és a karnaki nagyszerű templomok, hanem II. Ramzesz utódai a tengeren át megindult népvándorlással megküzdeni nem tudtak. A hódítások elvesztek, és Egyiptom rohamosan hanyatlott.

Hanyatlása.

A 7. században az asszírok be is törtek az országba (12. l.). Főnnhatóságukat nem érvényesíthették, de gazdaságilag Egyiptom mégis asszír uralom alatt állt. A fáraók tehát az asszírok ellen a görögöket hívták segítségül, de akkor meg görög hatás alá kerültek. II. Nékó (610—594) még hódított, görög mintára hajóhadat szervezett, a Vörös-

tengert és a Nilus deltáját csatornával kötötte össze, de 525-ben az ország már perzsa tartomány volt (22. l.).

Szíria népei és államai. Szíria sohasem volt egységes ország. Fölaprózottsága a földrajzi viszonyok következménye, amelyek kis völgy-medencékre, keskeny partszegélyre, egymással nehezen közlekedő vidékekre osztották Szíriát. Lakosságának javarésze semita eredetű, amely a kanaáni vándorlás idejében, Kr. előtt a 3. évezredben költözött ide. E mellett az északi részekben már Kr. előtt a 2. évezredben egy Kis-Ázsia felől előnyomuló nép, a khitik is megvetették itt hatalmukat. A khitik önálló kultúrát hoztak magukkal, amelynek a babiloniaitól teljesen elütő rendszerű (még meg nem fejtett) képirása volt. Hatalmu-

Népei.

Khitik.

A luxori Ammon-templom romjai.

kat a Mezopotámia felől megindult vándorlás (15—13. század) döntötte meg.

Szíria egymás közt is civódó kis államai különben önálló kultúrát és független politikai hatalmat teremteni nem tudtak. Kultúrájuk hol babiloniai, hol egyiptomi, egy időben khitik befolyás alatt állott. E három kultúra érintkező pontján a dolog természetes is volt. És ez a három hatalom érezte politikai fönnhatóságát is, úgyhogy Szíria államai, hol Egyiptomtól, hol Asszíriától, Új-Babilóniától, végre a perzsáktól függöttek.

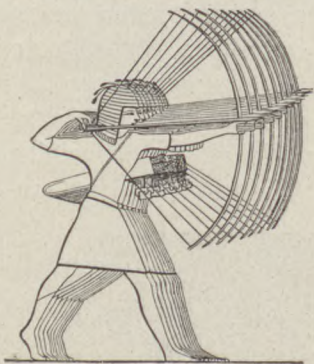
Idegen uralom.

A khitiken kívül Szíriában csak két nép jutott nagyobb jelentőségre, a föníciaiak nagy tengeri hatalmuk és a zsidók nemzeti vallásuk és műveltségük következtében. Mellettük még említésre méltó Damaszkusz, a szárazföldön Szíriának leghatalmasabb, virágzó iparos és kereskedő városa.

Fönícia.

A föníciai az első tengerész nép. A távoli Babilónia és a zárkózott Egyiptom magas műveltségét ők terjesztették el a Földközi-tenger partjain és ők ismertették meg az európai népekkel.

Országuk Szíria északi partszegélyein volt, amelyet a szárazföld felől a Libanon hegyei védtek. A semita eredetű nép e partszegélyen

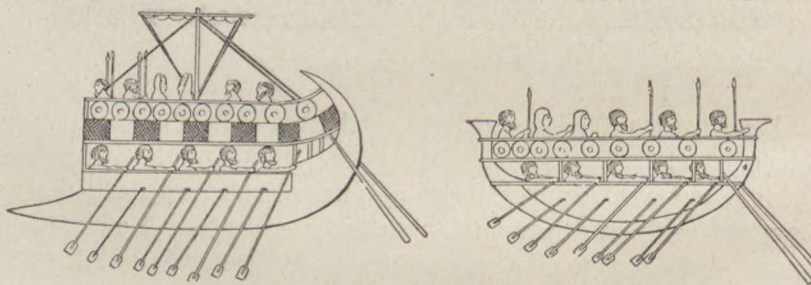

Egyiptomi íjászok.
Falfestményről.

alapította meg egymástól távol fekvő városait, amelyek politikailag sohasem egyesültek. A nép eredetileg halászattal foglalkozott, de gyorsan kimerészkedett a tengerre, s a hajózást egyszer megkezdve, hajóival a szigetek mentén eljutott Európába is, amelynek országaiban élénk kereskedelme fejlődött. Legfontosabb kereskedővárosai: Byblus, Berytus, Aradus, különösen pedig a vezérlő szerepet vivő Sidon és Tyrus. Az anyagi nyereségre vágyó kereskedő városok azonban a politikai függetlenséget nem becsülték és többnyire idegen uralom alatt álltak.

Kereskedelme.

A hajózás kifejlődését elősegítette az ország tengerpartja, a szigetek, amelyek hídként vezették át a hajóst Európába, és a Libanonnak a hajóépítésre alkalmas cédrusfái. Virágzó iparuk iparcikkei sohasem voltak elegendők arra, hogy ellássák azoknak a népeknek szükségleteit, amelyekkel összeköttetésben állottak. Ezért nagy átmeneti kereskedést űztek. Az ókor rossz utain ösvérháton súlyosabb és nagyobb kiterjedésű árukat nem lehetett szállítani, de ők a tengeren mezőgazdasági

Föníciai hajók. Falfestményről.

terményeket és állatokat is szállítottak. Kereskedelmük fontos ága volt a rabszolgakereskedés. Különböző mesterségekre betanított rabszolgáikat mindenütt szívesen vásárolták.

Hajóikon eljutottak a Fekete-tengerig s az Atlanti-oceánra, amelyen a mai Angolországig elhajóztak. A Földközi-tenger partvidékeinek kereskedelmét ők közvetítették. A hazájához nem ragaszkodó nép a partokon mindenfelé új gyarmatokat alapított, amelyek közül legnevezete-

sebb Afrika északi partján Karthago, Rómának is hosszú időn át veszedelmes versenytársa. Tengerészeti jártasságukat dicséri, hogy 2000 évvel a portugálok előtt körülhajózták Afrika partjait. Hanyatlásuk oka egy másik kalmár népnek, a görögnek gyors emelkedése volt.

A föníciaiaktól délkeletre a szárazföld belsejében élt a héber, a kanaáni vándorlás utolsó néphulláma. Megtelepedése alkalmával nem egységes nemzetként foglalta el az országot. Állattenyésztő nomád törzseinek tömörülése csak a bírák korában kezdődött meg. A törzsek azonban még akkor is hadakoztak egymás ellen. Magasabb politikai egységgé a partlakó filiszteusok ellen folyt küzdelem kovácsolta össze őket. Akkor is két versengő országuk támadt. Az északi törzsek dicsőséges vezére a filiszteusok ellen Saul volt (1000 körül), aki a fölszabadítás után Izrael első királya lett és hatalmát a szomszédos népekkel is éreztette.

Izrael.

Művelődési tekintetben kedvezőtlenebb körülmények közt fejlődött a déli Juda. Ezt idegen hódító, Dávid igazta le; Jeruzsálemet is elfoglalta és meghonosította régi hazája istenének, Jehovának tiszteletét. Saul halála után Izraelt is meghódította és a Jehova kultuszát ott is elterjesztette. Juda ereje azóta vallásában volt, és Dávid utóda Salamon (962–930) a papi párt segítségével jutott a trónra. Salamon hű is maradt ehhez a párthoz, amely iránt háláját a nagy templom építésével mutatta meg.

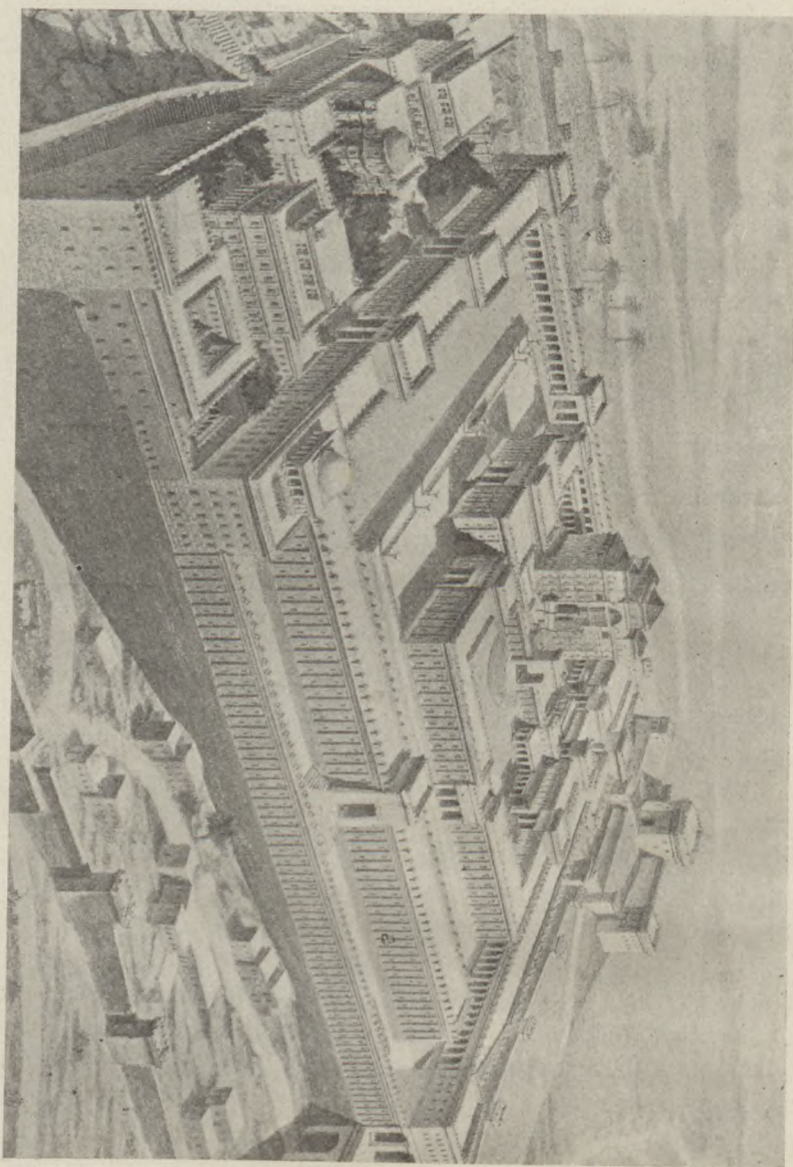
Juda.

Salamon halála után azonban a két ország elvált és elkeseredetten küzdött egymás ellen. Judát akkor is vallása tartotta össze, de Izraelben megszűnt a Jehova tisztelete. Műveltségileg és politikailag Izrael volt az erősebb. Juda csak rövid időre tudta magát tőle függetleníteni, és akkor is csak Damaszkusz segítségével. Kifelé különben Izrael is gyöngye volt és Damaszkusz fönnhatósága alatt állt. A vallási, a műveltségi ellentét és Juda függő helyzete mindinkább növelte a gyűlöletet Izrael ellen. 843-ban Jehu vezetése alatt a judaiak föl is lázadtak. A trónjától megfosztott dinasztíának azonban éppen Judában sikerült uralmát fönntartani. Jehu elérte Izrael trónját, de ott alkalmazkodnia kellett a hagyományhoz és kénytelen volt Izrael isteneit elismerni. Az ellentét továbbra is fönnmaradt, de Izraelnek sikerült Damaszkusz fönnhatóságát leráznia. Igaz, hogy ebben sem volt köszönet. Damaszkusz meggyöngült, az asszírok ellen védekezni nem tudott, s 722-ben már Izrael is asszír uralom alá jutott. Hogy Juda még egy ideig szabad maradt, azt egyiptomi segítségnek köszönhette; később az új-babilon fönnhatóságot erős lázadásokkal akarta leráznia, de a babiloniaiak erre Jeruzsálemet elpusztították, népét pedig fogságba hurcolták. Itt erősödött meg és fejlődött ki azután teljesen a zsidó vallás, amely az elhurcoltakat, akik Babiloniát gyűlölték, összetartotta.

A két ország
küzdelme.

A fogság.

Salamon temploma Jeruzsálemben. Rekonstrukció.

Szabadságukat a perzsák adták vissza, akik szívesen adtak a kis államoknak önkormányzatot. Dávid birodalmát azonban a zsidók visszatérésük után sem tudták új életre keltetni. A király és a főpap viszálykodásai is bénították őket, úgyhogy a későbbi korban sem tettek szert jelentőségre. A Ptolemaidák és a Seleukidák idejében görög uralom alá kerültek, amíg végre ők is kénytelenek voltak Róma fönnhatóságát elismerni. Vallásos fölkeléseik a Seleukidákat, majd a rómaiakat is szigorú megtorlásra kényszerítették, és Titusz Flavius Kr. u. 70-ben Jeruzsálemet földúlta, népét pedig szétszórta.

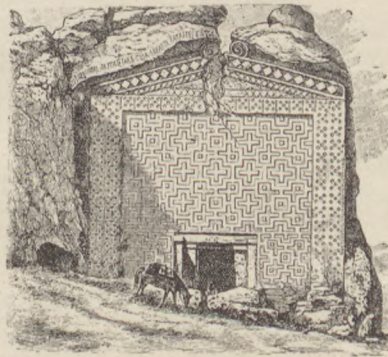
A visszatérés után.

A méd és a lyd birodalom. Amikor a hatalmas asszír birodalom összeomlott, új nép lépett a történelem színpadára: a médek. Ők az első indogermánok, akikkel Ázsia területén találkozunk. AsszírIA tőszomszédságában, hogy megvédhessék magukat, kénytelenek voltak szervezkedni. Hatalmukat a perzsákra is kiterjesztették, és így már harmadik királyuk: Kyaxares megindíthatta a harcot AsszírIA ellen, amelyet, a babiloniaiakkal szövetségbe, meg is döntött (12. l.). AsszírIA leigázása után Arménia is a médek kezére jutott. Így aztán, minthogy Babiloniával békét tartottak, a hatalmas birodalomnak csak északon kínálkozott az alkalom a terjeszkedésre. A Halys folyóig már minden a médeké volt, az e mögött elterjedő lyd birodalommal kellett tehát összeütközniök.

Média.

Lydia régidőktől fogva Kis-Ázsiának legvirágzóbb és legnagyobb kiterjedésű hatalmassága volt. Népe már korán kereskedelemmel és iparral foglalkozott s a szárazföldön át a partvidéki görög városok felé is közvetítette a keleti kultúrát. Fontos kereskedelmi szerepe magyarázza azt is, hogy az első vert pénz (érme) a Kr. e. 7. században ott készült. Összeköttetésük a tengerparti görögökkel a hellén hatásnak is utat nyitott, és Lydiában magas kultúra virágzott. Kitűnő lovasságával hódítani is kezdett és nagy hűbéres birodalmat teremtett, amelytől egész sor apró fejedelem függött. Fénykorát Gyges alatt (a 7. század első felében) érte el, a ki forradalom révén jutott a trónra. Ő a birodalom politikáját a tenger felé irányította, ahol a görög gyarmatállamokat akarta leigázni.

Lydia.

Midás király sírja.

A méd birodalom megalapítása után a két határos hatalmasság összetűzött. Több évi küzdelem után seregeik már a Halys folyónál ütköztek meg, de a hirtelen bekövetkezett teljes napfogyatkozástól megremülve, békét kötöttek (597), amelynek értelmében a Halyst jelölték

A Halys melletti csata.

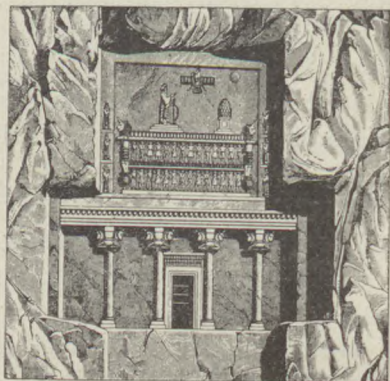
ki határol. Így Lydia még egy ideig tovább virágzott és Krózus alatt a szomszédos Phrygiát és Bithyniát is elfoglalta.

A perzsa uralom
megalapítása.

A perzsa birodalom. A Halys folyónál 597-ben kötött béke után Nyugat-Ázsiában három hatalom ellensúlyozta egymást. A három közül leghatalmasabb a méd birodalom volt, de a békét ő sem zavarta meg. Változás csak akkor állott be, amikor magában a méd birodalomban a viszonyok megváltoztak, s Kyros forradalma után a perzsák kezébe

jutott a vezetés (550). A birodalom viszonyai egyébként nem változtak, a trónjától megfosztott Astyages helyébe Kyrosszal csak új dinasztia lépett, amelyet a perzsa nemesség támogatott.

A határok is a régiek maradtak, de a perzsák friss ereje hódításra vágyott, és Kyros csakhamar megindította hadait, először is Lydia ellen, ahol Krózus fegyverkezett, hogy sógorának megbuktatásáért bosszút álljon. De Kyros megnyerte az ütközetet, majd Lydia fővárosá-

Perzsa király sziklasírja.

Hódítások.

ban, Sardesben vette Krózust ostrom alá. A hatalmas és gazdag lyd király hiába bizakodott a babilóniai és az egyiptomi szövetségben, fog-ságba esett, és Lydia perzsa tartomány lett (546). Nemsokára (538) ez a sors érte szövetségesét, Babilóniát is (12. l.). Kyrosnak tehát sikerült a régi asszír hatalomhoz hasonlóan Nyugat-Ázsiát a saját uralma alatt egyesíteni. Fia és utóda, Kambyzes, ehhez még Egyiptomot is megszerezte (525, 17. l.). A perzsák kitűnő lovassága és rettenetes kaszás hadi szekerei mindenütt borzalmat keltettek.

A forradalom.

A hódítás azonban a műveltségben még elmaradt perzsáknak nem sok hasznot hajtott. Az uralkodócsalád a meghódított vidékek műveltségéhez alkalmazkodott, amire a perzsák nemzeti forradalomban keltek műveltségük és vallásuk védelmére. Kyros dinasztiája elbukott, és a perzsa nemesek Dáriuszt emelték a trónra. A forradalomban résztvett a papság is, a mágusok. Úgy látszik tehát, hogy a perzsák régi hitével, a Zoroaszter hirdette Ormuzd tisztelettel szemben (Ormuzd a jó szellem, ellenfele Ahrimán, akitől minden rossz származik) a megbuktatott dinasztia a Bál kultusznak kedvezett. A forradalomban Zoroaszter tana győzött, az lett a hivatalos államvallás, a székhely pedig a perzsák tulajdonképeni hazájában, Persis tartományban fekvő Persepolis. A perzsák azonban alacsonyabb kulturájukat a meghódítottakra rá nem erőszakolhatták, saját kulturájukat pedig önállóan az érvényesülő ide-

gen hatás miatt tovább nem fejleszthették. A szatrapák a hódított tartományokban a magasabb idegen műveltség rabja lettek.

Dáriusznak még kemény küzdelmeket kellett folytatnia a leigázott népekkel, akik a forradalmat arra használták föl, hogy szabadságukat kivívják, de végre is győzedelmeskedett. A viszonyok ereje azonban őt is kényszerítette, hogy alkalmazkodjék a régi rendhez. Elzárkózott, keleti pompában élő fejedelem lett, aki 10,000 testőr közt gyönyörű persepolis palotájából kormányozta birodalmát. A tartományok élére szatrapákat állított, akik jelentéseiket és tartományuk adóját Persepolisba küldték.

A monda a birodalom egész berendezését neki tulajdonítja. Ámbár a perzsák is csak olyan katonai uralmat teremtettek, mint az asszírok, s a tartományokkal tartatták el magukat, a viszonyok mégis jobbak vol-

Dáriusz.

Dáriusz hengerpecsétjének lenyomata.

Szkíták. Domborművű ezüstvázáról.

Szkíta harcos.
Dombormű egy tör
markolatáról.

tak. Az alattvalók ki voltak merülve, s a perzsák Ázsia békéjét elég könnyen biztosították. A katonai intézkedések pedig a gazdasági életnek is javára váltak. Katonai út kötötte össze Szuzát a kis-ázsiai Sardesszel; más utak Sogdiánába, Persepolisba, Damaszkuszba vezettek, s katonai őrizetük a kereskedelemnek is javára vált. A nemesérc addig rudak, hengerek, gyűrűk alakjában került forgalomba, amelyeket súly szerint mértek; Dáriusz meghonosította a vert pénzt és az egész birodalomban kötelezővé lett a babilonai súly- és mértékrendszer.

A nagy fény mellett azonban voltak a birodalomnak árnyoldalai is. A tartományok csak lazán függöttek össze a birodalommal, különösen a művel-

Belső bajok.

tebb nyugatiak. A szatrapák felségjogokat élveztek, háborút viselhettek, viseltek gyakran egymás ellen is, és nagy hatalmuk mindig az önállósításra csábította őket. Északról a nomád szkíták is szüntelenül zaklatták a birodalmat. Dáriusz uralma alatt ez még nem volt érezhető, de utána a baj mindinkább nyilvánvalóvá lett. Ő még hódított, kinyújtotta kezét a kisázsia görög gyarmatokért és így Görögországgal is összeütközött.

A GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

Görögország földrajza. Az a hosszú sor sziget, amely a szíriai és a kisázsiai partokról nyugatra húzódik, mint természetes híd kötötte össze a művelt Keletet Európával. Ott szivárgott át a keleti műveltség és gyakorolt hatást az európai szellemre, abban az országban, amelyet először ért: Görögországban. Ennek a helyzetnek köszönhetette Görögország korai fölvirágzását, de a műveltséget, amelyet keletről nyert, a görög nép önállóan fejlesztette tovább.

Az ország összeköttetése a Kelettel.

Az ország tagosultsága a görögöket már korán a tengerre szorította, úgyhogy ez is előmozdította az érintkezést a Kelettel. Görögország szárazföldjébe ugyanis mély tengeröblök nyúlnak be, a szárazföld számos félszigetének hegyei pedig a szigeteken folytatódnak. A különben meleg és száraz éghajlatú, terméketlen és kopár vidéken, amelynek alig van számbavehető lapálya, a földművelés sem fejlődhetett magasabb fokra. Így a nép baromtenyésztéssel foglalkozott, ahol pedig a tengerrel érintkezett, műveltsége előrehaladtával, ipart és kereskedelmet üzött. Nyersterményekben nagy volt a hiány s különösen a gabonát külföldről kellett hozni, amiért a görögök cserébe ipari termékeiket adták a külföldnek.

Szakadozottsága

Szakadozott az ország szárazföldje is. Belsejét minden irányban hegyek ágazzák be, s e szakadozottság következménye, hogy önálló politikai egységgé nem tudott fejlődni. A tengeröblök és hegyek határolta apró területek külön államok maradtak, amelyeknek száma, a gyarmatokat is ideszámítva, néhány százra rúgott. Igaz, hogy a keleti deszpótikus államokkal szemben ép ez a politikai szakadozottság bizonyos szabad szellemet teremtett, amely utat nyitott a szabad versenynek s a gyors fejlődésnek, de a széttépett nemzet politikai függetlenségét megőrizni nem tudta.

és annak következményei.

A mélyen benyúló tengeröblök szerint az országot három részre szokás fölosztani. Észak-Görögország az északi szélesség 40°-tól az ambrakiai és malisi öblökig nyúlik le. A közepén északról délnek vonuló Pindos hegység osztja két részre: a keleti Thessaliára és a nyugati Epirusra. Thessalia a félsziget legnagyobb és legtermékenyebb síkja,

Észak-Görögország.

amelyet a Peneios és mellékfolyói öntöznek. Északi részében, a tengerpart mellett van az ország legmagasabb hegye, a 3000 m. magas Olympos hótakarta csúcsa. A monda szerint innen, a Pagasei-öbölből, Jolkos városából indult meg a görög hajózás (Jason és az argonauták).

Közép-Görög-
ország.

Az ambrakiai és malisi öblöktől délre a korinthosi és a saroni öblökig terjed Közép-Görögország. A nyugati Akarnania és Aitolia vad hegyi vidékéhez csak nehezen fért hozzá a kultúra. Lakosait az epirusiakkal együtt a görögök félbarbároknak tekintették. A művelt országokkal való laza összefüggésük okai: hogy távol voltak a Kelettől, és hogy partjaik tagozatlanok.

Közép-Görögország keleti vidékei azonban annál műveltebbek. Thessaliával az Oita hegy és a malisi tengeröböl közt a keskeny thermopylai szoros köti össze. Leghegyesebb és legszegényebb tartománya a kis Doris. Phokis a rajta átvezető útról s a delphoi-i jósdáról nevezetes. A három Lokrist tengerparti helyzete tette nevezetessé. A legjelentékenyebb Boiotia és Attika. Amannak síkján a földművelés is föllendült, emennek mélyen a tengerbe nyúló félszigetén fejlődött nagyra a görög hajózás és vele együtt az ipar és a kereskedelem.

Dél-Görög-
ország.

Dél-Görögország: a Peloponnesos (Morea) csak keskeny földszoros, az Isthmos révén függ össze Közép-Görögországgal. E földszoros északi részén van Megara, a délin a mindkét öböl fölött uralkodó Korinthus. A félsziget közepén fekszik a hegyes, baromtenyésztéséről híres Arkadia, amelyből a hegyláncok csillagalakban futnak a tenger felé. Tőle északra van Achaja, nyugatra Elis, keletre Argolis és délre a Taigetos hegység szétválasztotta Lakonia és Messenia félszigete. Lakonia homokos és mocsaras partja miatt a hajózásra alkalmatlan, de az Eurotas termékeny völgyében élénk földművelés folyt.

A szigetek.

A művelődésben a szárazföldnél fontosabb szerep jutott a Égéi-tenger kelet felé húzódó szigeteinek. Legnevezetesebbek a Delos körül köralakban fekvő Kykladok és a kisázsiai partok mentén szétszórott Sporadok. Ez utóbbiak közül nevezetes a bortermeléséről híres Khios és Lesbos, továbbá Rhodos és Samos. Az Égéi-tenger nyugati partjai mellett Euboia a legnagyobb sziget, délről pedig Kréta zárja el a tengert. Lakosságuk főleg gyümölcstermeléssel foglalkozott, csak a nyugati Íón-tenger Íón-szigetein dívott a földművelés. Ezek közül a legnevezetesebb Ithaka és Korkyra.

A gyarmatok.

A görög műveltség azonban a tengereken is áttért. A szegény vidékeken a megsokasodott lakosság nem tudott sokáig megélni, s a kivándorlók a szomszédos partvidékeket is elfoglalták és betelepítették. Így gyarmasították Kis-Ázsia nyugati partszegélyét, majd az Égéi-tenger északi partját s a Propontis (Marmara-tenger) mellékét, ahol Byzantion a legnevezetesebb. Az északi zord partmenti tartományokat

Thrakiát és Makedóniát azonban barbár földnek tartották. A nyugati részeken Siciliát és Itália déli részét (Magna Graecia) gyarmasították. Ott legnevezetesebb városuk Syrakusai volt.

A görög őskor. A nép, amely ennek az országnak régi magas kulturáját megteremtette, indogermán eredetű. Körülbelül 3000 évvel Kr. e. vándorolhatott be, a Fekete-tengert északról megkerülve. A korábbi lakosság kisázsiai eredetű volt. Ez a még nem görög lakosság élt ott még akkor is, amikor a kőeszközök mellett már réz, sőt bronz-eszközöket használtak. A művelődésnek ezt a legrégebbi, még nem görög korszakát nevezik a trójai kultúrának. Schliemann Henrik ugyanis a kisázsiai Hisszarlik dombon, Tróját kutatva, kilenc egymásra épült, különböző korok műveltségét föltüntető várost ásott ki. Ezek közül a legalsókban találták ennek a kornak legjellemzőbb emlékeit. (Az elégett város, amelyet Homeros megénekelt, a hatodik.)

A görögök
eredete.

A trójai kor.

Trója pusztulása. Vázarajz.

A görögök bevándorlásuk idejében nomád pásztorok voltak. Istenségeik is eredetileg pásztor istenségek (Apollon, Hermes stb.) s az Iliasban a királyfiak még a nyáját őrzik (Paris). Ennek megfelelően társadalmi szervezetük még alacsony fokon állott. Azok a családok, amelyek közös, többnyire mondai ősötől származtatták le magukat, egy nemzetséget (phratría) alkottak. Több nemzetség törzssé (phylé) alakult. A törzsköteléknél magasabbat már nem ismertek. A törzsnek kormányzója, főpapja és fővezére a patriarchalis király volt. Mellette azonban szűkebb körben a nemzetség- és családfőknek is nagy hatalom jutott. A nemzetségfőkből alakult meg a király mellett az öregek tanácsa (gerusia); a nemzetségek fegyverviselő tagjai pedig a népgyűlésen (ekklesia) gyakorolták polgárjogaikat. A természettől fölaprózott ország kis városállamai (polis) már ebben a korban alakultak meg.

A nemzet különben elejétől fogva nyelvileg is több csoportra oszlott. A négy fő nyelvjárás: az achai, az aiol, az ión és a dór. Az iónok és a dórok a nyelven kívül életmódra is különböztek egymástól.

A mykenéi
kor.

A hegylakó dórok pásztorok és földművelők maradtak, a sziget- és partlakó iónok pedig hajózással, iparral és kereskedelemmel foglalkoztak.

A Kelettel a Kr. e. 15–12. században kerültek szorosabb összeköttetésbe. A keleti kultúra terjesztői a föníciaiak voltak, akik e vidéken élénk kereskedelmet űztek, sőt kereskedő telepeket is alapítottak. Maguk a görögök csak később fordultak meg a Keleten és Egyiptomban. Ezt a kort, amelyet a keleti befolyás jellemez, nevezzük mykenéi kornak, mert emlékeit Mykenében ásták ki először nagyobb számban (azután Trója hatodik, elégett városában és a Kopais-tóban). A műveltség igen magas volt; a királyok hatalmas kövekből épült (kiklopos falak) várakban éltek. Ezeknek a váraknak és a királyok boltozatos sírjainak világa azonban egészen keleties életet tár elénk: keleti ízlést

A tyrinsi vár egyik folyosója. Kiklops-építmény.

és pompát, aranyékszereket és keleti bronzeszközöket. Csak az alakos díszítésű agyagedényeken fejlődött már nemzeti stílus. A gazdasági élet alacsony fokon állt: terménygazdálkodás és cserekereskedés folyt; az értékmérő a marha volt, az aranyat és ezüstöt még súly szerint mérlegelték s a pénzt még nem ismerték.

A dór
vándorlás.

A dór vándorlás és a görög középkor. Nagyot változtak azonban a viszonyok a Kr. e. 11–10. századokban, amikor Görögországban valóságos népvándorlás támadt. Epirusból Thessaliába betört ennek későbbi lakossága és kiszorította onnan a dór őslakókat. A dórok kénytelenek voltak tovább vándorolni; akkor alapították Közép-Görögországban Dorist, nagy zömük azonban a Peloponesosnak nyugati és déli részén telepedett meg.

A görög
középkor.

Ez a századokon át tartó mozgalom az életet is gyökeresen megváltoztatta. Az állattenyésztő nép megsokasodott s a kopár, sziklás tala-

jon már pusztá állattenyésztésből nem élhetett meg. Sokan kivándoroltak, de a honn maradt lakosságnak mégis meg kellett változtatnia foglalkozását, hogy megélhessen. A földet alaposabban kezdték művelni; a régi törzsbirtokokat fölosztották, és mindenki maga művelte a neki jutott földet. Ezzel a renddel vagyoni különbségek fejlődtek. A törzskötelék is meglazult, s a törzsfőket a gerusiából a nagyobb birtokosok kiszorították. Az előkelő, a tanácsadó osztály (eupatrida) tehát a nagybirtokos osztály lett, amely arra törekedett, hogy a kormányhatalmat magához ragadja. A király jogkörét megszorították, s a patriarchalis királyság helyén kifejlődött a nemesség uralma. Ezt a korszakot nevezzük a görög középkornak.

A nemességnek természetesen sem olyan hatalma, sem olyan vagyona nem volt, mint a királyoknak. Nem építhettek hatalmas kövekből pompás palotákat, nem gyűjthettek nagy arany kincseket. Az erkölcs és divat, az eszköz és a ruha tehát egyszerűbb lett. A nemesek csak vályogból és fából épült palotákban éltek. A görög művelődésre azonban ez a hanyatlás üdvös volt, mert a keleti hatás megszűnt, s a műveltség nemzetibb irányban fejlődött.

Annál gazdagabb az irodalom. Ez az époszi, a heroikus kor. Vándor dalnokok járták be a városokat és dicsőítették az őskor mondáinak hőseit és a helyi istenségeket, akik közül többen félistenekké fokozódtak le (Herakles, Theseus stb.). Ennek a kornak az alakításai azok a különböző helyeken századokon át keletkezett és alakult gyönyörű költemények, amelyeknek a költője a monda szerint a vak Homeros volt: az Ilias és az Odyssea.

Ebben a korban állapotott meg a vallás is. A régi helyi istenségekből és a természeti erők megtestesítőiből az istenek emberekhez hasonló alakjai (anthropomorphysmus) fejlődtek. Akkor jutott Zeus osztályrészéül az ég és föld, akkor lett Poseidon (Neptunus) a tenger, Hades (Pluto) az alvilág istene. Apollon, a nap, a világosság és a művészetek; Dionysios (Bacchus) a bor; Hermes (Merkurius) a kereskedelem; Hera (Juno) a családi élet; Aphrodite (Venus) a szépség és a szerelem; Athene (Minerva) a tudomány és Arthemis (Diana) a vadászat és a hold istenségei is akkor vették föl azt az alakot, amelyben őket

Műveltsége.

Irodalom.

A vallás.

Ares szobra.

ismerjük. Hesiodos (800 körül) szedte először rendszerbe a görög hitregét Theogonia című művében.

Gyarmatosítás.

A rendi küzdelmek eredete és a tyrannis. A nemesség mellett rövid idő múlva egy másik hatalom is fejlődött: a polgárosztály, az ingó tőke hatalma. A dór vándorlás idején a görögök új gyarmatosítást kezdtek. A szigeteket és a kisázsiai partokat még a mykenei korban begyarmatosították. A dór vándorlás után Kis-Ázsiában újabb gyarmatok alakultak, majd az Égei-tenger északi partjait, a Fekete-tenger partvidékét, Afrika szemben fekvő partjait, Sziciliát. Dél-Itáliát

(e két utóbbit nevezték Nagy-Görögországnak), sőt a mai Franciaország déli részeit (Marseille) is betelepítették. Különösen egyes gyorsan fejlődő tengerparti városok alapítottak sok gyarmatot.

A gyarmatosoknak új hazájukban sok dolguk akadt. Erdőt kellett irtaniok, mocsarakat csapolniok, hogy a földet művelhessék. Szükségeik egy részét tehát az anyaországból szereztek. Az anyaországnak pedig ez szintén javára vált. Az új gyarmatokban s a szomszédos barbároknál jó piacokat szerzett. Gabonáját is olcsóbban szerez-

hette onnan, mint otthon. A tengerparti városok, — különösen az iónok — tehát abbahagyták a földművelést, amely csak ritka népességet táplált, és hajózással, iparral és kereskedelemmel cserélték föl régi foglalkozásukat. A görögök műveltebb, az idegen kultúrákkal érintkező része tehát kereskedőnéppé lett. Csak a zord Akarnania, Aitola és Arkadia maradt kikötő nélkül állattenyésztő, és Lakonia, Boiotia és Thes-

Földművelés. Vázarájz.

Eke és bort szállító koesi. Vázarájz.

salia aránylag tágas síkjain folytatták a földművelést. Az élet tehát újból átalakult. Addig a görögök a legszükségesebbet saját gazdaságukban készítették. A kisázsiai gyarmatokban azonban a műveltebb keleti népektől magasabb gazdasági életet tanultak. Az ipar és a kereskedelem fölvirágzása következtében szükséges is volt, hogy régi cserekereskedésükkel fölhagyjanak és pénzt verjenek. Verését még a 7. században a lydiaiktól (21. l.) tanulták. Kis-Ázsiában Miletos, Phokaia, Samos, Európában Korinthos és Aigina már a 7. szá-

zadban előkelő kereskedő városokká fejlődtek és idegen népekkel is kereskedtek (Egyiptom, 16. l.).

Az élénk kereskedelem azonban a kereskedőknek kedvezett. A nemes elszegényedett, mert gabonája az Egyiptomból vagy a Fekete-tenger vidékéről hozott olcsó gabonával nem versenyezhetett. Különösen a kisebb birtokosok eladósodtak. A legtöbb államban pedig az adós személyével is jótállott, és ha nem fizetett, eladhatták rabszolgának. A nemesség jelentősége megfogyatkozott, de a kormány továbbra is az ő kezében volt. Ez sértette a vagyonos polgárokat; összefogtak tehát a szegény alsó néposztállyal, hogy a nemesek kezéből a hatalmat kicsavarják. Azt követelték, hogy nekik is részük legyen a kormányzásban, hogy a szegény nép sorsán is javítsanak, és hogy a törvényeket írják össze.

Rendi
küzdelmek.

Ezeket a rendi küzdelmeket egyesek arra használták föl, hogy egyeduralmat teremtsenek. A hatalmat természetesen erőszakkal vagy csellel, törvénytelenül ragadták magukhoz és önkényesen uralkodtak, de nem zsarnok módon. A görögök tyrannusoknak nevezték őket, tyrannismnak hatalmukat. Céljuk az volt, hogy a nemesség törvényes hatalmát megtörjék. A nemeseket tehát üldözték, a nemesek ellenségeit: a polgárokat és a szegény népet viszont igyekeztek politikájuknak megnyerni. Sok kiváló uralkodó is akadt köztük, de a tyrannis sehol sem tartott soká, mert a későbbi fejedelmek az öröklött hatalmat nem becsülték meg, önkényeskedtek, amire elűzték őket. A tyrannis bukása után a küzdelem újra kitört. Néhol a nemesek megvédték hatalmukat (aristoi, arisztokratia), az ión. városokban azonban többnyire a nép győzött (demos, demokratia). Ezt a két fejlődésfolyamatot Spartán és Athénen fogjuk figyelemmel kíséreni.

Tyrannis.

A spartai katonaállam. A Peloponnesosba költözött görögök közül azok lettek a legnevezetesebbek, akik az Eurotas termékeny völgyében telepedtek le és ott Spartát alapították. Az achai lakosságot leigázták, de nem bántak vele mindenütt egyformán. A távolabb fekvő községek, különösen a kopár hegyvidék lakosságának meghagyták személyes szabadságát (perioikok), de politikai jogokat ezek sem élveztek. A sík földműveseit azonban szolgaságba taszították, velük műveltették földjeiket és nem engedték meg nekik, hogy a földről, amelyet műveltek, elköltözzenek (heloták).

Sparta.

A hódítók a meghódítottakhoz képest igen kevesen voltak és attól kellett tartaniok, hogy uralmuk rövid ideig fog tartani. Hogy tehát a leigázottak az idegen igát le ne rázhassák, a dóroknak mindig készen kellett lenniök, hogy lázadásukat leverhessék. Különösen az elpuhulástól kellett őket óvni, amely bizonyos vesztök lett volna.

Alkotmánya.

Ez az oka, hogy alkotmányuk arisztokratikus volt és katona-

néppé szervezte őket. Ezt az alkotmányt a monda Lykurgos nevéhez fűzi, Lykurgos azonban eredetileg spartai isten volt, s az alkotmány hosszabb fejlődés eredménye. A király hatalmát a nemesség ott is megszorította. A nemesség azonban Spartában fajilag is különbözött a többi osztályoktól, mert minden dór — de csakis ők — nemes volt.

Görög harcosok és harei kocsik. Vázarajz.

Ez a megszorítás úgy történt, hogy két királyuk volt, akik egymást ellenőrizték. Később pedig a kormányzat ellenőrzésére évenként öt ephorost választottak, akik a királyt és tanácsát is felelősségre vonhatták és a népgyűlést összehívhatták, úgyhogy lassanként ők lettek az állam kormányzói.

A király tanácsa, a gerusia 28 legalább 60 éves férfiból állott (27. l.), akiket a legtekintélyesebbek közül közfölkiálltással választottak. A gerusia döntött a fontos politikai ügyekben, előkészítette a törvényjavaslatokat és ítelt a gyilkosok fölött. Népgyűlést minden holdtöltekortartottak, de ennek nem volt kezdeményező joga; vitatkozás nélkül szavazott az eléje terjesztett ügyekben.

Kommuniz-
musza.

Hogy a férfinak csak a katonáskodásra legyen gondja, hogy a közszolgálatról idejét és erejét semmi el ne vonja, az állam gondos-

Görög harcosok fegyverkeznek. Vázarajz.

kodott eltartásáról. Ezért az uralkodó dór polgárság kommunizmusban élt. A föld az államé volt; fölosztották ugyan a családok közt, de a család a neki kiszabott részt csak haszonélvezte. Ezt a földet a heloták művelték, de a heloták is az állam szolgái voltak és nem az egyeseké. A dórok pedig egyes csapatokban, amint a hadseregben be voltak osztva, együtt étkeztek, mulattak, vadásztak stb.

A gyermeket már hét éves korában szigorú és kemény katonai nevelésre fogták. Sparta tulajdonképpen öt faluból álló nyílt tábor volt. Fallal sem vették körül, hogy a dórok el ne puhuljanak. Kitűnően fegyvelmezett, jó katonák is voltak. Ők voltak a legjobb görög katonák. A zárt hadsor, a phalanx, náluk fejlődött először. Tyrtaios költő zenéjének hangjai mellett tanulták meg, hogy hogyan kell csapatban, együtt maradva, összeműködniök. A phalanx rohamát olyan sereg, amely nem harcolt zárt csapatokban, nem verhetette vissza. Az egymás mögött fölállított sorok (8—25 ember mélységgel) ellenállhatatlanul visszaszorították a rendezetlen vagy szervezetlen csapatokat. Ehhez a küzdelemhez természetesen nehéz fegyverek kellettek. A teljes fegyverzetű katona, a hoplita sisakkal, vérttel, lábvérttel és pajzzsal védekezett. Támadó fegyvere a dárda volt, a rövid kardot csak végső szükségben vette elő. A nehéz fegyverzetűek mellett, a fegyverzet szállítására igen sokan vonultak még a táborba védőfegyver nélkül. Szükség esetén nyilazásra és lándzsavetésre ezeket is fölhasználták, de nagy jelentőségük eleinte nem volt. A phalanx meghonosodása óta a harci szekér is kiment a divatból és lovasságot sem igen alkalmaztak.

Katonai szervezete.

A spartaiaknak ez az arisztokratikus katonai szervezete még akkor is fennmaradt, amikor egybeült a pénzgazdálkodás az életmódot megváltoztatta. Hogy a külföld a spartait el ne puhítsa, nem engedték meg, hogy külföldre utazzék. Az idegen kereskedőket sem engedték be. Ezért értéktelen vaspénzt vertek, amely a kereskedelem fejlődését megakadályozta, de a magasabb műveltség meghonosodását is gátolta. Ilyen rendszabályokkal az egyszerű erkölcsöket századokon át megóvták.

Zárkozottsága.

A katonai szervezet s a kommunizmusban élő polgárok elszaporodása hódításra ösztönözte a spartaikat. Először Messeniát hódították meg, majd Arkadiát kényszerítették engedelmességre. Legelkeseredettebb küzdelmük a hatalmas Argos ellen folyt. Leigázni ugyan nem tudták, de ebben a háborúban szerezte meg Sparta Kr. e. 600 körül a hegemoniát a Peloponnesosban. Argos és Achaja kivételével az összes államok szövetkeztek Spartával s a szövetség céljaira adót fizettek és katonákat állítottak.

Hódítások.

Az athéni demokratia fejlődése. Athénben homlokegyenest ellenkező volt a fejlődés. A patriarchalis királyságot ugyan ott is a nemesség uralma váltotta föl, de a város élénk kereskedelme a demokratikus fejlődésnek kedvezett. A királyi hatalom korán megszűnt; az utolsó király a monda szerint Kodros volt, aki a dór vándorlás alkalmával elesett. A nemesség azután a kormány élére a királyi családból élet-hossziglan basileust választott, akitől azonban elvették a közigazgatást, amelynek élére az archon, és a honvédelmet, amelynek élére a polemarchos került. A basileusnak csak a vallási ügyek maradtak meg.

A nemesi uralom.

Később a választás is már csak tíz évre szólt. Majd hat bírót (thesmotheta) adtak a főhivatalnokok mellé, akiknek hivataloskodása is egy esztendőre szorult.

Küzdelmek.

A pénzgazdálkodás meghonosodása után az addig békésen együttélő nemesség és a nép közt ellentétek fejlődtek. A kisbirtokos osztály pusztult; a rabszolgaüzem meghonosodásával a kisiparosok is hasonló sorsra jutottak. Hitelért csak a nemességhez folyamodhattak, de a magas kamatláb s a szigorú adóssági törvények miatt a hitel csak ritkán segített rajtuk. Ebből az ellentétből osztályharc fejlődött, amelyet Kylon tyrannis alapítására akart fölhasználni. Terve nem sikerült, a nép sem támogatta, de azt a demos ez alkalommal mégis kivívta, hogy a törvényeket összeírják s a nemesek azontúl ne a szokásjog alapján ítélkezzenek, amelyet a nép nem ismert. Az osztályellentétek fejlődésekor ugyanis a nép azt hitte, hogy a nemesek ítéletei önkényesek. Az összeírást Dracon végezte (620), de szigorú törvényeivel a nép nem volt megelégedve.

Solon reformja.

Végre 594-ben Solont választották archonná, hogy az ellentéteket elsimítsa. Ő először a gazdasági baj orvoslásához látott. Új pénzt vertett a könnyebb euboiai pénzláb szerint s elrendelte, hogy a régi adósságot új pénzben kell törleszteni, amivel az adósok terhén 27%-ot könnyített. Azt is megtiltotta, hogy az adós személyével jótálljon, s az eladott polgárokat visszavásárolta.

Politikai reformja a kormányzás jogát az egész polgárságra kiterjesztette. A jogokat és a köteleességeket a vagyon, a földbirtok jövedelme szerint szabta meg (timokratia). Négy osztályba osztotta a polgárokat. A nagyobb jövedelműek nagyobb jogokat élveztek, de nagyobb terheket is vállaltak. A legalsó osztály egyedüli politikai joga az volt, hogy résztvehetett a népgyűlésen; egyedüli kötelessége, hogy az ország védelmére hadba kellett szállania, de nem kellett fegyverzetet vásárolnia. Akkor ugyanis a katona maga szerelte föl magát; teljes felszerelésre tehát csak a vagyonosabb polgárokat lehetett kényszeríteni, a szegényeket pedig csak a mellékes föladatokra használták (szállítás, erődítés, hajózás). Hasonlóképp teher volt a hivatalviselés is, mert költségeit a hivatalnok viselte. A három felső adóosztály tehát nemcsak jogot nyert a hivatalviselésre, de ezzel terhet is vállalt.

Solon alkotmánya már demokratikusabb, de még mindig arisztokratikus. Archonok csak az első osztály tagjai lehettek. A főtörvényszéknek, az areopagosnak a tagjai a lelépett archonok voltak. Ez a törvényszék pedig meg is semmisíthette azokat a törvényeket, amelyeket az államra veszedelmeseknek tartott.

Az államszervezet.

Az államszervezet lényegében nem változott. A törvényeket a népgyűlés (ekklesia) hozta. Ez választotta a hivatalnokokat is. Jelentősége

sokkal nagyobb, mint a spártai népgyűlésé, mert a polgároknak szólás-sőt kezdeményező joguk is volt, úgyhogy később a várost néphatározatokkal (plebiscitum) kormányozták. A tanács (Athénban bulénak nevezték) csak a közigazgatásra ügyelt föl és a törvényjavaslatokat dolgozta ki; 400 tagját a három első osztályból választották. A törvénykezés a nép kezében volt, s a tisztviselők csak vezették a tárgyalásokat.

A nemesség uralma tehát továbbra is fennmaradt, de a demos is hatalmat nyert, és Solon hivatali évének letelte után a küzdelem újra kitört. Ezt az alkalmat az eupatrida Peisistratos tyrannis alapítására használta föl (560). Ugyan többször elűzték, mindig megint visszatért. A nemes családokat üldözte, a nép sorsán azonban könnyített. Adót vetett ki rá, de anyagi helyzetét mégis javította. A kisbirtokosoknak előleget osztogatott, az elszegényedettek közt telepeket osztott szét és, hogy munkát adjon a népnek, hajókat építtetett és pompás középületekkel gazdagította a várost. Ő építtette Athén vízvezetékét és Attika úthálózatát is. Enyhe és jóságos uralmát a nép szerette, de fiai nem tudták megbecsülni az öröklött hatalmat, kegyetlenkedtek, amire Hipparchost megölték, majd Hippiast is elűzték (510).

Az erre újra kitört küzdelemben Sparta is beavatkozott az arisztokratia javára, de a győztes a demos lett. Győzedelmét Kleisthenes reformja tetőzte be 507-ben. A nevezetes ebben az, hogy addig a lezármaszás szerinti szavazásnál az előkelők döntötték el a javaslatok sorsát; Kleisthenes azonban a lakóhely szerint osztotta be a kerületeket, amelyeket város-, part- és hegylakókból állított össze, hogy ennek a három pártnak a küzdelmeit is megszüntesse. Az állampolgári jogokat kiterjesztették az állam minden szabad polgárára. A vesztegetések megakadályozására a hivatalok betöltésén is változtattak. A kerületek bizonyos számú jelöltet választottak, akik közül a hivatalnokokat kisorsolták. Hogy pedig a demokrátiát veszélyeztető hatalomra vagy népszerűsége senki szert ne tehessen, behozták az ostrakismost, amellyel a veszélyesnek vélt férfiakat tíz évre száműzhették. Ezzel a reformmal lett Athén demokratikus állammá.

A perzsa háborúk. Az ötödik század elején a szépen virágzó görög műveltséget nagy veszedelem fenyegette: a perzsák támadása.

Peisistratos.

A nikopolisi domborművű ezüstváza.

Kleisthenes reformja.

Az okot az összeütközésre a kisázsiai gyarmatok adták. Ezek nem igen tudták függetlenségüket a tengerparton megőrizni. A lydek is kiterjesztették rájuk hatalmukat, majd a perzsák is. A lydek azonban meghagyták önkormányzatukat, a perzsák nem. Hogy hatalmukat jobban érvényesíthessék, tyrannusokat állítottak az egyes államok élére.

A szkíta
hadjárat

A fenyegető perzsa veszedelmet a görögök eleinte nem is vették észre. Amikor azonban Dáriusz Európába is átkelt és a Duna torkolatvidékén lakó szkítákat megtámadta, Miltiades, a Khersonnesos tyrannusa fölismerte a veszedelmet és azt tanácsolta társainak, hogy az

Szkíták. A nikopolisi ezüstvázáról.

őrizetükre bízott dunai hidat rombolják le és vágják el a hódító visszavonulásának útját. A többi tyrannus azonban megakadályozta a tervet, és Dáriusz a Balkán-félsziget északi részeit fönnhatósága alá hajtotta.

Az ion lázadás.

A kisázsiaiak, főképp a miletosiak csakhamar megéreztek Dáriusz hatalmát. Föl is keltek a perzsa uralom ellen és némi görög — eritreai és athéni — segítséggel elpusztították Sardest, a kisázsiai szatrapia székhelyét. Ez a rablótámadás Dáriuszt bosszúra ingerelte. Elpusztította Miletost és európai szövetségesei ellen is hadjáratra készült.

A görögök
egyenetlensége.

A perzsák hódító hadereje ellen a görögöknek nehéz volt védekezniök. Akkor tűnt csak ki igazán a nemzet politikai szakadozottsá-

A tornaiskolában (palaestra). Vázarajz.

gának átka. A görögöket csak nyelvük, műveltségük és vallásuk tartotta össze. Különben maguk a görög államok is folytonos harcban álltak egymással. Legföljebb bizonyos szövetségekben (symmachia) egyesültek, és némely intézményük enyhítette a fönnálló gyűlöletet: a közös jósdák (Delphoi, Dodona, Delos), a nagy nemzeti tornajátékok és a versenyek, amelyeken minden állam résztvett, s amelyek tartama alatt a háborúskodás is szünetelt. Ezek közül különösen az olympiaiak, továbbá az

isthmosiak és a nemeiaiak voltak nevezetesek. Az olympiai versenyeket négyévenként tartották és időszámításuk alapjául is ezek szolgáltak. Az összetett főverseny (pentathlon: ugrás, gerelydobás, futás, diskos-

dobás, birkózás) nyerteséről, akit hazája diadalmenettel fogadott, nevezték el a következő négy éves ciklust, az olymپیast. Ezek az intézmények azonban nem akadályozták őket abban, hogy a legádázabb küzdelmeket vívják egymással, és hogy az idegen állam polgárainak hajóit ki ne rabolják. Az idegen szűkebb hazáján kívül jogvédelemben nem részesült, s ha idegenbe ment, vendégbarátot kellett szereznie, aki megvédje és jogügyekben képviselje.

Dáriusz is számíthatott rá, hogy a görögök egy része hozzácsatlakozik. A görögök pedig különben is kedvezőtlen helyzetben voltak. Köztük csak a spartaiak voltak hivatásos katonák, a többi csak népfölkelő polgárság. A perzsák ellenben hivatásos vitézeket hoztak ellenük. A taktikában azonban mégis a görögök bizonyultak kiválóbbaknak. Phalanxuk ugyan nem volt alkalmas az üldözésre, mert akkor csatarendje fölbomlott volna, de az ütközet hevében csakis hasonló szervezettel lehetett volna nekik ellentállni. A perzsák pedig, nyilakkal és hajító dárdákkal föllegyverezve, a távolból való küzdelemre és a rendetlen kézitusára, ahol minden a személyes vitézségen fordult meg, voltak alkalmasak. A görögöknek leginkább a perzsa lovasságtól kellett tartaniok, amely rendszeren az ellenség szárnyaira támadt és így törekedett körülfogni a küzdőket.

Taktikai
ellentétek.

Az első hadjáratnál a véletlen mentette meg a görögöket. A vihar tönkretette Dáriusz hajóhadát, úgyhogy vissza kellett térnie (492). Második hadjárata alkalmával megint tengeren hozta seregét, amely épen ezért nem lehetett nagyon nagy. Eritreát elpusztította, azután a táborában lévő Hippias tanácsára a marathoni mezőn szállította partra hadait. Ez alkalommal Miltiades kiváló hadvezéri képessége mentette meg Athént. A törvény értelmében ugyan a fővezérlet naponként változott és minden nap más polemarchos vette át, de ezek megegyeztek, hogy Miltiadesnek engedik át a vezérletet. Miltiades pedig az Athén felé vezető út mellett, a völgy torkolatában állította föl a phalanxot. A szárnyakat azzal is megerősítette, hogy a szomszédos hegyek fáit levágatta. A lovastámadást tehát megghiusította, s amikor harmadnap a perzsák támadtak, a phalanxon megtört az erejük. Hajóra szálltak és megkísérlték, hogy a phaleroni kikötőt támadják meg, de amikor ez is megghiusult, visszavonultak (490). Athén a diadalt a spartai segítség megérkezése előtt polgárhadával vívta ki.

Dáriusz
hadjáratai.

A küzdelem ezzel nem volt elintézve, csakhogy Dáriusz utódát, Xerxest egyelőre az egyiptomi fölkelés foglalta el. A görögök is ismerték a veszélyt, amely őket fenyegette, de a sok kicsinyes, civakodó állam közül csak Sparta és Athén készült a harcra. Athén politikáját a lángeszű, nagyravágyó és vakmerő Themistokles irányította. Belátta, hogy a perzsákkal legsikeresebben a tengeren lehet szembeszállani.

Athén készül-
dése a tengeren.

A perzsáknak ugyanis nem volt saját hajóhaduk s csak a föníciaiktól és a kisázsiai iónoktól szerezték; ez azonban nem volt a legmegbízhatóbb haderő. A görög hajók pedig sok tekintetben tökéletesebbek is voltak, mint a föníciaiak. A föníciaiak biztos járású, de széles, lassú hajókat építettek. A görögök viszont már korán gyorsjáratú keskeny hajókat használtak, amelyeket ötven evezős hajtott, majd eltanulták a

Görög ötvenevezős hajó. Vázarajz.

föníciaiaiktól azt, hogy az evezősök egymás fölött elhelyezett sorokban üljenek és háromevezősöket építettek (amelyeken három sorban ültek az evezősök 66. l.), de azért továbbra is a karesú típust tartották meg. Athént helyzete különben is a tengerre utalta; Themistokles politikája

tehát helyes volt. A becsületes, igazságos és megfontolt Aristeides azonban inkább lovasságot akart szervezni a perzsa lovasok ellen és akadályozta Themistokles politikáját. Végre a nép ostrakismossal száműzte Aristeidest, és Themistokles az állami ezüstművek jövedelmét háromevezős hajók építésére fordította és hadi kikötőtül fölépítette a Pireust.

480-ban indult meg Xerxes nagy szárazföldi és tengeri haderővel. A görög államok a fenyegető veszedelem elhárításáról az Isthmoson tanácskoztak s a hadvezetést Spártára bízták. Az apró államocskák nagy része azonban meghódolt. Thessaliában sem bíztak, s minthogy megvédeni különben is nehéz volt, Leonidas király seregeivel a thermopylai szorosban foglalt állást. A küzdelem ugyan nem kecsegtetett ered-

Themistokles.

Xerxes
hadjárata.

ménnyel, de az ellenséget már erkölcsi szempontból sem engedhették be ütközet nélkül. A hajóhad is támogatta az elzárást és Artemisionnál állta el a perzsa hajóhad útját. A perzsák megkerülték Leonidas

hadállását, aki csekély erejével hősi halált halt. A hajóhad szerencsésebb volt, de Thermopylai után szintén visszavonult.

Az út Athénbe nyitva állt. Minthogy a város védelméről szó sem lehetett, Themistokles a lakosságot a szomszéd szigetekre vitte. Az ütközetet a salamisi öbölben erőszakolta ki, ahol a megerősített görög hajóhad le is verte a perzsákat, akik már Artemisionnál sok hajót vesztettek. Ez az ütközet döntő hatású volt. Athén hirtelen kifejtett tengeri ereje meghiusította, hogy az országot leigázzák. A perzsáknak félniök kellett a kisázsiai iónok lázadásaitól is; Xerxes tehát visszavonult.

Csak sógora Mardonios telelt Makedoniában, hogy 479-ben megújítsa a támadást. Pausanias spártai király és Aristeides azonban a korábban bevált taktikával Plataianál megint győztek, és a görögök ezek után maguk támadtak. Pausanias a Balkán félszigetről szorította ki a perzsákat; Miltiades fia, Kimon pedig Kis-Ázsiában kivívott győzelmeivel vetett véget a háborúnak (449). Békét ugyan nem kötöttek, de a kisázsiai gyarmatok fölszabadultak, s az Égei-tenger urai egyedül a görögök voltak.

Sicilia és Karthago küzdelme. Xerxes hadjárata idejében Nagy-Görögországot is támadás érte Karthago részéről. Karthago (20. l.) már a Kr. e. 8. században virágzásnak indult, a 7. század végén pedig már megkezdte a nyugati föníciaiak egyesítését. Görögország gazdasági sikerei és tengeri hatalma veszedelemmel fenyegették. A samosiak és a phokaiak a Földközi-tenger nyugati medencéjében messzire előnyomultak. Karthago tehát nagy szövetségben egyesítette a púnokat. A szövetségesek csakhamar elveszítették önállóságukat, alattvalókká lettek, akiket Karthago kemény kézzel kormányzott. Maga a város is erősödött ebben az időben: sok föníciai menekülő telepedett le benne, akik vagyonukat is magukkal hozták. A város olyan hatalmas lett, hogy az anyaország is hozzá fordult segítségért. A görög városok közül egy sem vetekedhetett vele, és Karthagonak sikerült is az etruskok szövetségében a görögök további terjeszkedését megakadályozni és a Földközi-tenger nyugati medencéje fölött föltétlen uralmát megalapítani.

A púnok és görögök összeütközése.

Ettől kezdve a karthagoi birodalom és a görögök közt a küzdelem színhelye Sicilia. A sziget görög gyarmatai jórészt arisztokratikus szervezettűek voltak. Sőt Gelon, Syrakusai tyrannusa az egész sicíliai görögség egyesítésére törekedett, ami Karthago hatalma miatt szükséges is volt. A két hatalom közt az ellentét a perzsa háborúk idején különösen kiélesedett. 480-ban Karthago Xerxes szövetségében rátámadt Siciliára, de Gelon Himeránál legyőzte és ezzel a nyugati görögség sorsát is biztosította (30. l.).

Gelon.

Athén
hegemoniája.

Athén fénykora. A perzsa háborúkban Spárta kezében volt a fővezérlet, de a legnagyobb áldozatokat az athéniak hozták, akik városukat is kiszolgáltatták. Tulajdonképpen a sztratégiát is ők állapították meg, és a spartai vezérek csak az egyes ütközetek vezetését vették át, a diadalt pedig határozottan az ő haderejük, a hajóhad vívta ki. A támadó háborúkban Sparta kezéből egészen kisiklott a vezetés. Királya, Pausanias, Byzantionban nagy vagyont szerzett, perzsa fényűzésben élt, majd árulóvá lett. A spartaiak végre elítélték őt, de ezzel kapcsolatban visszaszólították seregeiket a haretérről.

A város meg-
erősítése.

Igy jutott a hatalom az athéniaknak. Amíg Kimon Kis-Ázsiában aratott diadalokat és fölszabadította a gyarmatokat, az elpusztított Athén megerősítésén Themistokles fáradozott. Falakkal vette körül a várost és az új kikötőt, a Pireust. A nép azonban nemsokára elfordult tőle. Bukásának oka nagyravágyása és kapzsisága volt, és hogy Sparta is gyűlölte.

A delosi
szövetség.

A salamisi ütközet óta különben is a legnagyobb sikereket Aristeides politikája aratta. A szigeteket és az ázsiai gyarmatokat nagy szövetségben egyesítette, amelynek tagjai hajókat, csapatokat és pénzt adtak a hadjárat céljaira. Kötelezettségeik alól azonban többnyire adófizetéssel vonták ki magukat, s a védelmet egészen Athénra bízta. A szövetséget a szövetségi pénztár székhelyéről, Delosról nevezték el. A békétlenkedő szövetségeseket Athén keményen büntette. A kötelékek tehát mind szorosabbak lettek, s a szövetséget inkább athéni birodalomnak lehetett volna nevezni. Ezzel Athén az Égei-tenger ura lett, kiirtotta a kalózokat és biztosította a közlekedést, amivel különösen a kereskedelemnek tett nagy szolgálatot.

Ellentét Athén
és Spárta közt.

Ez az emelkedés azonban fölkeltette Sparta irigységét, amely még inkább növekedett, amikor a demokratia a Peloponnesosban is terjedt. A két állam közt súrlódások támadtak, amelyeket csak a népszerű Kimon simított el. Kimon nemcsak az összeütközést akadályozta meg, hanem még segítséget is küldött Spartának, amikor egy földrengés alkalmából a heloták föllázadtak. Pedig ez az elhatározása szerencsétlen volt. A spartaiak gyűlöletüket nem tudták palástolni, a segítséget visszaküldték és ezzel Athént megsértették. A haragvó polgárok a sértést úgy torolták meg, hogy Kimont száműzték.

Athén hatalma
a szárazföldön.

Ekkor Perikles került uralomra, aki elkerülhetetlennek tartotta az összeütközést és ezért először is a várost és a kikötőt összekötötte a hosszú falakkal. A korábbi századok két leghatalmasabb kereskedő városát: Aiginát és Korinthost megtörte. Majd a peloponnesosiak támadásainak ürügye alatt a szövetség pénztárát Athénbe vitte. Végre a szárazföldön is olyan hatalmat akart teremteni Athénnak, mint a tengeren. Sparta ellenségei, mint Phokis és Achaia, és Korinthos ellen-

sége Megara szívesen is csatlakoztak hozzá. Argos is Athénnel szövetségbe lépett. Boiotia azonban Spartával tartott, úgyhogy ezt a tartományt fegyverrel kellett meghódítani. Ez az eredmény azonban csak múló volt. A thebaiak 447-ben Koroneánál megverték az athéniakat, amire nemcsak Boiotia, hanem más tartományok is elszakadtak Athéntől. A spartaiak pedig segítséget küldtek az arisztokratáknak, úgyhogy Athén komoly veszedelembe jutott, amelyet Perikles csak úgy tudott elhárítani, hogy a spártai királyt megvesztegette és vele 30 évre békét kötött.

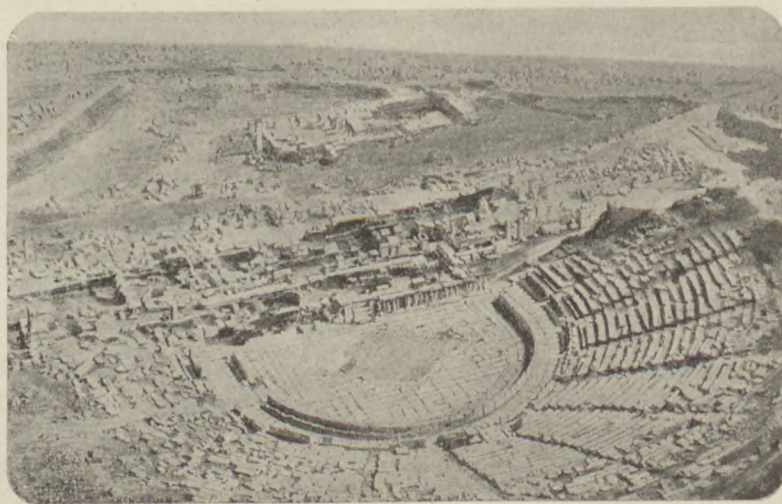
Athén a delosi szövetség élén mégis a leghatalmasabb görög állam volt. Amióta a szövetség pénztárát Athénba vitte, a szövetségesek nagy évi adóját a város céljaira is felhasználták: erődtételeire, építkezésekre és napi díjakra. Mert Perikles hatalmát pazar költségekkel tartotta fenn. Sohasem volt archon, csak hadvezér (strategos) és az állam kincstartója, és mégis közel 30 éven keresztül majdnem úgy uralkodott Athénban, mint valami tyrannus.

Az ő politikája is demokratikus volt. Az areopagos (34. l.) már Belső politikája. korábban elvesztette politikai jogait. Minden fontos államügy a népgyűlés elé került, úgyhogy a tanácsnak is csak törvényelőkészítő és végrehajtó hatalma maradt; Perikles pedig céljaul azt tűzte ki, hogy

Perikles

Perikles.

A Dionysios színház romjai Athénban.

az állam minden polgára résztvehessen a közügyek vezetésében. A negyedik osztálynak is megnyitotta az állami hivatalokat, s a hadvezéreket kivéve, a hivatalok betöltésénél mindenütt a sorshúzást alkalmazta. Hogy pedig a szegények is viselhessenek hivatalt, megszüntette tisztelbeli voltukat és napidíjat rendelt mindazok számára, akik közügyekkel foglalkoztak. E rendszabállyal annyira ment, hogy később még a népgyűlésen résztvevőknek is napidíj járt.

A művészetek
virágzása.

Még a nép szellemi élvezetéről is gondoskodott és színházjegyeket osztatott ki köztük. Pedig a nyílt görög színházak lépcsős kőpadsorairól ugyancsak sokan gyönyörködhettek a görög drámaírók: Aischylos, Sophokles és Euripides remekeiben és Aristophanes vígjátékaiban. A klasszikus színészet azonban sokban különbözött a maitól. A szín nem változott. A szereplők magas kothurnusokon, álarcosan jártak és

Az athéni akropolis romjai.

pathetikus stílusban játszottak. Az előadást a kar méltóságos tánca és éneke kísérte, amely a színpadon történeteket kiegészítette, magyarázta és megítélte.

A városban fölhalmozódott nagy kincs általában a művészet minden ágára nagy hatással volt. A középítkezéseket is Perikles vezette, aki keresetet akart adni a népnek és bőkezűségével szerezte népszerűségét. Nagy összegeket költött. Folytatta Kimon építkezéseit és befejezte az Akropolis híres csarnokait: a Propylaiákat, az Erechteiont és a Parthenont. Az egyszerűbb dór építésmód helyébe a díszesebb ión és korinthusi stílus lépett (51. l.). A hatalmas oszlopcsarnokok oszlopfejeit és gerendázatát gazdagon színezték. Belül is festmények és szobrok díszítették a templomokat. A legszebb szobrokat Pheidias készítette. Magánépületeiket azonban a görögök egyszerűen építették. A nap jórészét az utcán töltötték, vagy a ház oszlopos udvarán. Házaikon nem vágtak ablakot. A szobák a világosságot az ajtón az udvarból kapták. A szűk

utcák rideg, csupasz falaikkal csúnyák voltak. Terük is kevés volt, ezek is többnyire kicsinyek. Középületeik szépsége csak ott érvényesülhetett igazában, ahol valami szabad térre nyíltak.

A görög polgár különben legtöbbit az agorán, a piacon tartózkodott. Ott hallotta az új híreket, ott vitatta meg az államügyeket, ott kötötte üzleteit, ott tartották a népgyűlést. A nők ritkán jártak az utcán; ők életüket a ház belső, női lakosztályában, családjuk és rabszolgáik társaságában töltötték. A rabszolgáknak általában nagy szerep jutott a görög társadalomban. A gazdagok műhelyekben dolgoztatták őket, az iparosok is tartottak rabszolga legényeket. Sokszor azonban nem törődtek vele, hogy a rabszolga mivel szerzi kenyerét, hanem csak bizonyos pénzösszeget kívántak tőle. Az ilyen rabszolgák könnyen gyűjthettek pénzt, hogy megváltsák magukat. Az előkelők nyilvánosan egész sereg rabszolgával jelentek meg.

Kovácsműhely. Vázarajz.

Perikles intézkedéseinek azonban s a demokratia túltengésének rossz következményei is voltak. A nép tétlenségre és önzésre szokott, kötelességérzete kiveszett. A nagyipari rabszolgaüzem meghonosodása óta a vidék elszegényedett népe Athénbe özönlött s a túlszűfolt városban a gazdagok zsarolásából élt. Perikles telepítéssel akart a bajon segíteni, de ez sem járt gyökeres változással. A züllés minden téren érezhető volt. A fölvilágosult kornak a régi vallás sem felelt meg.

Tanítás (zene és nyelvtan). Vázarajz.

A filozófusok tudományos elméleteikkel akarták pótolni, a nép széles rétegei pedig a Demeter- és Dionysios-kultusznak hódoltak, amely sokszor kicsapongásokkal járt. Babona és idegen istenek tisztelete terjedt el. A sofisták, akik pénzért tudományt hirdettek, önzést hirdető tanaikkal az államrend fölforgatására törekedtek. Az önző irányzat a közélet minden nyilvánulását megmételezte. A nép legkiválóbb jótevőit (Aristeides, Themistokles, Kimon) száműzte. Aristophanes, a vígjátékiró, a kor ferdeségeit keserű gúnnyal ostromozta, Sokrates, a híres vitatkozó bölcse pedig az állam iránti kötelességeket hirdette, de az új irány terjedését már nem gátolhatták meg.

A peloponnesosi háború. Perikles külső politikáját az események igazolták. A háború, amelyet előre látott, már a fegyverszünet tizennegyedik évében kitört. A gyűlölet Athén és Sparta közt olyan nagy

Az athéni élet.

Erkölcsei
süllyedés.

A háború oka.

volt, hogy csak ok kellett az összeütközésre. Történt pedig, hogy Korkyra anyavárosával, Korinthossal háborúba keveredett és belépett a delosi szövetségbe, Potidaia, Korinthos egy másik gyarmata, viszont elszakadt Athéntől és Korinthostól kért segítséget. Athén azonban mindkét helyen győzött; Korkyrát megsegítette, Patidaia legyőzte, amiért Korinthos a peloponnesosi gyűlés előtt bevádolta. A szövetség erre teljes megalázkodást kívánt Athéntől (431).

Perikles tervei.

Egész Görögország lángba borult. Az ión és a dór törzs, a demokratia és az arisztokratia küzdelme volt ez. A legtöbb városban is engesztelhetetlen pártok küzdöttek egymás ellen. A szárazföldön Sparta, a tengeren Athén volt erősebb. Mindkettő bizakodott erejében. Perikles azonban nagyon jól fölismerte, hogy ezt a háborút nem nyílt ütközet fogja eldönteni, hanem, hogy az ellenfelet lassú kifárasztással kell megtörni. Épen ezért kiszolgáltatta a félszigetet Archidamos spartai király támadásainak, a lakosságot pedig a városban gyűjtötte össze s a Fekete-tenger felől élelmezte. A spartaiak így nem is érthettek célt. Ostromszereket még nem ismertek, kiéheztetésre pedig nagyobb hajóhad nélkül nem is gondoskodhattak. Perikles szépen kieszelt haditervét azonban a szerencsétlen véletlen megrontotta. Egyiptomi hajók behurcolták a pestist, amely a zsúfolt városban tömegesen szedte áldozatait és Periklest is elragadta (429).

Kleon.

Athénben akkor a háborúpárt élére Kleon timár került, a békepártot pedig a gazdag Nikias vezette. A háborút ugyanazon a módon folytatták, amint Perikles. Általában sokkal kisebb seregekkel vívták, mint a perzsa háborúkat, mert a kis államocskák polgáraikból nem állíthattak sikra nagy sereget, különösen azért nem, mert a küzdelem több helyen folyt egyszerre. Pedig a hosszadalmas háborúskodás alatt már a zsoldosok is meghonosodtak, mert a polgárok hosszabb ideig nem pihentethették békés foglalkozásaikat. Ezekkel a zsoldosokkal a hadviselésben nagy változások álltak be. Az íjjászoknak és dárдавetőknél már nagyobb föladatak jutottak, mint azelőtt. Lovasságot is használtak. A hopliták mellett különösen a peltasták szerepeltek, a dárдавetők, akik távolról is küzdhettek, és könnyebb védőfegyverzetükkel a közeli harcra is alkalmasak voltak. Az ő segítségükkel sikerült Kleonnak és Domosthenes hadvezérnek Sphaktéria szigetén egy kis spartai hadat elfogni (425).

A diadal nem volt jelentős, az elfogottak 300-an sem voltak, de az athénieket mégis elkábította a siker. Perikles intelmei ellen is fölvették a harczt a szárazon. Brasidas spartai király ugyanis belátta, hogy Attikában hiú a küzdelem. Hogy az athéniaikat a szárazon ütköztetve kényszerítse, az athéniaik khalkidikéi gyarmatait támadta meg, amelyek Athénra ezüstbányáik miatt voltak értékesek. Kleon szembe-

szállt vele, de Brasidas Amphipolisnál legyőzte. Minthogy mindkét vezér elesett, Athén Nikias tanácsára a háború előtt fönnállott birtokállapot alapján 50 évre békét kötött (421).

A békét Athén új vezérférfiának, a lángeszű, de hiú, önző és szenvedélyes Alkibiadesnek nagyravágyása bontotta meg. Amidőn Siciliában Syrakusai és az ión gyarmatok közt háború tört ki, Athén Alkibiades tanácsára pazarul felszerelt hatalmas hajóhadat küldött az iónok megsegítésére. Magasröptű tervei szerint ott akarta lábát megvetni s majdan onnan Spartát megtámadni. Alig ért azonban Alkibiades Syrakusaiba, a vallásos szertartások ki-gunyolása miatt pört indítottak ellene és visszahívták. Alkibiades erre Athén el-lenségéhez, Spartába szökött és rávette a spartaiakat, hogy Syrakusait megsegít-sék, és hogy Athént magában Attikában is megtámadják. Az új athéni vezér, Nikias, lanyhán vezette az ostromot, a legfontosabb eredményeket sem tudta kihasználni, a segítség pedig Demosthe-nes alatt későn érkezett. A syrakusaiak tehát 413-ban a spartaiak segítségével az athéni sereget teljesen megsemmisítették.

Görög sebesült bekötözése. Vázaráj.

Athén ereje ezzel annyira meggyöngült, hogy Sparta döntő csapásra készült. Dekeleából állandóan zaklatta a várost. De a spartaiak belátták, hogy Athént csak a tengeren lehet megtörni. Ezért elszakították Athéntől szövetségeseit és perzsa segítséget kerestek. Tissaphernes és Pharnabazos szatrapák támogatták is a spartaiakat, aminek fejében ezek elismerték a perzsák igényeit a kisázsiai gyarma-tokra. Ehhez járult még, hogy Athénban oligarcha összeesküvők meg-döntötték a demokrata uralmat, s a kormányt a 400 oligarchából álló tanács ragadta kezébe, amely azonban négy hónap múlva szintén megbukott. Alkibiades visszapártolása után ugyan földerült Athénra még egyszer a szerencse: Alkibiades a spártai hajóhadat is szétverte, de a hazájára zúdított veszedelmet már elhárítani nem tudta. Csak-hamar egymást érték a csapások. Aigospotamosnál megsemmisült a hajóhad, majd a várost és a kikötőt is körülfalták és kiéheztették, úgyhogy Athén kénytelen volt hajóit kiadni, a hosszú falakat lerom-boltatni s a Spárta által ráerőszakolt zsarnok uralmat elviselni (404).

Athén nem tört meg, kereskedelme még mindig a legfontosabb, de a 4. században azért korántsem olyan nagy, mint az 5-ikben volt. Szellemi tekintetben is a legkiválóbb, Görögországnak még hosszú ideig ragyogó középpontja, de régi hatalmát már vissza nem szerezhette.

A siciliái
vállalat.

A dekeleai
háború.

Athén bukása.

Egyenetlenség.

A hanyatlás kora. A peloponnesosi háborúval Görögország a lejtőre jutott. A perzsa háborúk korában nagynehezen megteremtett, legalább részleges nemzeti összetartás teljesen megszűnt. Kicsinyes és rövidlátó párt- és osztályérdek és folytonos civakodás megint földarabolta az országot, s amikor a spartaiak hatalmuk erősítésére a perzsákkal szöveterkeztek s a görög gyarmatokról lemondtak, a perzsa háborúk vívmányai is veszendőbe mentek. Sparta katonai uralmát pedig a demokratiához szokott államok csakhamar megunták. Az athéni 30 zsarnok, aki Spartának köszönhette hatalmát, olyan kegyetlenül uralkodott, hogy már egy év múlva (403) elűzték őket. Athén után pedig Theba és Korinthos is elpártolt Spartától.

Az anabasis.

Spartát a perzsa szöveterkezés is meggyűlöltette. Pedig nemsokára kitűnt, hogy a perzsa birodalom is gyenge. Az ifjabb Kyros herceg, Sardes helytartója, bátyja, Artaxerxes kezéből ki akarta ragadni a hatalmat s 10,000 görög zsoldossal támadt rá, de Kunaxánál csatát vesztett és elesett (401). A 10,000 görög azonban, ámbár vezéreiket legyilkolták, Xenophon vezetésével az idegen ország belsejéből, a lakosság folytonos nyugtalanítása közt is vissza tudott vonulni (anabasis).

Belső hanyatlás.

A zsoldosok külföldi vállalkozásai azonban a görög erkölcsök hanyatlását is előrulták. Valóban az erkölcsi hanyatlás minden téren észrevehető volt. Spárta híres egyszerűsége is már csak a szóhadgyományban volt meg. Athénben folyton emelték a napidíjakat s az állami jövedelem javarésztét még a háború idején is ezek emésztették meg. A háborús célokra fölhasznált egyházi kincsek és a beözönlő zsold árforradalmat is okoztak, az élet megdrágult, a gazdasági baj pedig még zavavarosabbá tette a helyzetet. Csak Platon, majd Aristoteles keresték a komoly megoldást, amely az állam és a társadalom bajait orvosolná s az uralkodó erkölcstelenségeknek véget vetne.

Sparta
hegemoniája.

Spárta politikáját pedig ellenségei is követték. Önző céljaik elérésére ők sem vetették meg a perzsa szövetséget. Amikor Agesilaos spártai király föl akarta szabadítani a kisázsiai gyarmatokat és győzelmesen haladt előre, Theba, Korinthos, Athén és Argos szöveterkeztek Sparta ellen. Agesilaos ugyan perzsa támogatással legyőzte őket, de a tengeren nem boldogult s azért követével Antalkidasszal békét kért a perzsáktól. A békében a görögök lemondtak az ázsiai városokról (387). A görög államoknak pedig megtiltották az egymással való szöveterkezt, ami a perzsa hatalom érdekében történt. A béke végrehajtójává a perzsák Spartát tették meg, amely ilyen módon idegen segítséggel tartotta fönön megrendült hatalmát.

Theba
hegemoniája.

Antalkidas békéje után tehát Görögország megint föl volt darabolva. Csak Theba kísérelte meg még egyszer egyesítését. Pelopidas athéni segítséggel elűzte a spartai őrseget Thebából. Erre kitört a

háború, amelyben azonban Epameinondas a spártaikat nyílt síkon is megverte. Ő új hadrendet honosított meg. A görög phalanx ferde sorban harcolt; hogy a katonák pajzsaikkal egymást ne zavarják, a jobbról állók előbb haladtak. A jobb szárny jóval előbb támadt, mint a bal, és rendszeren az is győzött. Epameinondas ellenkezőleg a bal szárnyat állította előre, azt meg is erősítette és vele az ellenfél erősebb, jobb szárnyának esett. A másik szárnyon rendszeren nem is került összeadásra a dolog. Hogy pedig a bal szárnyat oldalba ne támadhassák, azt külön hadoszloppal, ha lehetett lovasokkal, védelmezte. Ezzel a hadrenddel a spartaiakat megverte és magában a Peloponnesusban támadta meg őket. Pelopidas Thessaliát is meghódította, és Sparta is komoly veszedelembé jutott. Úgy látszott, hogy a thebaiaknak sikerül a görög egységet megteremteniök. Akkor azonban Athén ijedt meg Theba hatalmá-

Kockát játszó görög vitézek. Vázarajz.

tól. Elpártolt tőle, s így Epameinondasnak is a perzsákhoz kellett segítségért fordulnia. Mantineánál még győzött (362), de maga is elesett, és Theba tervei megghiúsultak.

A legerősebb ezekben a szomorú időkben az összetartás és a közrend azokban az államokban volt, ahol monarchikus fejlődés indult meg és nagyobb területeket egyesített egy jogar alatt: Syrakusaiban, ahol Dionysios tyrannosz szervezte a monarchiát, és Thessaliában.

A makedón kor. A görögök nemzeti egységüket megteremteni nem tudták. Idegen, hódító hatalom egyesítette őket. A szétmállás korában a hódítónak csak kezét kellett kinyújtania. Ez a hódító II. Fülöp, Makedonia királya (362—336) volt.

A zord Makedonia barbár föld volt. Lakossága a görögnek közel rokona, amely az illyrek nyomása alatt Epirus felől vándorolt be és igazta le az ott talált apróbb népeket. Nagy baj volt, hogy a görög gyarmatvárosok az országot a tengertől jóformán elzárták. Ezért II. Perdikkas (454—413) arra törekedett, hogy ezeket a városokat Athéntől

Makedonia.

elszakítsa és saját hatalma alá hajtja. Utóda, Archelaos (413—399) átplántálta az országba a görög műveltséget; városokat alapított és a kitűnő nemes lovasság mellett parasztokból görög mintára állandó gyalogoshadat is szervezett. Halála után nagy zavarok törtek ki, amelyekbe különösen Athén, Illyria, Thessalia, Thrakia és Theba szólt bele.

II. Fülöp.

A zavarból II. Fülöp erélye és higgadt politikai éleslátása bonyolította ki az országot. Közvetlen szomszédait, az illyreket és a thrákokat megfékezve, majd leigázva, megszerezte Makedoniának a tengerpartot. Így jutott összeütközésbe Athénnal, amelynek khalkidikei birtokait rendre elszedte.

További terjeszkedését a görögök folytonos civakodásai könnyítették meg. Akkor is folyt a küzdelem Theba és Phokis között. Phokis Theba fönnhatóságát le akarta rázni, Theba azonban a delosi szentély megsértésével vádolta a phokisiakat és ezzel a vallásos ürügygel a görögök nagy részét egyesítette ellenük (az első szent háború). Végre Fülöptől is kértek segítséget, aki ezt az alkalmat Thessalia elfoglalására használta föl. Athén rettegve látta Fülöp előnyomulását, a züllött államrend miatt azonban erélyesen föllépni mégsem tudott. A legnagyobb görög szónok, Demosthenes, a fenyegető veszély pillanataiban elkeseredett szónoklataival (philippikák) fölrázta a közvéleményt, de Fülöpöt diadalútjában már meg nem állíthatta. Byzantion elfoglalásában még megakadályozta. Akkor azonban Phokisszal kitört a második szent háború. Ennek a vezetését a makedonpárti, állítólag megvesztegetett Aischines tanácsára II. Fülöpre bízták. Demosthenes hiába erőlködött, hogy a veszedelmet elhárítsa. II. Fülöp elfoglalta Elateát, a Thebába és Athénbe vezető utak kulcsát, majd Khaironeánál megverte a két város seregét (338) és elismertette velük felsőségét. Azután a Peloponneszba vonult és Spartát is megalázta.

A makedón hadsereg.

Kitűnő hadseregével könnyű volt a civakodó kis görög államokat legyőznie. Ennek a hadseregnek a magva a lovasság volt. A hegyes Makedonia paraszt népe nem szerezhetett magának költséges védőfegyverzetet. A harcos elem tehát a nemességből alakult, amely lóháton, védőfegyverekkel, hajitódárdával vagy öklelő lándzsával (sarisa) és karddal fölfegyverkezve vonult a háborúba (nevük hetairok). Ez különben az első lovasság, amely taktikai csapatokban, rendezett, zárt hadsorokban küzdött. Mellettük azonban gyalogos phalanx is barcolt, amelyet görög mintára szerveztek. Fülöp csak annyiban reformálta a gyalogságot, hogy azt is a hosszabb sarisával fegyverezte föl. A legnevezetesebb azonban a makedón hadseregnek az az újítása, hogy a különböző fegyvernemek már céltudatosan összeműködtek.

Korinthosi gyűlés.

II. Fülöp a legyőzött görögöket Korinthosba gyűlésre hívta össze. Ott nemzeti érületüket iparkodott fölkelteni. Az Antalkidas-féle béke

határozata ellenére kimondotta az összes görög államok szövetségét. Így jött létre a görög egység idegen felsőbbség alatt. A király az egyesült nemzet erejét mindjárt közös vállalatra serkentette a perzsák ellen s a hadjárat fővezérévé magát választotta meg.

Nagy Sándor. Ezt a hadjáratot azonban Fülöp már fiára: Nagy Sándorra (336—323) hagyta örökségképen. Őt az előkészületek közben orgyilkos töre szúrta le. Nagy Sándort apja teljesen görög szellemben, korának legkiválóbb férfijaival, köztük Aristotelesszel, a híres bölcsésszel, neveltette. Trónralépését a leigázott népek arra használták föl, hogy a makedón igát lerázzák. Theba is föllázadt. Nagy Sándor azonban gyorsan leverte a mozgalmat. Először északra fordult s a Dunáig vonult. A Dunán átkelve, a gétákat is megverte. Aztán gyorsan Görögországban termett, Thebát földülta és megújította a korinthosi szövetséget.

Nagy Sándor.

Ázsiai hadjáratát 334-ben kezdte meg. Aránylag kis sereggel indult el. A hadjárat elején átlag 30—35,000 embere lehetett, később 50,000-re emelkedett a számuk. A perzsák seregei sem lehettek sokkal nagyobbak; a görögök tudósításai a perzsa seregek óriási számáról nagyon túlzottak. Nagy Sándor azonban még akkor is kedvezőbb helyzetben volt, ha a perzsa sereg nagyobb volt, mert ott a zárt hadsor még nem honosodott meg. Csak a perzsák görög zsoldosai harcoltak zárt phalanxban, ők azonban a seregnek csak kis részét alkották. A perzsa birodalom pedig akkor már nagyon bomlófélben volt. A szatrapák nem engedelmeskedtek, egyes népek pedig még a birodalom közepén is függetlenek voltak, sőt adót szedtek a nagykirálytól, ha földjükön átvonult.

A hadjárat.

Nagy Sándor ezüstpénze.

Az első összeütközés a Granikos folyónál történt, ahol a kisázsiai szatrapák állták el az utat. Sándor győzött s föltartóztathatlanul elfoglalta Kis-Ázsiát, ahol a görögök örömmel csatlakoztak hozzá. 333-ban III. Dáriusz Kodomannos megkísérlette a görögöket kiűzni, de Nagy Sándor Szíriába vonult s az issosi szűk síkon Dáriusz seregét egészen leverte. Mindkét ütközet igen kemény volt. Nagy Sándor azt a taktikát alkalmazta, amelyet Epameinondastól tanult. A sereg legjobb részével, a makedón lovassággal a perzsák gyengébb szárnyát visszaverte. Közben a phalanx a középén vette föl a harcot; oda sietett azután Nagy Sándor is diadalmas lovasságával. Rendesen ez a megjelenése döntötte el az ütközet sorsát.

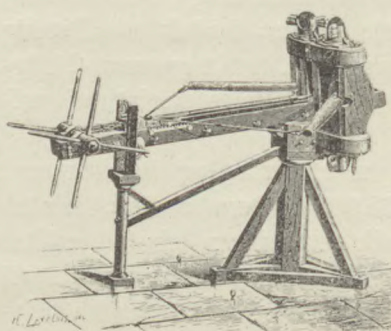
Kis-Ázsiában és Szíriában.

Tyru
ostroma.

Issos után Föniciát hódította meg. Tyrus ugyan félévig ellenállt, de Nagy Sándor már értett a várostromláshoz és bevette Tyrust. Ezt a tudományát Siciliától tanulta, ahol a tyrannusok a karthagóiakkal folyt küzdelmeikben ellenségeiktől tanulták meg az ostromgépek használatát és készítését. A karthagóiak ostromló gépei igen híresek voltak; a rómaiak is tőlük tanulták később a katapulta, balista és más hadigépek készítését.

Mezopotámiában.

Föniciával elveszett a perzsák tengeri hatalma, és Egyiptom is a hódítók kezébe került. Azután Nagy Sándor Mezopotámiába vonult (331).

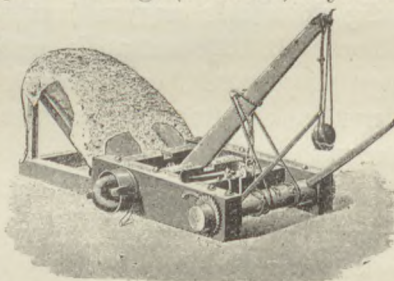
Catapulta.

Dáriusz keleti hadait egyesítette ellene Gaugamela és Arbela közt. A perzsák kaszás szekerekkel és elefántokkal akarták a görög csatarendet megbontani, de a könnyű gyalogság lefegyverezte támadásukat, s a perzsák országuk szívében is vereséget szenvedtek. Babilon, Szúza, Persepolis és Ekbatána minden kincseikkel Sándor kezébe kerültek. Dáriusz ellen még a perzsák is pártot ütöttek. Az ellenállást Baktriában és Sogdianában akarták szervezni,

de Nagy Sándor csakhamar nyomukban termett és ezt az utolsó hadat is leverte, a vezéreket pedig, akik időközben Dáriuszt meggyilkolták, kivégeztette.

Indiai
hadjárat.

Azután még egy hadjárata volt: India ellen. Átkelt a Hindukus 4000 m. magas hágóin és az öt folyó vidékéig (Pendsab) nyomult előre. Porus király seregét megverte, több hindu fejedelmet leigázott, de végre mégis vissza kellett vonulnia, mert katonái a nagy fáradalmakat és a szokatlan éghajlatot nem tudták elviselni. Visszatértében kutatta föl egyik alvezére, Nearchos, India és Mezopotámia közt az összeköttetést a tengeren.

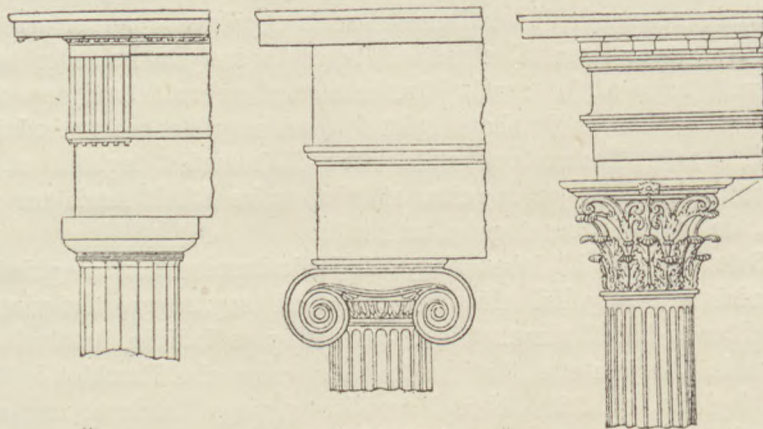

Balista.

A birodalom
szervezése.

Nagy Sándor azonban nemcsak mint hadvezér, hanem mint államszervező is nagy volt. A leigázott népek szokásait és vallását tiszteletben tartotta és maga is alkalmazkodott a helyi szokásokhoz. Hatalmas birodalmát Európából nem kormányozhatta, Ázsiában pedig nem uralkodhatott görög vagy makedón módra. Hogy a helyi viszonyokhoz alkalmazkodjék, udvarát perzsa ceremóniával és fényűzéssel rendezte be. Ezek az újítások azonban leghívebb emberei közt is elégtelenséget

keltettek. A megnyilatkozó békétlenséget az amúgy is heves és szenvedélyes uralkodó kegyetlenül fojtotta el, de azért Nagy Sándornak eszé ágában sem volt görög műveltségét megtagadni. Sőt ellenkezőleg, mint a görög műveltség terjesztője lépett föl mindenfelé s a görög műveltséget terjesztette városalapításaival (70 Alexandria) is. Népeinek összeolvasztására törekedett, azért vette be seregébe a leigázottakat és azért házasította össze makedón katonáit perzsa nőkkel. Célját azonban nem valósíthatta meg, a nagy fáradalmak és a mértéktelen élet 32 éves korában, 323-ban sírba vitték, halálával pedig a nagy birodalom is fölbomlott.

Dór, ión és korinthosi oszlopfő.

A diadochok kora. Sándor halála után mindjárt nagy egyenetlenségek törtek ki. A sereg egyik része Perdikkasra bízta a hatalmat, a másik Nagy Sándor öccsét, Fülöpöt kiáltotta ki királlyá, aki mellett azután Nagy Sándor utószülött fiát is királynak ismerték el.

Az utódok.

A vezérek egyenetlenségét pedig a görögök fölkelésre használták föl. Már Sándor életében Agis spártai király, majd Demosthenes vezérese alatt iparkodtak függetlenségüket kivívni, de sikertelenül. Most Antipatert, Makedonia helytartóját, Lamiánál körülzárták; de Antipater segítséget kapott, a görögöket és Athént megalázta, úgyhogy Demosthenes kétségbeesésében öngyilkos lett.

A görög fölkelés.

A görög fölkelésnél azonban veszedelmesebbek voltak a tábornokok törekvései, különösen Antigonosé és Ptolemaiosé, akik Phrigiában és Egyiptomban magukat függetleníteni akarták. Velük szemben Eumenes volt a királyi család érdekeinek egyetlen védője, akit azonban a többi tábornokok minden oldalról szorongattak, mígnem makedón katonái kiadták, és Antigonos megölette (315).

A tábornokok törekvései.

Ezzel a királyi család érdekeit teljesen elejtették. Három évi újabb háborúskodás után a tábornokok kénytelenek voltak egymást a

birtokukban lévő föld kormányzóinak elismerni. Csak Kassandernél mondták ki, hogy Makedoniát csak Nagy Sándor fiának nagykorúságáig bírhatja. Kassander azonban erre a határozatra a nagy király családját egészen kiirtotta (312).

Antigonos.

A tábornokok küzdelmei különben néhány év múlva újra kitörték. Ennek oka az volt, hogy Antigonos egyeduralomra törekedett. Amikor fia, Demetrios Poliorketes Athént elfoglalta és az egyiptomi hadakat is megverte, Antigonos fölvette a királyi címet (306). Ellenfelei követték a példát: Kassander Makedonia, Lysimachos Thrakia, Seleukos Szíria királya lett. A birodalom tehát végleg fölbomlott.

Antigonosnak és fiának Demetriosnak egységesítő tervei sem sikerültek. Antigonos Ipsosnál elesett (301), és fia annyira kalandor természetű volt, hogy atyja terveit következetesen megvalósítani nem tudta. Görögország fölött a fönnhatóságért küzdve, megfélekezett ázsiai birtokairól, majd Kassander halála után Makedoniát foglalta el. Ezt Pyrrhos, Epirus királya ragadta el tőle, amire átkelt Ázsia meghódítására, de ott Seleukos fogságába került.

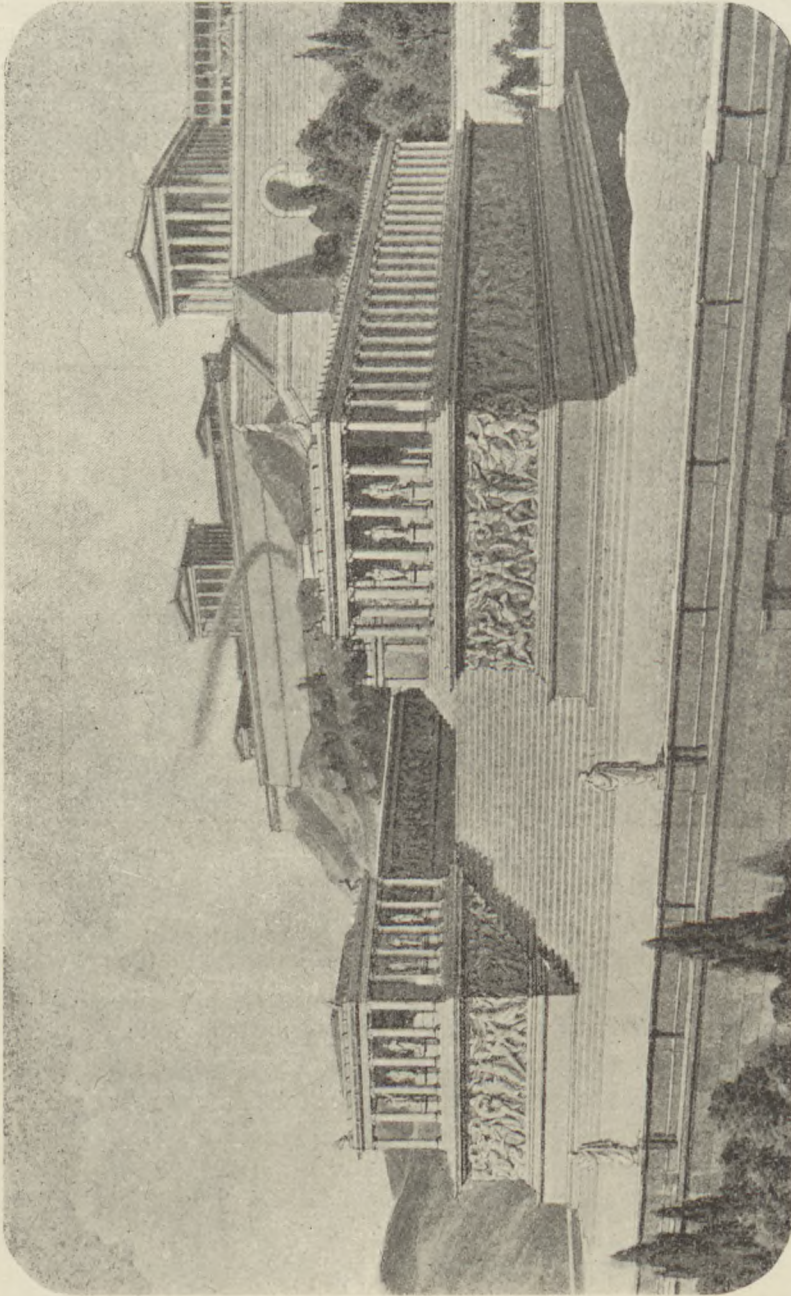
Selenkidák.

Seleukos volt különben Nagy Sándor hadvezérei közt a legkiválóbb. Babiloniai tartományából elűzve, egyiptomi segítséggel tért vissza, s meghódítva a keleti részeket is a Jaxartesig és Indiáig, hatalmát Kis-Ázsiára is kiterjesztette. Aztán átkelt Európába, ahol Thrakiát és Makedoniát foglalta el (281). Utódai azonban a nagy hatalmat megtartani nem tudták. Először az európai birtokokat veszítették el, majd Baktriát, amely önálló királyság lett, azután Kis-Ázsiát. Csak III. Antiochos (222—187) állította vissza még egyszer ősenek nagy birodalmát, de merész terjeszkedésének a rómaiak vetettek gátat, amire a Selenkidák birodalmuk javarészét elveszítették.

Ptolemaidák.

Különösen a Ptolemaiosok voltak nagy ellenségeik, akik Egyiptomból hatalmukat Kis-Ázsiára és az Egei-tengerre is kiterjesztették. Mellettük Makedonia hatalma, ahol Seleukos halála után az Antigonidák (277) uralma végre mégis megszilárdult, igen jelentéktelen. Emellett a három nagyobb hatalom mellett azután Nagy Sándor birodalmának területén több apró királyság is keletkezett: Arménia, Pontus, Pergamon stb.

A baj a Nagy Sándor utáni időkben az volt, hogy a királyok zsoldosvezérek, akik hatalmukat zsoldosaikra építették. Egyéni és családi hatalmat akartak alapítani és céltalan véres küzdelmekben törekedtek érvényesülni. Minthogy azonban a néppel nem sokat törődtek, ez sem lelkesedett hatalmukért. Egyetlen érdemök, hogy valamennyien a görög kultúra terjesztői és őrei, akiknek udvarában görög írók és művészek éltek. Ebben a tekintetben különösen a Ptolemaiosok váltak ki, akik alatt Alexandria lett a görög tudomány székhelye.

A pergamoni akropolis nagy oltárépítménye. Rekonstrukció.

Görögország.

A görög államok élére ebben az időben többnyire tyrannusok kerültek; csak Demetrios volt a demokratia pártfogója. A görögök továbbra is nagy ellenségei voltak a makedón fönnhatóságnak és idegen segítséggel is küzdöttek ellene. Viszont azonban belső küzdelmeikben a makedónokat is segítségül hívták egymás ellen. Nevezetesebb szerepet játszott az aitol és az achai szövetség, de ezek is civakodtak egymással. A hatalmas achai szövetséget még Spárta is megbénította, amikor Agis (245—241) és III. Kleomenes (229—221) királyok refor-

A Poseidon-templom romjai Paestumban.

mokkal és hadjáratokkal megkísérlették hazájuk régi hatalmát visszaállítani. A legnagyobb szabású, de szintén kalandorpolitikát Pyrrhos űzte, aki Nagy Sándor tervein lelkesülve, Makedoniát ismételten elfoglalta és közben Itália és Sicilia elfoglalását is megkísérlette.

A belső zűllés, amely az érvényesülésért folytatott vad küzdelmek nyomában járt, később a rómaiaknak készítette elő a talajt, hogy hatalmukat ezekre a vidékekre is kiterjesszék.

A RÓMAIAK TÖRTÉNETE.

A Földközi-tenger nyugati medencéjének népei. A Földközi-tenger nyugati medencéje a keletitől mintegy el van különítve s azokban az időkben, amikor a keleti medence partvidékein már élénk történelmi élet folyt, a nyugati medence környékére még sűrű köd borult. A keleti hajós népek: a föníciaiak és a görögök aránylag későn jutottak el ide.

A púnok.

Afrika északi partjain, a művelt Egyiptomból s a görögök gyarmatosította libyai partvidéktől (Kyrenaika) nyugatra a berberék keverék népe lakott. A kegyetlenségre és kicsapongásra hajló nomád nép közt a föníciaiak terjesztették a műveltséget, amidőn Kr. e. 1100 körül az afrikai partokon gyarmatosítani kezdtek. Gyarmataik közül a Tyrus alapította Karthago a legnevezetesebb, amely azután a hegemoniát magához ragadva, Afrika északi részén csakhamar hatalmas birodalmat teremtett. Kereskedő állama föltétlenül uralkodott az afrikai partok, Sicilia, Sardinia és a Baleárok közt a tengeren, sőt Afrika nyugati partján is, amelyet Hanno fölfedező utazása (510 körül) messze délre föltárt.

Afrika.

Később hatalma a Pyrenei-félszigetre is áttért. Ennek lakosai: a kelták és az iberek, már az érckorban éltek, amikor Etruria és Afrika felől a magasabb műveltség hozzájuk is beszivárgott. A görögök megkísérlették, hogy Massilia felől a félsziget északibb partvidékeit gyarmatosítsák, de igazi sikereik csak a karthagoiaknak voltak.

Pyrenei-félsziget.

A karthagoiak vagy púnok mellett a görögök is terjeszkedtek a nyugati medencében. Már a dór vándorlást követő kivándorlás idején gyarmatosították Siciliát, Dél-Itáliát és a mai francia tengerpartot. Előnyomulásukat a szövetkezett karthagoiak és etruskok hiúsították meg. Ámbár az elfoglalt területekről nem tudták őket kiűzni, Siciliában, ahol a karthagoi és görög gyarmatok egymás szomszédságában voltak, folyton folyt a küzdelem. Eldönteni azonban nem tudták, s legtöbb kárát a sikulok benszült lakossága vallotta.

Görög gyarmatosítás.

Itália és népei. Később ezt a küzdelmet Itália döntötte el, amely Róma vezetésével az egész medence, sőt az egész Földközi-tenger fölött is elnyerte az uralmat.

Itália helyzete.

Az ókor fogalma szerint Itália csak a tulajdonképeni félsziget, a Pó síksága nélkül. A Pó síksága már Gallia, így nevezték kelta eredetű gall lakosairól. A félsziget fekvése Európa déli félszigetei közt a legkedvezőbb. Mélyen benyulva a Földközi-tenger belsejébe, annak kellős közepén egyaránt könnyen közlekedhetett a Földközi-tenger nyugati és keleti medencéje felé. Így került abba a kedvező helyzetbe, hogy mindkét medencére kiterjessze fönnhatóságát.

A keleti rész.

A félsziget népei azonban csak a nyugati medence felé közlekedtek, a keleti medencével csak a görög gyarmatosok tartották fenn az összeköttetést. Ennek oka az volt, hogy az Apenninek hegylánc az Alpok tövétől keletnek húzódva, Itália keleti oldalán meredek, sziklás, a kikötésre alkalmatlan parttal ereszkedik a tengerbe. Apulia és Calabria partja pedig olyan homokos és sekély, hogy a hajók nem közelíthetik meg. Az egész keleti partszegélyen tehát Anconától Brundisiumig (Brindisi) nincs igazi kikötő. Azok a kikötők, amelyekből a kelet felé irányuló közlekedés kiindulhatott a félsziget déli végén: Bruttiumban, a

A nyugoti rész.

Etrusk földműves, Bronzszoborról.

tarentumi (otrantói) öbölben és Calabriában voltak, olyan területeken, amelyet a rómaiak csak a többi Itália egyesítése után ragadtak el a görögöktől.

A nyugati part kikötőkben sokkal gazdagabb. Az Arno és a Tiberis torkolatvidékén és különösen a Nápolyi-öböl környékén elég jó kikötők voltak. A part

mellett a sík vidékek is alkalmasabbak a művelődésre, mint a hegyvidék. Azért itt is voltak nehézségek. A talaj ugyanis vulkanikus, s a sok lávaszerű közettől a víz sok helyt nem tudott leszivárogni, krátertavak és mocsarak gyilkos párái egészségtelenné tették a levegőt. Csak az etruskok kisázsiai eredetű népe kezdte meg ezeknek a mocsaraknak a lecsapolását.

Itália népei.
Az etruskok.

Az etrusk Itáliának a görög gyarmatosok mellett legműveltebb népe volt. Virágzó városokban lakott, iparral és kereskedelemmel foglalkozott, járta a tengert és fejlett művészettel dicsekedhetett. Az első századokban Rómára is nagy hatást gyakorolt. Telepei korábban jóval túlterjedtek a tulajdonképeni Etrurián; Campaniában is voltak birtokai, de politikai szervezetlensége miatt csakhamar visszaszorították.

A latinok.

Az etruskoknál nagyobb jelentőségű az itáliaiak indogermán eredetű népe. Legérdekesebb csoportjuk a latinok Latiumban. Földművelő parasztok, akik szerették a haladást, de tisztelték a régi intézményeket; józanok, kitartók és következetesek voltak. A másik csoport az umbersabellek hegyvidéki állattenyésztő népe. A legnevezetesebbek az umberek Umbriában, tőlük délre a sabinok és Samniumban a samniták. A hegy-

vidék a gyorsan szaporodó lakosságot eltartani nem tudta, s újabb és újabb rajok kibocsájtásával (ver sacrum) a déli tartományokat: Campaniát, Lucaniát és Bruttiumot is benépesítették.

Emellett a régibb iber őslakosság töredékei is fennmaradtak. A Pó torkolatvidékén a venetek (Venetia) és Apuliában és Calabriában az iapygok illyr eredetűek voltak. A ligurok népe, amelyet a gallok a Pó torkolatvidékéről délre szorítottak, indogermán eredetű.

Ezek közül a népek közül politikailag a legszerencsésebbek a latinok voltak. Az ő alapításuk Róma városa, amely igen kedvező helyen keletkezett. A sík és a dombvidék érintkezésénél épült, ahol már egészséges a levegő, de ahonnan a síkot könnyen lehet megművelni. A Tiberis partján feküdt, olyan ponton, ahova a tengeri hajók még följöhettek. Könnyen megvédelmezhetette tehát magát a kalózok ellen, anélkül, hogy a kereskedelem előnyeiről le kellett volna mondania. A Tiberisnek az ókorban hajózható vizén élénk összeköttetést tartott fenn az etruskokkal és az umber-sabellekkel. Itália fölött uralmát középonti helyzetének köszönhette. A Földközi-tenger mellett is olyan kedvezően feküdt, hogy a nyugati medence fölött könnyen uralkodhatott és a keleti medencébe is könnyen eljuthatott. Ebben a tekintetben csak Karthago helyzete volt kedvezőbb.

Róma a királyok korában. Az etrusk hatás mellett Itáliában a görög is érvényesült; görög mondák és emlékek kapcsolódtak majdnem minden nevezetesebb helyhez. Róma alapításának mondájában is megvan ez a görög elem, amely a város alapítójának a Trójából menekült Aeneast mondja, aki az alba-longai latin királynak leányát, Laviniát vette nőül. Maga az alapító, Romulus ikertestvérével, Remusszal együtt Mars istennek és Rhea Silviának fia, aki kalandos gyermekévek után engedélyt nyert a város alapítására (madárjóslat, Remus halála). Az első lakosok menekültek voltak, akik a sabinoktól raboltak maguknak asszonyokat.

Így adja elő a város alapítását a monda, amely megőrizte két ellenséges telepnek: a Palatinuson a rómaiak, a Quirinalison a sabinok telepének emlékét. Ezek egyesüléséből keletkezett a város. Alapításának évét a monda a Kr. e. 750. évre teszi, de a római történelem kronológiája a Kr. e. 3. századig megbízhatatlan, maguk az események mondai elemekkel gazdagon átszőttek. A királyok sorrendjében föltűnő a békés és a harcias uralkodók szabályszerű váltakozása. A harcias Romulusra a békés Numa Pompilius következett, aki befejezte a városállam belső kiépítését és a vallásos szertartásokat szabályozta.

Azután Tullus Hostilius alatt új harcok következtek. Róma már olyan hatalmas volt, hogy a latin szövetség fővárosának Alba-Longának fönnhatóságát nem tűrhette. Kemény küzdelem fejlődött. Róma-

Róma.

A város
alapítása.

A sabin
érintkezés.

Küzdelem
Alba-Longával.

végre győzött (Horatiusok és Curiatiusok), lerombolta Alba-Longát és lakosságát kényszerítette, hogy költözzék át Rómába. Ezzel Róma került a latin szövetség élére. Ugyanakkor megkezdte a küzdelmet a Tiberis mellett fekvő hatalmas versenytársa, az etrusk Veji város ellen is.

Az etrusk
hatás.

Ancus Martius békés uralma után az idegen befolyás jutott diadalra. Az etrusk Tarquinius nemzetség került a trónra, amelynek első tagja: Priscus meghonosította az etrusk királyi jelvényeket, szokásokat és építkezést is (cloaca maxima).

Servius
alkotmánya.

Az utolsóelőtti király, Servius Tullius megint a belső szervezéssel szerezte nagy hírét. Kiváló uralkodó volt, akinek nevéhez a szózhagyomány nagy újításokat fűzött. Pedig a neki tulajdonított timokratikus alkotmány és a serviusi fal is nyilvánvalóan későbbi korok alkotásai és abból az időből származnak, amikor a rómaiak Itáliát már egyesítették (61. l.).

Lictorok. Marcus Aurelius oszlopáról.

A patriarchalis királyság a törzsszervezeten alapult. A királyokat élet-hossziglan választották. Kormányzásukban nagy része volt a tanácsnak, a senatusnak, amelyeknek tagjai a nemzetségek voltak. A politikai vezetés a birtokos patricius osztály kezében volt, amely hatalmát katonai szolgálatával biztosította. A vagyontalanok, ha teljes-jogú polgárok voltak is, valamely patricius birtokán éltek és az ő oltalma alatt állottak (cliens). A népgyűlés tanácskozásain az összes polgárok résztvettek, de a plebs: a később betelepültek és a leigázottak nem élveztek polgárjogot. Őket állítólag Servius Tullius

vonta be az állami élet kötelékébe. A plebs azontúl adót fizetett, katonáskodott és résztvett a népgyűlésen. Tényleg azonban Servius idejében még valami lényeges változás az állam kormányzásában nem történt. A rómaiak általában konzervatívak voltak, szigorú fegyelmet és önmérsékletet tartottak, úgyhogy ebben a tekintetben csak a spartaiak hasonlíthatók hozzájuk. A plebsnek még később sem igen akartak politikai hatalmat adni, mert nem bíztak állhatatosságában.

A forradalom.

Servius után megint egy Tarquinius került a trónra: Tarquinius Superbus, aki úgy látszik, örökössé akarta tenni méltóságát. A hagyomány zsarnoknak és kegyetlennek festi. Patriciusok és plebejusok együttesen keltek föl ellene és 510-ben elűzték. Ez a forradalom a monar-

chikus kormányformát is elsöpörte. Lényegében azonban a kormányzás akkor sem változott. Az állam tulajdonképeni kormányzója a senatus maradt, amelyben a nemesség akarata jutott érvényre. A változás csak az volt, hogy a legfőbb hatalmat két consul közt osztották meg, akiket csak egy esztendőre választottak, akik egymásnak is ellentmondhattak, és akiket hivatali évök letelte után felelősségre is vonhattak. Csak nagy veszély idejében összpontosították a hatalmat egy kézben: a dictatoreban, aki azonban tisztét legföljebb hat hónapig viselhette.

Az új köztársaságnak még meg kellett küzdenie az elűzött királyi családdal, amelynek érdekében összeesküvés támadt a városban, s amely külső segítséggel is megkísérlette, hogy trónját visszaszerezze. Ezek a küzdelmek ugyan szerencsések voltak, de az etruskok ellen Róma nem tudta magát megvédeni. Porsenna, Clusium királya, a rómaiak minden hősiesség dacára (Horatius Cocles, Mucius Scaevola) is erősebb volt. Csak lealázó föltételekkel köthettek békét. Folyt a háború a keleti aequusok, a déli volscusok és Veji város ellen is. Az ellenséges népek gyűlöletét politikai száműzöttek is szították (Coriolanus).

A plebs küzdelmei egyenjogusításáért. A külső küzdelmek mellett pedig már röviddel a köztársasági államforma megalakulása után belső bajok is támadtak. A plebs nem tudta elviselni elnyomott helyzetét és nagy harcokat vívott a patriciusokkal egyenjogusításáért. A plebejus ugyanis patricius család sarjával törvényes házasságot nem köthetett, a vallásos szertartásokban részt nem vehetett s az ager publikusból, az utóbbi időkben elfoglalt közföldekből, részt nem kaphatott. A szigorú katonai államszervezet pedig nagy terheket rótt rá. Katonáskodnia mindenkinek, a plebejusnak is kellett. Mint katona szigorú fegyelmi szabályok alatt állt és gyakorlatokat is végzett.

A pénzgazdálkodás meghonosodásával vagyoni helyzete is rosszra fordult: válságba jutott. Sokan eladósodtak és adósságaik miatt börtönbe jutottak. A hitelezők többnyire patriciusok voltak, akiket ezért meggyűlöltek. Minthogy pedig a patriciusok olcsó pénzen az ager publicusból is nagy területeket béreltek és ebből szép hasznót húztak, a plebs azt követelte, hogy a közföldekből neki is jusson. Az ellentét gazdasági tekintetben nem volt olyan nagy, mint Görögországban. A patriciusok a mi fölfogásunk szerint csak jómódu parasztgazdák voltak, akik többnyire maguk művelték földjeiket (Cincinnatus); a plebejusok közt viszont sok volt a nagyvagyonú ember, aki hitelező jogait

Kézi faltörőkos.
Trajanus oszlopáról.

A plebs
helyzete.

épen úgy érvényesíthette, mint a patricius. Ezek azonban szintén szívesen szították az ellentétet, mert saját jogaik gyarapodását remélték a küzdelemtől.

A secessio.

A volscus háború idejében történt, hogy a plebs az adósságukért bebörtönözöttek szabadonbocsátását követelte. Óhajta teljesült is, de a hadjárat után a másik consul az adósokat újra bebörtönözte. A következő 494 évben ez ismétlődött, amire a nép kivonult a közeli mons sacerra (secessio), hogy ott új várost alapítson. A patriciusok követének, Menenius Agrippának csak nagynehezen sikerült a gyomorrról és a tagokról elmondott meséjével a plebsset a visszaköltözésre rábeszélni. A mozgalom összes eredménye az volt, hogy a nép érdekeinek védelmére egy új hivatalt állítottak föl: a tribunusit. A tribunusokat (eleinte 2, majd 4, végre 10) a plebs maga választotta. Jelentőségük az volt, hogy a hozzájuk menekülteket megvédelmezhettk, hogy a népgyűlést bármikor összehívhatták, és hogy az olyan javaslat, amely ellen ők tiltakoztak (veto), törvényerőre nem emelkedett.

A decemvirek.

A tribunusi hivatal fölállításával azonban a küzdelem nem ért véget; a plebs a tribunusokban csak vezéreket kapott, akik a harcot irányították. Ez a küzdelem közel kétszáz évig tartott. Eleinte az ellentétek igen élesek voltak, később mindinkább elsimultak. A patriciusok még a tribunusi hivatal eltörlését is megkísérelték: a tribunusok viszont a törvények összeírását követelték. A plebs ugyanis nagy sérelemnek tartotta, hogy a szokásjog alapján ítélkező patriciusok a plebsset a jogszabályokba be nem avatták. Tíz esztendeig folyt a küzdelem, amikor 451-ben végre tíz decemvirt küldtek ki a törvények följegyzésére. A következő évben megújították ezt az intézkedést; az új decemvirek azonban visszaéltek hatalmukkal s csak a plebs újabb secessiója után tettek le rendkívüli hatalmukat. Működésük eredménye, hogy 12 bronz-táblára bevésték a büntető törvényeket.

Küzdelem a consulságért.

A következő lépés az volt, hogy 445-ben kivitték, hogy patriciusok és plebejusok törvényes házasságot köthessenek. Azután a plebejusok a consuli méltóságra törekedtek. De ebben a pontban igen heves ellenzésre akadtak. A patriciusok, hogy a plebs követeléseinek elejét vegyék, a consulo helyébe katonai tribunusokat választottak, természetesen a maguk soraiból. Ezt tették valahányszor a plebs hatalma elég erős lett volna, hogy kívánságát keresztülvigye. Így folyt a küzdelem évtizedeken keresztül; végre 366-ban elérték azt, hogy az egyik consul mindig plebejus legyen.

A patriciusok azután a plebs ellen úgy védekeztek, hogy a censorok hivatalát újjászervezték s a consulság fölé emelték, majd a birói hatalmat is elvették a consuloiktól és a praetorok új méltóságára ruházták. A censoriást azért nem akarták a népnek megnyitni, mert a cen-

sorok állították össze az adóosztályokat és a senatus tagjait is ők jelölték ki. A plebejusok azonban ezekért a hivatalokért is megindították a küzdelmet; 338-ban a censori, 337-ben a praetori hivatal meg is nyílt előttük, sőt 300 óta már a papi hivatalokat is elnyerték.

Ezzel az egyenjogúsítás be volt fejezve. A küzdelem során ugyan több plebejuspárti patriciust gyanúba fogtak, hogy tyrannisra törekszik, és ezért meggyilkolták, de a 4. század végén az ellentétek teljesen elsimultak, és a vagyonos patricius és plebejus családokból új nemesség támadt, amely hivatalának köszönhető előkelő állását. Ez az új nemesség azonban épen olyan ridegen vált el a néptől, mint a születési arisztokratia. A kormány a senatus kezében maradt; de a nép hatalma is érvényesült, mert a consulok már csak a végrehajtó hatalmat gyakorolták, a politikában azonban a döntő szó a tribunusoké lett.

Az új hivatali nemesség.

Itália meghódítása. Róma terjeszkedésének első idejében csak a latin szövetséget kényszerítette hódolásra. Ez a hatalom azonban már magában véve is erősebb volt, mint a szervezetlen etruskoké, úgyhogy a köztársaság megalakulása után (509) a karthagoiak már nem az etruskokkal, hanem a rómaiakkal szöveteztek, hogy a Földközi-tenger nyugati medencéjében az egyensúlyt fönntartsák.

A Kr. e. 4. század végén azután a rómaiak új hódításokat kezdtek. Először is az etruskokkal kellett megküzdeniök az elsőségért. Városaik közül Veji versengett leginkább Rómával. Az is a Tiberis közelében, valamivel Róma fölött feküdt és kereskedelme versenyzett Rómáéval. Leigázása azonban csak hosszú küzdelmek (Fabiusok önfeláldozása) és tízéves ostrom után 396-ban sikerült. A többi etrusk városállamokkal könnyebben végeztek, mert Etruriát akkor három oldalról is támadták: a tengeren a görögök, északról a kelta gallok és délről a rómaiak.

Küzdelmek az etruskok,

A gallok ellen az etruskok Rómához fordultak segítségért. Ez a szövetség azonban Rómára nagy veszedelmet zúdított. A gallok Róma ellen vonultak és 390-ben az Allia folyónál megverték seregeit és elfoglalták a várost. Csak a Capitolium védte magát (Manlius), de végre is a rómaiak kénytelenek voltak a gallok elvonulását pénzen megvásárolni. A gall veszedelem még hosszú ideig fenyegette Rómát, amely, hogy védekezhessék, kénytelen volt fegyveres hatalmát jobban szervezni.

a gallok ellen.

A rómaiak eredetileg épen úgy, mint a görögök, phalanxban harcoltak, azzal a különbséggel, hogy eleitől fogva jó lovassággal is rendelkeztek. A folytonos veszedelem ellen azonban a nehéz gyalogság és lovasság, amelyet csak a vagyonosak soraiból szedhettek, nem volt elegendő. Kötelezték tehát az egész lakosságot a katonai szolgálatra. 17 éves korától 46-ik életévéig mindenki katonaköteles volt. Ilyen módon 9–10,000 embert állítottak ki, akik 95 centuriába (század) voltak beosztva. Ezek közül 84 volt gyalogos, 6 lovas, 2 kovács és ács, 2 kür-

A római hadsereg.

tös és 1 adminisztratív személyzet. Ezt a sereget a köztársaság idejében két legióra osztották, hogy a két consul egyforma hadsereg élén álljon. Az ilyen legió állott akkor 4200 gyalogosból és 300 lovasból. A legiók mellett körülbelül ugyannyi szövetséges vonult hadba. Nagy veszedelem idején a 46 évet meghaladott lakosságot is fegyverbe szolgáltatták (nevük seniores a rendes iunior-centuriákkal szemben). A reform-

Terjeszkedés
Campaniában.

Lovas íjjász.
Marcus Aurelius oszlopáról.

mal sok könnyű fegyverzetű katona (velites) is került a seregbe és, hogy a szegényeket a hadkötelezettség túlságosan ne sújtsa, már ebben az időben zsoldot is fizettek a katonáknak. A római hadsereg azonban nem hosszú ideig állott a fejlődésnek ezen a fokán, a következő háborúkban már más újítások is történtek.

Itália déli részeit ugyanis samnita rajok özönlötték el. Támadásuk ellen sok görög város nem tudott védekezni; kénytelenek voltak őket befogadni s az államkormányzást velök megosztani.

A veszélyeztetett görögök római segítséghez folyamodtak, a rómaiak pedig fölhasználták az alkalmat, hogy Campaniára is kiterjesszék hatalmukat. A legfontosabb eredmény Capua elfoglalása volt.

A latin
háború.

Ezeket a küzdelmeket a latin szövetségesek arra használták föl, hogy ugyanolyan jogokat követeljenek maguknak, mint amelyeket a teljesjogú római polgárok élveztek. Az ellentétből háború fejlődött, amelyben azonban a római sereg megállotta a helyét és leverte a latinokat (340—338). A rómaiak akkor egészen újra rendezték a szövetségesek jogviszonyát. Hogy féken tartsák őket, érdekeiket megosztották. Egynémely város megkapta a polgári jogokat, autonómiát élvezett, de szavazati joga nem volt (civitates sine suffragio); másoktól minden jogot elszedtek. Hatalmukat leginkább a katonai gyarmatokkal (colonia) biztosították. Egyes városokban ugyanis a földet is elszedték a lakosságtól és római katonákat telepítettek oda, akik minden pillanatban leverhették az esetleges lázadást.

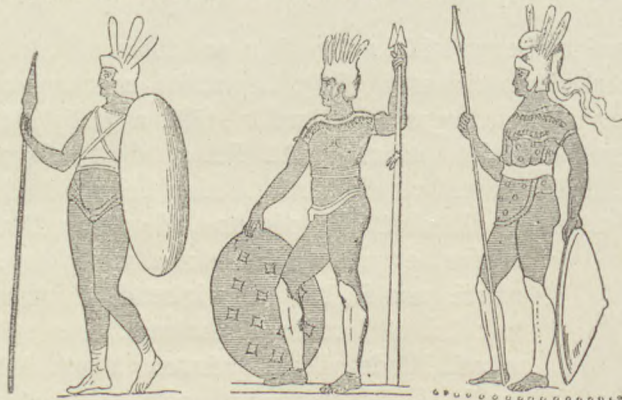

Római épített út átmetszete.

A samnita
háború.

A campaniai hódítás miatt a rómaiak a samnitákkal is összeütköztek. A vad hegyi nép eleinte győzött is. Candiumnál a római sereget megalázták és kényszerítették, hogy a győztes előtt iga alatt vonuljon el. A senatus azonban még akkor is visszautasította lealázó feltételeiket és kitartásával elérte, hogy ezt a háborút is dicsőségesen

fejezhette be (326--304). Hatalmukat ott is coloniákkal szilárdították meg, amelyeket kitűnő épített katonai utakkal kötöttek össze. Az első ilyen útjuk a Via Appia volt (312), amely Latium mocsaras vidékein át biztosította a közlekedést. Veszedelemes megerősödésük ugyan a samnitákat újabb támadásra ösztönözte, s a háborúban a gallok, az

Samnita harcosok. Vázarajzok.

etruskok és a latinok is segítették őket (298—290), de a rómaiak hatalmát már nem tudták megtörni.

A római hadsereg pedig a háborúban megint tökéletesedett. A phalanxot fölvonulásában a terep egyenetlensége könnyen megzavarhatta. A Perzsiából visszavonuló 10,000 görögnek (46. l.) pl. a hegyes vidékeken kis csapattestekre kellett oszlaniuk, hogy az ellenséggel szembe szállhassanak. A mocsaras és hegyes területen folyt háborúkban a rómaiak is meggyőződtek róla, hogy phalanxukat tagozni kell, hogy mozgékonyabb legyen. A legiót tehát három egymás mögött fölállított sorban vitték a küzdelembe. A harevonalban állottak föl a legfiatalabbak (hastati), mögöttük az idősebbek (principes) és a harmadik vonalban a legidősebbek (triarii). Mindegyik hadvonal 10 manipulusra volt osztva, amely két centuriából állott. A centuriákban 60—60 ember volt, csak a triariusok centuriái állottak 30—30 emberből. A manipulusok közt közök voltak, hogy könnyebben mozoghassanak. Ezeket csak a küzdelemben töltötték be, amikor a principes, illetve a triarius manipulusok vonultak előre a küzdelem hevében esetleg támadt közökbe. Ez a hadrend sokkal mozgékonyabb és mégis sokkal szilárdabb volt, mint a régi phalanx. Könnyebben és gyorsabban vonulhatott föl, s ha valahol megingott, a hátsó sorok a csorbát könnyen kiköszörülhették. Előnyös volt ez a tagozás a könnyű

A manipulus
hadrend.

Római legionarius.
Rekonstrukció.

fegyverzetűekre is, akik támadásuk után a manipulusok közt vonulhattak vissza a nehéz fegyverzetűek mögé. Az újítással különben a felszerelés is változott. A római katona a manipulusokban már nem öklelő dárdával küzdött, hanem hajító lándzsával (pilum), ezt hajította először az ellenségre, azután a kézi tusában rövid hegyes kardját használta.

A tábor.

A római hadsereg tehát már ebben az időben tökéletesebb szervezettel dicsekedhetett, mint a görög. Leginkább azonban erősítő tudományával és szigorú fegyelmével múlta fölül a görögöket. A római legió, ahol megállapodott, tábort ütött. Ezt a tábort négyszögalakban árokkal és cölöpös sánccal vették körül. A sánc belső oldalán helyezték el a podgyászt és az állatokat. Közepén üres tér volt a közügyek inté-

zésére, e mellett állottak a vezér és a főtisztek sátrai, azután következtek kettős sorokban egymásnak háttal fordulva a katonák és a szövetségesek sátrai. Mindegyikben tíz katona lakott. A tábor mind-egyik oldalán volt egy kapú, amelyeket széles utak kötöttek össze. Az egésznek a terve olyan pontosan meg volt állapítva, hogy érkezéskor mindenki a neki kiszabott munkához láthatott, és a tábor hamarosan meg volt építve.

A fegyelem.

Centurio. Síremlékről.

A katonaságban a szigorú fegyelem erős kötelességérzetet nevelt. Apróbb vétség esetében a katonának társai sorfala közt kellett elvonulnia, akik megvesszőzték; az engedetlenséget és a hanyagságot azonban halállal büntették. Manliusról beszéli a hagyomány, hogy fiát lefejeztette, mert parancsát

megszegve, egy ellenséges vitézzel párbajt vívott. Papirius Cursor pedig alvezérét, a magister equitumot akarta lefejeztetni, mert távollétében tilalma ellenére csatát vívott, pedig ezt a csatát megnyerte. Az alvezér csak a sereg, a senatus, a consulok és a tribunok kérésére kapott kegyelmet. Tiszti állások tulajdonképpen nem voltak. A főtisztek (legatus, tribuni militum) esetről esetre kapták megbízásukat. A század élén álló centuriót a közkatonákból állították helyére, de új hadbaszállásnál esetleg megint mint közlegény harcolt.

Dél-Itália
meghódítása.

Csakis ezzel az erős szervezettel kezdhetett Róma új hódításokat és csak így szállhatott szembe olyan hatalmas ellenfelekkel, mint amilyen Pyrrhos és Karthago voltak. Itália középső részeinek meghódítása után ugyanis Róma dél felé terjeszkedett. Ott Tarentum volt a leghatalmasabb görög kereskedőváros, amely Róma törekvésével szembeszállt. Saját erejében azonban nem bízott és Epirus hatalmas királyát, Pyrrhost hívta segítségül (52. l.).

Pyrrhos Nagy Sándor példáján lelkesülve, nyugaton akart magának nagy birodalmat szervezni. A tarentumiak ajánlata tehát kapóra jött neki és kitűnő görög-makedon hadával és hadi elefántokkal megjelent Itáliában. Ilyen kitűnő sereggel a rómaiak még nem mérték össze fegyvereiket. Heracleánál (280) ugyan csatát vesztek, hanem Pyrrhos győzelmét drágán fizette meg. Követeivel békét kért, de a senatus elutasította ajánlatát s kijelentette, hogy mindaddig, amíg az ellenfél Itáliában áll, nem alkudozik. A következő 279-ik évben Pyrrhos Asculumnál győzött, de tanácsosabbnak tartotta Siciliába menni és a karthagoiak ellen szerencsét próbálni. Három évig ott hadakozott, de szintén sikertelenül. Amikor azután Itáliába visszatért, a rómaiak Beneventumnál megverték, úgyhogy el kellett hagynia Itáliát (275). Távozása után Tarentum megadta magát, és elestével Róma hatalma Itália déli részeire is kiterjedt. Ugyanakkor diadalmasan küzdöttek a rómaiak az északi etruskok és gallok ellen és hatalmukat ott is katonai coloniákkal biztosították.

Pyrrhos.

Az első pún háború. Itália egyesítésével Róma nagy hatalmat szerzett. Új legiókat szervezett és újabb hódításokra készült. Elérkezett az ideje, hogy a tengert is meghódítsa. A délitáliai városok birtokában először Siciliáért nyújtotta ki kezét. Ott a görögök és a karthagoiak évszázadok óta küzdöttek egymással (39. l.). A karthagoiak terjeszkedését csak a syrakusai tyrannusok tudták meggátolni. Az ő gyengéjük azonban az volt, hogy hatalmuk egészen a zsoldosokon alapult; a zsoldosok rakoncátlankodása ellen viszont gyakran maguk is alig tudtak védekezni. A campaniai származású mamertinus zsoldosok pl. elfoglalták Messanát. Hieron, a syrakusai tyrannus ugyan megtámadta őket, de a mamertinusok Rómához fordultak segítségért. Időközben Messana a karthagoiak kezébe került, s így a beavatkozó rómaiak mindjárt velük kerültek szembe.

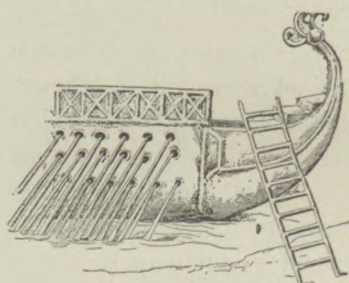
Sicilia
viszonyai.

Karthago nem vetett ügyet Róma fejlődésére. A küzdelem a görögökkel annyira elfoglalta, hogy más hatalmakkal szerződésekből szabályozta viszonyát. A Rómával kötött szerződések Rómának még hasznára is voltak. Siciliában pedig a rómaiak a görögök szövetségében léptek föl. Hieront kényszerítették, hogy szövetkezzék velük, azután elfoglalták Messanát, majd Agrigentumot, a karthagoiak legnevezetesebb gyarmatát. Szárazföldi sikereiket azonban a tengeren még nem tudták fölhasználni. Róma maga nem volt tengerész város és a hajókat eleinte csak görög alattvalóitól szerezhetette. Első sikereiket a rómaiak akkor aratták, amikor egy megfeneklett karthagoi hajó a kezükbe került. Ennek a mintájára építették azután hajóikat, amelyeket csapóhidakkal kötöttek az ellenséges hajóhoz. A hajóra ugyanis a legnagyobb veszedelem az volt, ha evezőit összetörték. Ezért a támadó hajó rendesen nagy erővel evezett

A hadjárat.

az ellenség felé s az összeütközés előtt az ütközés oldalán bevonatta a lapátokat. A rómaiaknak, úgy látszik, ebben a műveletben nem volt elég jártasságuk és ezért alkalmazták a hidakat, hogy, ha nem is ütköztek össze az ellenfél hajójával, a hidakon át mégis kézi tusát kezdhessenek. Új haremodorukkal Mylaenél (260), majd Eknomosnál (256) diadalt is arattak, ami arra ösztönözte őket, hogy Afrikában támadjanak.

Ez az elhatározás azonban szerencsétlen volt. Karthagot hatalmas erősítései miatt el nem foglalhatták. Afrika belsejében pedig vajmi keveset árthattak a púnoknak. Regulus consul serege tehát visszaszerezte helyzetbe került, és amikor megtámadták, vereséget szenvedett, sőt nagy része fogságba is került (255). Ez után a vereség után vissza kellett térni a régi sztratégiához, hogy Sziciliából üzzék ki a karthagoiakat. A háború azonban hosszan húzódott és nem hozott döntő fordulatot. Sőt a púnoknak kitűnő hadvezérük akadt: Hamilkar Barkas, aki meg-

Háromemezes hajó.
Római falfestményről.

szállotta Szicília nyugati hegyeit és onnan hirtelen támadásaival sok kárt okozott a rómaiaknak. Közbe két hajóhaduk is elpusztult, de végre is a rómaiak belátták, hogy csakis a tengeren dönthetik el a háború sorsát. Több mint húsz éves hadakozás után tehát új hajóhaddal indultak a tengerre és az Aegatesi-szigeteknél kivívtak győzelmükkel rá is kényszerítették Karthagot, hogy Sziciliát adja át a rómaiaknak (241).

A zsoldos
lázaadás.

A háború után nagy zsoldos-lázadás fenyegette a szerencsétlen Karthagot. A púnok kereskedőnépe ugyanis nem szerette a katonai szolgálatot s az állam védelmére zsoldosokat toborzott: libyaiakat, görögöket, hispaniaiakat. A lefolyt háború azonban olyan terhet rótt Karthagora, hogy a zsold fizetésével adós maradt. Hamilkar ugyan nagynehezen elfojtotta a lázadást, de azalatt a rómaiak elszedték a púnoktól Sardinia és Corsicát. Ezzel a tengeri hatalom kisiklott Karthago kezéből, s a Földközi-tenger nyugati medencéje mellett Róma lett az első nagyhatalommá.

Hispania
elfoglalása.

A második pún háború. Rómának egyelőre meg kellett elégednie az elért eredménnyel, vetélytársának még mindig nagy hatalma azonban új erőgyűjtésre ösztönözte. A karthagoi állam élén álló gazdag kereskedő nemesség rövidlátása nem vette észre a fenyegető veszedelmet. A pillanatnyi kereskedelmi haszon kedvéért minden módon arra törekedtek, hogy Rómával békében élhessenek. Csak a Barkidák családja látott a jövőbe. Hamilkar, hogy hazáját az elvesztett tengeri hatalomért kár-

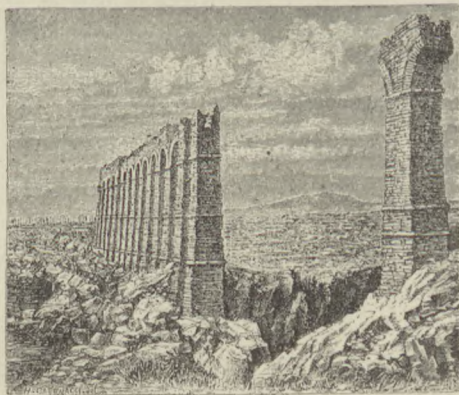
pótolja, átkelt Hispaniába, hogy azt meghódítsa. Akkor keletkezett a félsziget déli részén a karthagoiak hatalmas gyarmatbirodalma. A karthagoiak ugyan csak az új piacok szempontjából méltányolták ezt a terjeszkedést, de a Barkidák célja az volt, hogy erős katonai hatalmat szervezzenek. Azért vitték keresztül Hamilkar halála után, hogy vejét, Hasdrubalt, majd az ő halála után, hogy Hamilkar fiát, Hannibalt kiáltassák ki fővezérré. Minthogy a tengeren Karthago nem mérhetett Rómára döntő csapást, Hispaniában kitűnő szárazföldi sereget szerveztek.

Hannibal örökölte atyjától a gyűlöletet Róma ellen. Karthago azonban nem látta szívesen a Barkidák hatalmát és Hannibalnak tartani kellett tőle, hogy saját hazája fogja terveit meggyújtani. Ezért hirtelen elhatározta magát, hogy fölidézi Róma ellen a háborút. Ostrom alá vette tehát Róma védencét, Saguntumot. Amikor Hannibal ezt a görög gyarmatot elfoglalta, Róma elhatározta a támadást; 218-ban egy-egy hajóhadat indított útnak Afrika és Hispania ellen.

Hannibal azonban maga készült támadásra. Hajón nem vihetett akkora hadat Itáliába, amellyel sikert arathatott volna, szárazföldi úton a Pyrenéken és az Alpokon át vonult tehát. Sietett még a tél beállta előtt átkelni, hogy a rómaiaknak ne legyen sok idejük a készülődésre. A Hispania felé evező hajóraj Massiliánál értesült róla, hogy az ellenség a Rhône völgyén már az Alpok szorosaihoz vonult. A támadásból tehát védelem lett; a rómaiak mindkét csapatot visszahívták, hogy megakadályozzák Hannibal átkelését az Apennineken. Hannibal azalatt nagy hadseregével csodálatraméltó módon átkelt az Alpokon. A vad kelta hegyi törzsek támadásaitól ugyan sokat szenvedett, seregének felét el is veszítette, de Galliába érve, ott a rómaiak ellen csakhamar több törzset megnyert magának. Minekutána a két római hadsereget külön-külön megverte, úgyszólván az összes gallok hozzá csatlakoztak.

Rómában nagy volt a rémület. A nemesség óvatos megfontolt hadjáratot ohajtott, a nép merész támadást. Flaminius consul Etruriában várta Hannibalt, aki azonban törbe csalta őt s a Trasimenus tónál az egész sereget megsemmisítette. Erre a nemesek Fabius Maximust dictatorrá választották, de a dictator került a döntő megütközést

Hannibal.

A karthagoi vízvezeték romjai.

Az átkelés.

Az első év.

(Cunctator) és csak apró csatározással zaklatta Hannibalt. Ez a harcmodor teljesen megfelelt az erőviszonyoknak, mert Hannibal nagy seregét nyílt ütközetben nem győzhették le. Kár sem háramlott belőle Rómára, mert Hannibal sem fogyaszthatta erejét a város ostromával és arra törekedett, hogy a szövetségeseket (samnitákat, latinokat stb.) vonja el Rómától.

Cannae.

A nép azonban nem volt megelégedve Fabiusszal és 216-ban megint consulokat választott. Ezek Cannaenál döntő ütközetre kényszerítették Hannibalt. De Hannibal kitűnő és nagyobb számú lovassága megfutamította és a csataterőről messze elűzte a rómaiak lovasságát; először a jobb-, majd a balszárnyon is. Csak a római gyalogosok állták meg a helyüket és vissza is szorították a pún gyalogság középső részét. Tulajdonképp az ő helyzetük is veszedelmes volt, mert a szárnyaik a lovasság elűzése után védtelenek voltak. Közbe a pún lovasság visszatért és hátba támadta a római sereget, Hannibal afrikai gyalogsága pedig a szárnyakat kerülte meg. A rómaiak tehát körül voltak fogva és csekély kivétellel ott is veszték a csataterén. Ez volt a rómaiak legnagyobb veresége. A nemesség színe-java ott maradt a csataterén. Még nagyobb volt az erkölcsi veszteség. Az itáliai népek, még Róma leg hívebb szövetségesei és Syrakusai is elpártolt, Fülöp makedón király segítséget ígért Hannibálnak, és Karthagoban is fölülkerekedett a háborús párt.

A háború folytatása.

A rómaiakat csak szívós kitartásuk és következetességük mentette meg. Hívek maradtak ahhoz az elvhez, hogy Itália területén álló ellenféllel nem alkudoznak. Sereget sereg után állítottak sikkra, úgyhogy minden veszélyeztetett ponton voltak csapataik. A karthagoiak ellenben, elbizakodva, nem küldtek segítséget Hannibálnak, aki megfogyatkozott seregeivel nagyobb dologra nem vállalkozhatott. Az elpártolt szövetségesek sem támogathatták, mert ők saját területeiken hadakoztak az ellenük küldött római hadakkal. 212-ben a rómaiak Syrakusait is elfoglalták, és Hannibal Capuát sem tudta megmenteni, hiába vonult fenyegetődzőleg Róma falai alá. Sőt a rómaiak, Hannibal példáját követve, Hispaniában támadták meg az ellenfelet, ahonnan seregeit szedte. Ott ők is a leigázott népeket lázították föl a púnok ellen, de a karthagoiak olyan erőt fejtettek ki, hogy a Scipio testvérek hadaikkal együtt 211-ben ott veszték. Erre a fiatal Cornelius Scipio vette át a hispaniai hadvezetést, aki 206-ig Hispaniát teljesen kiragadta a púnok hatalmából.

Ez alatt a tíz esztendő alatt a rómaiak sok áldozatot hoztak. Mindenütt döntő ütközetre kényszerítették ellenfeleiket, csak Hannibállal kerültek a nyílt csatát. Több apró sereggel zaklatták és féken tartották, úgyhogy nagyobb vállalatba nem foghatott. A nagy hadvezér egyetlen reménye még az volt, hogy testvére, Hasdrubal Hispaniából

új segítséget fog hozni. Ezt a reményét azonban Claudius Nero hiusította meg, aki elfogta Hasdrubal küldöncét. Hasdrubal levelében Hannibalt északra hívta, hogy egyesüljenek. Az egyik római sereg tehát nagy titokban Hasdrubal elé ment, ütközetre kényszerítette, megverte s az elesett Hasdrubal fejét Hannibal táborába dobta (207).

A rómaiak megint sokat tanultak. A púnok ellen jó vezérekre volt szükségük. Megszüntették tehát azt a szokást, hogy a hadvezérek rövid időközökben váltakozzanak. Scipióban kitűnő vezért kaptak, aki a taktikán is nagyot változtatott. Addig az egész sereg egyszerre indult a csatába, tartalékot nem szerveztek. Ezért vonulhattak maguk a vezérek is (pl. Nagy Sándor) mindjárt a csata megindulásakor oda, ahol a döntést várták. Scipio azonban meghonosította a kettős hadrendet; az elsőt a hastati, a másodikat a principes és a triariusok manipulusaiból alkotta.

204-ben Scipio Afrikába vonult. Legyőzte a numidiai királyt, Karthago szövetségesét, és versenytársát, Massinissát ültette a trónra, aki tehát a rómaiak pártjára állott. Erre Hannibal is hazája védelmére sietett és Zamánál meglepte Scipiót (202). Az ütközet, amelyet itt vívtak, az első, ahol mindkét sereg több (két) hadrendben volt fölállítva. Ez alkalommal a rómaiak lovassága volt az erősebb és mindkét szárnyon megfutamtotta a pún lovasokat. A gyalogosok közül azonban a púnok voltak nagyobb számban, s a római gyalogság megkerülését csak a második hadrend előnyomulása akadályozta meg. A rómaiak így is veszedelmes helyzetben voltak, és a csatát csak visszatérő lovasságuk döntötte el. Hannibal is csak nehezen menekült meg.

A zamai vereség után Karthago megkötötte a békét. Le kellett mondania Afrikán kívül minden birtokáról, kiadta hadihajóit húsznak kivételével, 50 év alatt 10.000 talentum hadisarc fizetésére kötelezte magát és Róma beleegyezése nélkül még háborút sem viselhetett. Hatalma ezzel teljesen megtört. Csak mint kereskedő város volt még nevezetes. A hallatlan nagy sarcot könnyen fizette ki, de különben meg volt bénítva. Numidia mindig zaklatta, és a rómaiak nem engedték meg, hogy hadat viseljen ellene. Még Hannibalt is ki kellett volna adniok, ha a hős vezér el nem menekült volna.

Róma hatalmának kiterjesztése a Földközi-tenger partvidé- kére. A második pún háború után Róma ura volt a Földközi-tenger nyugati medencéjének, hatalmának ott semmiféle ellensúlyozója nem volt. A keleti medence züllött viszonyai, Makedonia, Szíria, Egyiptom

Scipio.

Zama.

Cornelius Scipio.

A békekötés.

A keleti medence viszonyai.

és a görögök civakodásai pedig csakhamar alkalmat adtak neki, hogy beavatkozva ezekbe a küzdelmekbe, hatalmát oda is kiterjessze. A kisebb hatalmak, mint Rhodos és Pergamon, küzdelmeikben a nagyobbak ellen Róma hatalmas föllépése óta úgyis tőle vártak és kértek segítséget. A római seregek pedig a Hannibal ellen folytatott harcok alatt annyira haladtak, hogy még a legkitűnőbb keleti seregek sem állhatták ki velők a versenyt.

A makedón
háborúk.

Először Makedoniával került Róma ellentétbe (68. l.). Amikor Róma az illyr partokon terjeszkedett s az ión szigeteket elfoglalta, már a makedón érdekkörbe avatkozott be. V. Fülöp a cannaei ütközet után szövetségre is lépett Hanniballal, de a rómaiak akkor azzal tartották féken, hogy az aítól szövetséget támogatták ellene. Amikor azután Fülöp Egyiptom ázsiai birtokait kezdte elszedegetni, és Pergamon és Rhodos Rómához fordultak segítségért, a senatus elérkezettnek látta a bosszú idejét.

Zenészek és jelvényhordók.
Konstantin diadalívéről.

A római hadseregnek megint kemény föladata akadt. A makedón phalanx is fejlődött. Ebben az időben már 6·5 m. hosszú lándzsákkal (sarisa) küzdött, amelyeket a katonák két kézre fogva forgattak. Csak az első négy sor lándzsái voltak fokozatosan rövidebbek, hogy az első öt sor előre nyújtott fegyverei egy vonalban végződjenek. Ezt a nehézkes hadrendet ugyan a szárnyain könnyen lehe-

tett sebezni, de ha nem férközhettek az oldalába, mindent elsöpört maga előtt. Fülöpnek azonban nem volt szerencséje, mert félelmes hadrendjét soha sem érvényesíthette. Mindig menet közben lepték meg és már 197-ben vereséget szenvedett. Diadaluk után a rómaiak vele szemben ugyanazt a politikát követték, mint amellyel Karthagot megalázták. Fülöp kiadta hajóit, lemondott Makedónián kívül minden birtokáról, csak 5000 katonát tarthatott és Róma engedelme nélkül hadat nem viselhetett.

Fülöp azonban mégis megkísérelte még egyszer a mérkőzést. Kiképzett katonáit mindig hazabocsájtva, hatalmas sereget szervezett, amellyel fia, Perseus megtámadta Rómát; de több évi küzdelem után őt is leverték és Makedoniát és szövetségeseit keményen büntették, így pl. Epirus egész lakosságát rabszolgáknak adták el (168).

A szír háború.

Ebben a küzdelemben bukott el III. Antiochos, Szíria királya is, aki visszaállította Seleukos egykori birodalmát és már Európában is szerencsét próbált (52. l.). Nála volt Hannibal, aki Róma ellen az egész

Földközi-tenger partvidékét egy szövetségben akarta egyesíteni, de Antiochos lanyhán viselte a háborút, a Scipio testvérek visszavonulásra kényszerítették és Kis-Ázsiában is megverték. Antiochos erre lemondott ottani birtokairól (190) és Rómával többet nem mert ujjat húzni.

A háborúban a rómaiak természetesen a szövetséges kis hatalmakat búsásan jutalmazták, de óvakodtak attól, hogy veszedelmes hatalmat ruházzanak rájuk. Rhodos megkapta Kis-Ázsia délnyugati partvidékét, a kis Pergamon pedig a Hellespontos mindkét partját, a nyugati tartományokat és a félsziget belső déli részét Kilikiáig. Róma arra törekedett, hogy a Kelet birodalmait annyira földarabolja, hogy önálló cselekvésre képtelenek legyenek.

A rómaiaknak különben inyükre volt a sok háború. Karthagoban és a Keleten nagy gazdagsággal ismerkedtek meg és sok kincset harácsoltak össze. Amióta Hamilkar diadalai után a lovagok a saját költségükön új sereget szereltek föl, ők voltak a háborúpártiak, és a háborúban fejlődött gazdagságuk olyan nagyra, hogy Róma pénzarisztokratái lettek. Az ő révükön kerekedett fölül az a fölfogás, hogy a Róma hatalma alá került részeket Róma kormánya alá kell hajtani. Az első keleti provincia Makedonia lett, amelyet akkor kebeleztek a birodalomba, amikor 146-ban újra föllázadt. Ugyanakkor Róma az achai szövetséget (54. l.) is leverte és fővárosát, Korinthost elpusztította, Görögországot pedig a makedón provinciával egyesítette. Ehhez járult 133-ban Ázsia, illetve a pergamoni királyság, amelyet III. Attalus állítólag örökségképpen hagyott rájuk.

Az első provinciák.

Ugyanabban az esztendőben (146), amikor Görögország első városát és legnagyobb kikötőjét elpusztították a föld színéről, Karthagot is ez a sors érte. Numidia királya, Massinissa mindig háborgatta a várost, és Róma mégsem adta meg az engedelmet, hogy háborút viselessen ellene. Rómát különben is még mindig félelemben tartotta Karthago gazdagsága (Cato) és azért kereste az alkalmat a végső leszármolásra. Amidőn végre a város Massinissa ellen engedelem nélkül mégis föllépett, a senatus megüzente a háborút. Karthago békét kért, de amikor a fegyverek kiszolgáltatása után Róma azt követelte, hogy a várost rombolják le és építsék föl a tengertől két mérföldnyire, a lakosság végső kétségbeeséssel megkísérlte az ellenállást. Két évig védekeztek így, de végre Scipio Aemilianus a várost elfoglalta és lerontatta, lakosságát pedig kiirtotta.

A harmadik pün háború.

Ezzel Róma a Földközi-tenger ura lett. Nem volt többé hatalom, amely vele a versenyt fölvehette volna. Alexandria ugyan nagyobb és gazdagabb volt, de Egyiptom nem volt képes a terjeszkedésre és már egészen Róma hatalma alatt állott. Trónviszályait is mindig a rómaiak döntötték el.

Hispania
meghódítása.

Csak Hispania szárazföldjéért kellett a vad keltákkal és iberekkel komoly harcokat vívniok. A Pyrenei-félszigeten sokkal véresebb és nehezebb dolguk volt, mint az elpuhult Keleten. Pedig oda a katonák sem mentek olyan szívesen, mert nem számíthattak könnyen szerzett nagy zsákmányra. Egyes barbár vezérek elkeseredett ellenállása sok gondot okozott nekik. Az ilyenektől többnyire ármánnyal és gyilkossággal szabadultak. Végre 133-ban Scipio ott is megtörte az ellenállást, és a rómaiak Gallia déli részét is elfoglalták. Ennek a vidéknek tengerparti görög gyarmatai már a pún háborúk óta Rómával tartottak, de hogy Hispaniával az összeköttetést fönnt lehessen tartani, szükséges volt ezt a területet szorosabban hozzákapcsolni a birodalomhoz.

A háborúk
hatása.

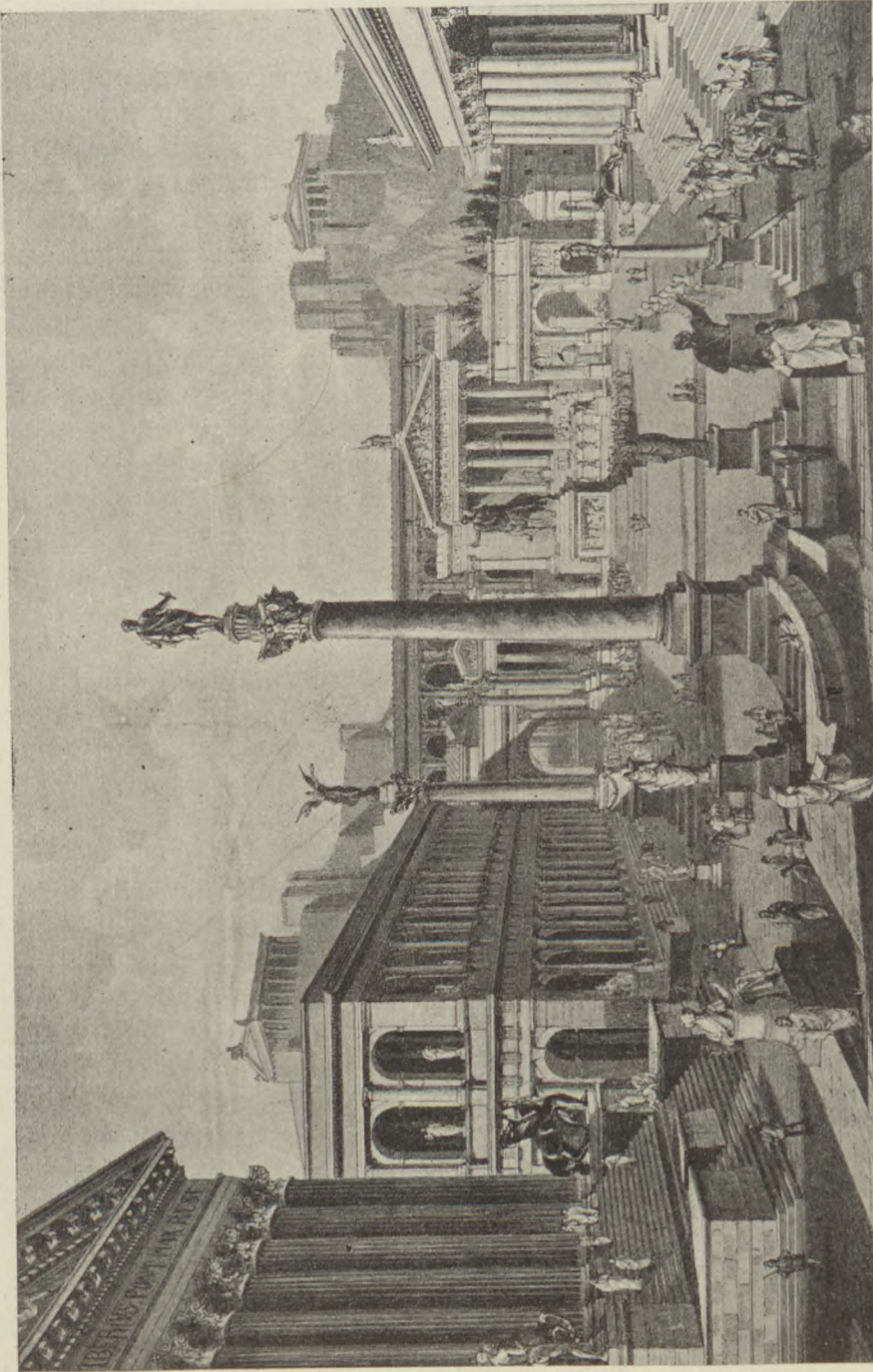
A görög műveltség hatása a római társadalomra. A nagy hódítások a római nép életét és erkölceit is átalakították. Karthagoból és Görögországból rengeteg kincs özönlött Itáliába. Amikor Aemilius Paulus Perseust legyőzte és diadalmenetben vonult be a városba, a diadalmenet három napig tartott. Az első két napon csak a rengeteg zsákmányt hordták végig a városon, a harmadikon következtek a legyőzött király udvarával, a görög városok önkéntes ajándékai, a győztes hadvezér és katonái. Az ilyen zsákmány nagyobbik része az államkincstárt gazdagította, de jutott a vezérnek és katonáinak is. A keleti hadjáratok azért voltak olyan népszerűek, mert a katonák meggazdagodva tértek vissza. A legnagyobb hasznát a lovagok húzták. Ezért már az első pún háborúban annyira föllelkesültek, hogy azt a hajóhadat, amely az Aegatesi-szigetekenél győzött, a maguk költségén szellették föl. Később meg ők kívánták, hogy a keleti országokat a birodalomhoz kapcsolják.

A régi életmód.

Görögországban fényes műveltséggel, pazar és kényelmes életmóddal ismerkedtek meg. Addig a római nemes is egyszerű parasztgazda módjára élt. Egész napját munkában töltötte; az asszonyok is fontak és szőttek. A fényűzésnek semmi nyoma sem volt, ezüst még a patricius asztalára sem került. Házuk durva és dísztelen volt. Nappal úgyszólván csak az előcsarnokot (atrium) használták. Ennek az utcáról és az udvarról volt egy-egy ajtaja. Ott mutatták be áldozataikat a ház isteneinek (lares), ott fogadtak vendéget, ott főztek és ettek.

Az új életmód.

Ezt az egyhangú, egyszerű életet a hódítások után elhagyták. A vagyonos lovagok és a senatorok a görög életmódot utánozták. Nagy vagyonuk birtokában a munkát másokkal, főképp rabszolgákkal végeztették. Maguk csak parancsoltak és a közügyek iránt érdeklődtek. Nyilvánosan mindig nagy csoport cliens kíséretében jelentek meg, különösen a Forumon, ahol a népgyűléseket tartották, és ahol az üzleti élet folyt. Ezek a cliensek különben szintén tétlenül töltötték életüket. Már reggel tisztelegtek patronusuknál és elkísérték őt útjain. Ezért a patro-

A Forum Romanum. Rekonstrukció.

nustól csekély pénzjáradékot (sportula) húztak, vagy ételt kaptak tőle a maguk és családjuk részére, amelyet azután rabszolgájuk kis tűzhelyen, a fején hordott haza.

A ház.

A gazdagok (optimaták) házaikat is görög mintára építették, oszlopos udvarral (peristyl), díszes atriummal. A falakat festmények borították, a házi oltár mellett az elhunyt ősök ezüst álarcai (imago) díszlettek. A fal mentében kis állványokon szobrokat állítottak föl. Régi bútorszatuk (asztal, szék, láda) díszes lett. Étkezésnél a görög tricliniumot kezdték használni; egy asztalt, amelyet három oldaláról kerevetek öveztek. A kereveteken fekvé étkeztek; a negyedik oldalról kiszolgálták őket.

Szórakozás.

A gazdagok mind nagy házat tartottak a városban, fáradalmaik kipihenésére pedig a vidéken nagy kertek közepén kényelmes kéjlakokat (villa) építettek maguknak. Nyáron tenger mellé fürdőzni jártak. A fürdő a rómaiaknál általában nagy kedveltségnek örvendett. A városokban hatalmas közfürdőket építettek hideg, langyos és meleg medencékkel.

Fonó asszony.

Római domborműről.

Szórakozásaik is görög eredetűek. Görög mintára honosodott meg köztük a tánc, a zene, a gladiatori játék, a cirkuszokban a fenevadakkal rendezett nagy küzdelmek és a színház. A görög rabszolgák közt sok tudós, orvos és író került Itáliába. Ezeket előkelő gazdáik nagyon megbecsülték, barátaikul fogadták, gyermekeik nevelését reájuk bízta. Mások fiaikat Görögországba küldték tanulni. Mint a görögök, írni, számolni, zenét, grammatikát és tornát tanultak (43. l.).

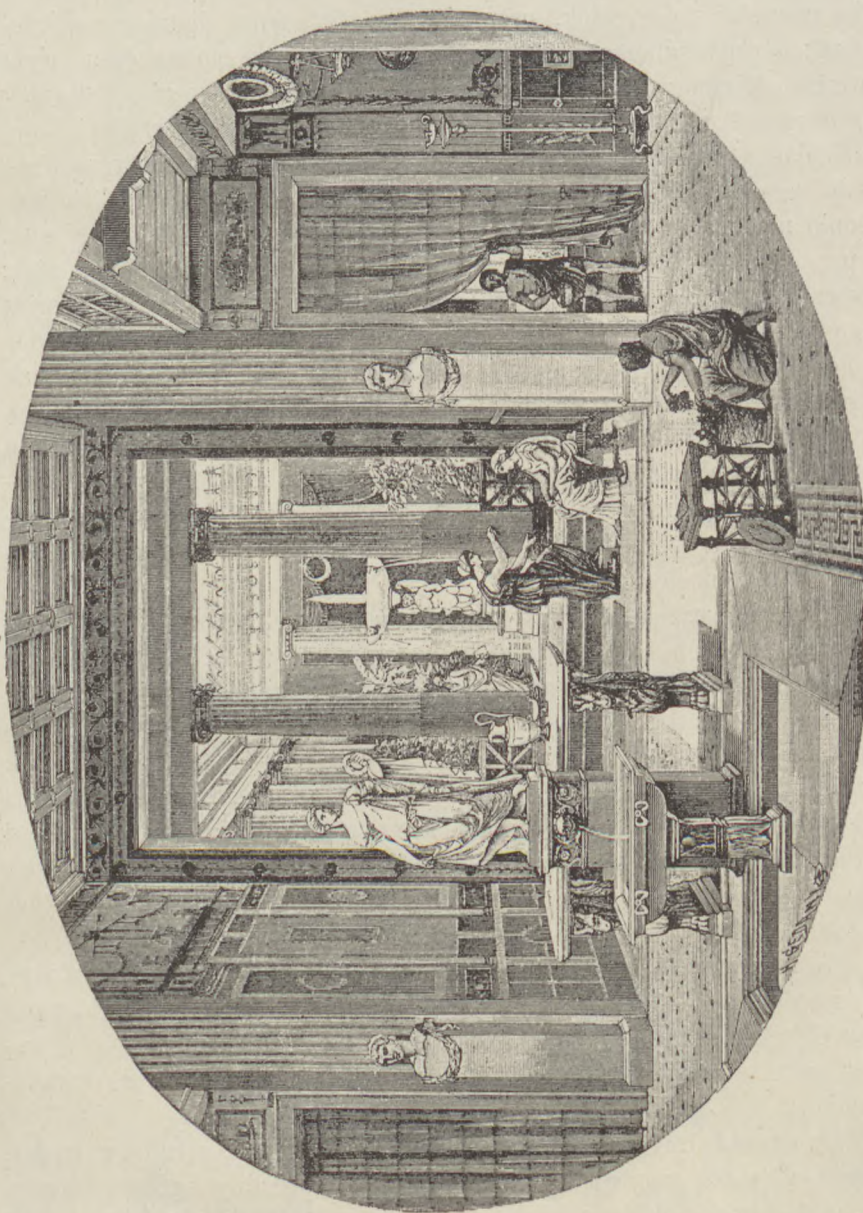
Műveltség.

Szellemi életük, amely addig teljesen el volt hanyagolva, hirtelen gyors lendületnek indult. A hódítások korában élte gyermekkorát a latin irodalom, amely később is görög nyomokon haladt. Művészetük is görög eredetű volt és sohasem fejlődött önállóan.

Az erkölcsök.

A görög műveltséggel és életmóddal azonban az erkölcsök is megváltoztak. Az ősi egyszerűség eltűnt; a fényűzéssel az erkölcsök lazultak. Ezt még a családi élet is megérezte. A római polgár korlátlan hatalma családjában megszűnt. A nők elhagyták otthonukat és régi házas foglalkozásuk körét. Az előkelők sűrűn elváltak és új házasságot kötöttek. Mulatságaik kicsapongóak voltak.

A régi megbízható jellemzilárdságnak és megközelíthetetlen tisztaságnak csak kevés példája akadt. A kötelességérzet kiveszett az emberekből, és pénzért mindent el lehetett érni. Ez különösen a kormányzásra és a hadseregre volt rossz hatással. A tisztviselők, hogy a választásoknál többséget kapjanak, drágán vásárolták a szavazatokat.

A római ház belseje. Rekonstrukció.

A választások és a nép mulattatása egész vagyonukat elvitte, amire a hivatalok ranglétráján a praetorságig vagy a consulságig jutottak. Gyakran ezt a pénzt hitelbe vették.

A provinciák
kormányzása.

Consuli vagy praetori évük elteltével azután valamelyik provinciába mentek (proconsulok, proprætorok). Ott teljes hatalommal képviselték a római államot. Hatalmukkal azonban visszaéltek és a népet zsarolták. Minthogy önkényük ellen nem lehetett védekezni, a lakosság kénytelen volt minden parancsuknak engedelmeskedni. Legföljebb hivataloskodásuk végeztével lehetett őket pörbe fogni. Az ilyen pör azonban ritkán vezetett célhoz. A bírák is nemesek voltak, akik viseltek már hasonló méltóságot vagy vágytak rá, s akikre pénzzel is lehetett hatni. A provinciák helyzete tehát igen sanyarú volt. Jogaik nem voltak. A kormányzást a proconsul vagy a proprætor intézte tetszése szerint magával vitt nemes hivatalnokaival. Az állami jövedelmeket (adót kikötővámot) pedig a lovagokból alakult társaságok bérelték. Ezek a társaságok is hasznot akartak húzni; hivatalnokaik, a publicanusok zsaroltak és meg nem engedett módokon szereztek a pénzt. Csak a római és a latin coloniák és néhány az adófizetés alól fölmentett önkormányzatú város nem volt kiszolgáltatva kapzsiságuknak. Pedig ez a rendszer az államra veszedelmes volt, mert a leigázottakban az elégtelenséget folyton élesztette.

A hadsereg.

Hasonló veszedelem volt a hadsereg demoralizálása. A húsz évig tartó második pún háborúban a hadsereget túlnyomó részben zsoldosokból toborozták. A polgárokat nem lehetett állandóan mesterségüktől elvonni, így tehát hivatásos katonaság támadt. A katonaszedés toborzással történt; de a katonából is kiveszett a kötelességérzet, csak zsoldjáért és a zsákmányért harcolt. Ez volt az oka, hogy Hispaniába csak nehezen tudták összetoborozni a szükséges katonaságot, a keleti országokba azonban mindenki szívesen ment el. A második század végén Scipionak a Hispaniába vitt elpuhult katonák ellen már erélyes rendszabályokat kellett alkalmaznia.

Cato.

A régi erkölcsöknek Cato (a censor) volt utolsó igazi mintaképe. Elkeseredetten küzdött az új szokások ellen. Kérlelhetetlenül üldözte a visszaéléseket és a fényűzést, és elítélte az új divatot. A nép szigoráért szerette is, de az erkölcsök elvadulását ő sem tudta megakadályozni.

A középosztály
romlása.

A társadalmi baj. A hódítások után bekövetkezett legveszedelmesebb változás azonban az volt, hogy a középosztály egészen elpusztult. A kisbirtokosok és a kisiparosok már a második pún háború alatt sokat szenvedtek. Sokan már akkor elszegényedtek. Romlásukat betetőzték a keleti háborúk. Ezeknek a nyomában rengeteg olcsó rabszolga került Róma piacaira. A meggazdagodott lovagok, akik a város pénz-

arisztokratái lettek és banküzletekkel, kereskedelemmel és iparral foglalkoztak, műhelyeikben nagyszámú rabszolgát foglalkoztattak. Ez a rabszolga-nagyüzem igen olcsón termelt. A kisiparos, akinek családját is el kellett tartania, nem versenyezhetett vele és lassan tönkrement. Hasonló sorsra jutott a kiskgazda is, mert Siciliából, Afrikából, Egyiptomból és a Fekete-tenger partvidékéről a gabona sokkal olcsóbban került Róma piacaira, mint ahogyan Itáliában termelni lehetett. Eladták tehát birtokaikat a lovagoknak vagy a senatoroknak. Ez utóbbiaknak a törvény tiltotta, hogy kereskedelemmel vagy pénzüzlettel foglalkozzanak. Ők tehát latifundialis (nagybirtokú) gazdálkodással akarták magukat kárpótolni.

Ebben a fejlődésben azonban az volt a baj, hogy az Itáliában főlhalmozódott nagy vagyon igen egyenlőtlenül oszlott meg. A nagybirtokos senatori rend és a kapitalista lovagok mellett csak a teljesen vagyontalan proletár-osztály állott. A tönkrement kisiparosok és kiskgazdák Rómába özönlöttek, ahol rövid idő alatt nagyon megszáporodott a konera vágyó proletárság. Ezek a szegény emberek ronda, fából épült kunyhókban laktak és többnyire szavazatuknak értékesítéséből éltek. Ügyesebbjeik valamely gazdag ember cliensei lettek és jobb módnak örvendtek. A nagy tömeg azonban nyomoruságos helyzetben volt. Dolgozni ez sem akart, mert a gyakori szavazások elég pénzt hoztak, hogy tovább tengődjön, az előkelőtől tanult tétlen élet pedig egészen meghódította őket. Megpróbálták őket vidékre telepíteni, ingyen földet adtak nekik, de csak újra visszaszöktek, mert a nagyvárosi élet mulatságait többre becsülték. A tisztviselők ugyanis, hogy megnyerjék őket, ingyen gabonát osztottak ki köztük és fényes játékokat rendeztek számukra; ezekben pedig a vidéken nem volt részük.

Az állam belső bajait sokan észrevették, de okait megállapítani s a továbbharapódzást megakadályozni már nehezebb volt. Voltak, akik a görög műveltséget támadták; voltak, akik a terjeszkedésben látták a veszedelmet. Az első, aki az orvoslást komolyan megkísérlette, a Scipiókkal rokon Tiberius Gracchus volt. A baj okát a nagybirtokban látta s ezért, amikor tribunus lett, hivatalát arra használta föl (133), hogy a nagybirtokosoktól egy bizottsággal visszaszedesse az eredetileg állami földeket s ezeket kisbirtokok alakjában örök időkre bérbe adja a népnek. A dolog azonban csak erőszakossággal ment. A nagybirtokosok megvesztegettek egy tribunust, hogy vétót mondjon. Tiberius tehát,

A proletárság.

Láncos rabszolga.
Vésett körül.

Tiberius
Gracchus.

hogy reformját végrehajthassa, ellentmondó tribuntársát hivatalától megfosztatta és magát a törvény ellenére másodszor is meg akarta választatni. Erre azonban a pártok nyíltan összetűztek, s a küzdelemben Tiberius számos párthívével együtt elesett.

A polgárjog
kérdése.

Más úton kereste a megoldást Scipio Aemilianus, aki az itáliaiak az u. n. szövetségesek (62. l.) mozgalmát tartotta a legveszedelmesebbnek. Ezek ugyanis az új földosztásért folytatott agitációban szintén élénk részt vettek és azt állították, hogy az ő földjeiket elszedték, hogy a római proletároknak osszák szét. Scipio őket akarta megnyugtatni, a földosztást megszüntette és a szövetségesekre is ki akarta terjeszteni a római polgárjogot. Ez azonban a plebs érdekeibe ütközött, és Scipio meghalt, mielőtt tervét megvalósíthatta volna.

Gaius Gracchus.

Tiberius terveit később (123) öccse Gaius tette magáévá, de ő egész sereg reformmal lépett föl. Elsősorban keresztülvitte, hogy a tribunust ismételten meg lehessen választani, azután állandóan biztosította a népnek az olcsó gabonát, s a proletáriátus egy részének bir-

Borszállító tömlős-kocsi.
Pompejii festményről.

tokot adott a vidéken alapított új coloniákban. A zsarolási ügyekben pedig a biráskodást egyedül a lovagra ruházta, amivel az optimata párt két csoportját: a lovagokat s a senatust elidegenítette egymástól. De az ő reformjait is megghiúsították. Amíg ő telepített, nagyobb, de megvalósíthatatlan ígéretekkel elvonták tőle a népet, úgyhogy,

amikor magát harmadszor megválasztatni akarta, ő is bátyja sorsára jutott.

A küzdelem
hatása.

Marius és Sulla. A Gracchusok működése nyomán kitört elkecseregedett pártharcnak már nem lehetett véget vetni. Az optimaták s a néppárt, a rómaiak és a szövetségesek akkor lettek egymás gyűlölt ellenségeivé. A reformoknak pedig, amelyeket az optimaták megszüntetni nem mertek, egyetlen haszna az volt, hogy a római proletariátust rövid időre leapasztotta. A nagy ellentétekből egy századon át elhúzódó polgárháború támadt, amely azonban egyik pártnak sem használt; csak alkalmat adott arra, hogy a vezérek önző érdekeiket megvalósítsák és egyeduradalomra törekedjenek.

A Jugurtha
elleni háború.

Hogy különben Rómában az erkölcsök mennyire elzüllöttek, s a pártszempontokat is mennyire elnyomták az önző érdekek, azt kimutatta a Jugurtha ellen viselt háború (112—105). Jungurtha a törvényes örökösök meggyilkolásával jutott Numidia trónjára. A néppárt agitációjára megindították ellene a háborút, de ő a vezért megvesztegette, és a római sereg meg sem ütközött vele, hanem békét kötve, Numidiát neki meghagyta. Ebből nagy botrány lett, a vezér ellen megindított

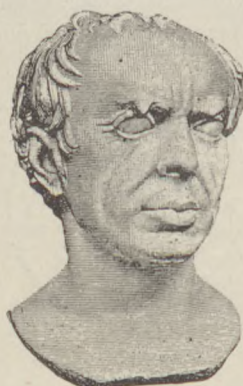
pörben Jugurthát is megidéztek. Jugurtha megjelent, de a vizsgálatot el akarta fojtani; nyíltan vesztegetett Rómában, s a néptribunus közbelépésével akadályozta meg, hogy kihallgathassák. Ellenjelöltjét pedig, akit Róma támogatott, megölette. Ez azután annyira fölháborította a várost, hogy kiutasították és a háborút is újra megindították. Ez azonban csak azóta folyt sikerrel, amióta az optimata Metellus vette át a vezetést. Metellust viszont ármány szőlította el a harcterről. Alvezére, Marius a néppárt eselszövényeivel visszahívatta, hogy a hadjárat befejezésével magának szerezzen dicsőséget.

Marius számításai be is váltak. Alvezére, Sulla rábirta Bocchust, Mauretania királyát, hogy vejét, Jugurthát kiadja. Marius tehát mint ünnepezt hős diadalmenetben tért vissza. Rábízták az időközben észak felől Hispaniába tört kimberek és teutonok leverését is. Ezek voltak az első germánok, akik a római birodalmat megtámadták. A Pó völgyében és Hispaniában irtózatot rémületet keltettek. Aránylag nagy lovasságokkal az ellenük küldött legiókat leverték. Marius azonban hasznára fordította azt a gyöngeségüket, hogy vonulásuk közben, az élelmezés megkönnyítésére, kisebb seregekre kellett oszlaniuk; külön-külön támadta meg őket és így diadalt is aratott (102—101)... Népszerűsége következtében — bár törvénytelenül — ismételten megválasztották consulnak. A hadsereget is újjászervezte; hogy a katonákat mentől jobban személyéhez kösse, bevette a birtoktalanokat is. Azóta a római zsoldos-sereg, ha kitünően is küzdött, nem hazájához, hanem vezéréhez volt hű s egyedüli vágya az lett, hogy a szolgálat után birtokkal jutalmazza. Ez viszont a szövetségeseket sujtotta, mert a jutalmazáshoz szükséges birtokot tőlük vették el.

Marius már valóságos egyeduralmat teremtett, amelyet a néppárt javára használt föl. Több a Gracchusok szellemében hozott javaslattal az alsó néposztályok érdekeit mozdította elő. Szövetsége a demagógokkal azonban nem volt szerencsés. Ezek ugyanis a választásoknál gyilkolni kezdtek, úgyhogy a senatus parancsára erővel kellett ellenük föllépnie. Ezzel pedig eljátszotta szerepét, mert mindkét párt elfordult tőle, és Mariusnak vissza kellett vonulnia.

Marius uralma alatt a néppárt óhajai teljesültek. Annál elégtelenebbek voltak azonban a szövetségesek, akik hasztalanul sürgették a polgárjog kiterjesztését. Az ellenpárt Livius Drusust, azt a férfiút, aki ügyöket végre fölkarolta, meggyilkolta. Erre az itáliaiak végső kétségbeesésükben fegyvert ragadtak. A háború Rómára igen veszedelmes

Marius.

Marius.

A szövetséges háború.

volt. Az itáliaiak fönntartották az államformákat, Corfiniumban ellen-senatust rendeztek be, kormányzókat küldtek a tartományok élére, és eleinte szerencsésen is harcoltak. A rómaiak csak akkor tudtak eredményeket elérni, amikor a hű, majd a hűségre visszatérő szövetségeseknek is megadták a polgárjogot (90—88).

Mithridates
támadása.

Rómában akkor újabb reformmozgalom kezdődött, de Sulla, a szövetséges háborúban győztes római hadvezér, mint consul, a mozgalomnak gátat vetett. Ez a mozgalom különben szomorú külpolitikai eseményekkel volt kapcsolatban. Pontus királya, a nagy Mithridates, Róma kérlelhetetlen ellensége volt. Ez a kiváló, perzsa eredetű, de görög műveltségű uralkodó Asia provincián kívül majdnem az egész Kis-Ázsiát hatalma alá hajtotta. A rómaiakat azért is gyűlölte, mert terjeszkedését ismételten megakadályozták. A szövetséges háborút tehát fölhasználta terveinek megvalósítására. Betört Asia provinciába és az összes ott tartózkodó itáliaiakat (80,000) legyilkoltatta, majd Görög-

Sulla.

Mithridates.

országban is megvetette lábát (88). A megzsarolt ázsiaiak nagy örömmel fogadták és azt hitték, hogy elérkezett az alkalom, hogy a rómaiak önkényes igáját lerázzák. A római forradalmi párt ezt az alkalmat használta föl tervei megvalósítására. Minthogy Sulla tervüket megakadályozta, a forradalmárok haragja ellene irányult, s amikor Mithridates ellen a hadjáratot reá bízták, a haragvó néppárt a vezérséget is Mariusra ruházta át. Csak-

hogy Sullát hű serege nem hagyta el, és így megtörtént az, ami korábban nem történhetett volna meg, hogy a vezér seregét a város ellen vezette és heves utcai harc után a forradalmárokat elűzte.

A forradalom leverése után Sulla a kelet felől fenyegető vesze-delem elhárítására Görögországba indult. Mithridatest kemény küzdelem után, ha nem is egyszerre, kiszorította Görögországból. Ázsiában Sulla helyzete még könnyebb volt. Mithridates sikereit a rómaiak elleni gyűlöletnek köszönhette, de Mithridates kormányrendszere sem volt jobb, és ő is elvesztette a talajt. Így azután Mithridates békét kért és kötött és visszavonult pontusi királyságába (84).

A néppártiak
forradalma.

Rómában időközben a néppárti Cinna volt a consul. A forradal-márok fölhasználták ezt az alkalmat, és habár Sullának megesküdtek, hogy az arisztokratikus kormányformán az ő távollétében nem változtatnak, Marius vezetésével valóságos rémuralmat teremtettek. Öt napon és öt éjszakán át gyilkolták az optimátákat. A rendet a néppárt higgad-tabb vezetői, különösen Sertorius csak Marius hirtelen halála után tudták nagynehezen helyreállítani. A néppárt tehát Rómában újra fölülkerek-

dett, de félt Sullától és előkészületeket is tett ellene. Amikor azonban Sulla 83-ban Itáliába visszaérkezett, könnyű szerrel leverte seregeiket s a segítségükre Róma faláig előnyomult samnitákat is.

Sulla a senatuspárt lelkes híve volt és mély gyűlölettel fordult el a néppárt törekvéseitől. Hatalmába hajtva Rómát, végleg biztosítani akarta a senatus uralmát. Ezt természetesen ő sem tudta erőszakosság nélkül keresztülvinni. A forradalmárokhoz csatlakozott városok és területek lakosait valósággal kiirtotta. A háború még a provinciákba is áterjedt, de mindenütt Sulla emberei győztek. Sulla azután dictatori hatalommal a néppárt legkiválóbb embereit (4000) proscriptiókkal, fejükre díjat tűzve ki, kiirtotta; rabszolgáikból pedig, fölszabadítva őket, testőrséget szervezett magának. Mindezek után az alkotmányt is átalakította, hogy a senatusi rend hatalmát biztosítsa. A tribunusi hivatal jelentőségét úgy szüntette meg, hogy törvényben mondatta ki, hogy a tribunusi hivatal viselése után magasabb hivatalokat nem lehet elérni. Ezzel elriasztotta a tehetségesebb embereket attól, hogy erre a hivatalra pályázzanak. A lovagi rend tekintélyét is meg akarta dönteni és a zsarolási ügyekben a biráskodást visszaruházta a senatusra. Garázdálkodásuknak a provinciákban is gátat vetett. Ámbár intézkedései kegyetlenek voltak, szigorúan ragaszkodott elveihez és a senatus hatalmát a köztársaságban akarta biztosítani. Egyeduralomra nem törekedett és az alkotmány átalakítása után rendkívüli hatalmát letette és visszavonult (79).

Sulla
diktatúrája.

Pompeius. Sulla intézkedéseinek azonban nem volt gyökerük. A néppártot a proscriptiók meg nem gyengítették, a senatus ellen a gyűlöletet pedig Sulla intézkedései csak fokozták. A senatus a hadseregben sem bízhatott meg; a katonák javarészt az ellentáborból kerültek ki, s csak azt óhajtották, hogy vezérük, úgy amint Sulla tette, nekik is birtokokat osztasson ki a hadjárat után. Marius és Sulla nagy hatalma viszont arra ösztönözte a tekintélyesebbeket, hogy a hatalmat — mitsem törődve a pártelvekkel — maguk ragadják kezökbe.

A viszonyok
Sulla után.

Az elégtelenség mindjárt Sulla halála után kitört (78). Először a birtokaiból elűzött lakosság fogott fegyvert. Azután Lepidus consul kísérelte meg a demokratikus intézmények visszaállítását. Őt legyőzték, de seregeit Perpenna Hispaniába vezette Sertoriushoz, aki Sulla elől menekülve, ott erősen megvetette a lábát és veszedelmes hatalomhoz jutott. Végre az itáliai gladiátorok és rabszolgák is föllázadtak.

Elégtelenség.

Ezek ellen a mozgalmak ellen a senatuspárt két vezértől várt segítséget. Az egyik Crassus volt, aki a proscriptiókban óriási vagyont harácsolts össze, a másik Pompeius, Sulla legkitünőbb hadvezére. Crassus le is győzte a rabszolgákat (71), Pompeius pedig már előbb Lepidust (77), majd Sertoriust (72), Hispaniából visszatértében pedig az

Crassus és
Pompeius.

elmenekült rabszolgák egy seregét (71). A két férfiú akkor összehatal-
kozott Észak-Itáliában és, mert egymás ellen magasröptű terveiket
egyelőre meg nem valósíthatták, Julius Caesar tanácsára a demokra-
tákkal szövetségbe léptek és visszaállították a gracchusi alkotmányt. Ezzel
nagy pártot is szereztek maguknak; a nép örült a tribunusi hivatal
visszaállításának és az ingyen gabonának, a lovagok pedig a vissza-

nyert birói hatalomnak és, hogy
megint bérbe vehették a provinciák
állami jövedelmeit.

Együttes consulságuk után
mindkét férfiú arra törekedett, hogy
valami hadjáratral dicsőségre és had-
seregbe tegyen szert. A szerencse
Pompeiusnak kedvezett, akit 67-ben
megbízta a kalózok kiirtásával. A

A kalóz háború.

Hadihajó. Pompejii festményről.

kalózok hatalma a pún háborúk óta olyan nagyra nőtt, hogy a keres-
kedelmet nagy veszedelem fenyegette. Róma ugyanis azóta nem fej-
lesztette tengeri erejét, és a kalózok Kilikiából és Krétából az egész
Földközi-tenger forgalmát veszélyeztették. Az ingyen gabonát Rómától
elzárták, sőt a kikötőt is megtámadták. Ez különösen az ingyen gabo-
nán élő proletárságra és a kereskedelmet űző lovagokra volt nagy
csapás. Ok tehát Pompeiust bízták meg, hogy a kalózokat irtsa ki, aki
meg is felelt a rábízott föladatnak. Három hónap alatt teljesen meg-
tisztította a tengert és helyreállította rajta a közlekedés biztonságát.
Igy azután a lovagok ösztökélésére a
harmadik Mithridates ellen viselt háború
vezetésével is megbízták.

Pompeius a
Keleten.

Mithridates ugyanis ismételt
megkísérelte a támadást s akkor vejé-
nek, Tigranesnek, Armenia királyának,
szövetségében támadott. Lucullus azon-
ban kitartó küzdelemmel elűzte Pontus-
ból és Armeniában is fényes diadalokat
aratott a szövetséges királyok fölött

(74—67). Csakhogy Lucullust, aki pedig kitűnő hadvezér volt, a lovagok
gyűlölték, mert az ázsiaiak terhein könnyíteni akart és az állami jöve-
delmek bérlőinek garázdálkodását megszüntette. Így aztán a lovagok a
győztes hadvezér ellen föllázították a sereget és Pompeiusra bízták a
vezetést, aki könnyű szerrel learatta előde fáradozásainak gyümölcseit (64).
Innen azután Pompeius a következő években, mint valami keleti nagy-
fejedelelem, végigvonult Elő-Ázsián, trónokat döntött és osztogatott, egész
sor fejedelemséget — köztük a seleukida Szíriát is — megszüntetett,

Római sebesültek bekötözése.

Trajanus oszlopáról.

másokat Róma felsőbbsége alá hajtott, úgyhogy ettől az időtől kezdve Róma lett a Keleten a görög műveltség őre.

Amíg Pompeius keleten alapozta meg jövődő hatalmát, Rómában és Itáliában is voltak, akik a hatalomra áhítoztak. Szűkebb körök alakultak, amelyek hol ezzel, hol amazzal a párttal szövetkezve, akarták önző céljaikat elérni. Crassus mellett Caesar népszerűsége emelkedett, aki gazdag barátját alaposan föl is használta, hogy nagy adósságaitól szabaduljon s a népben erős rokonszenvet keltsen maga iránt. A legérelmesebb előkészületeket azonban a hatalom elnyerésére Catilina tette. Meg akarta előzni Pompeius visszatérését. Korábban Sullának segítő-társa volt és saját testvérét is proscribálta. Akkor összeharácsolt nagy vagyonának azonban hamar nyakára hágott és végre szövetségeseket keresett, hogy újra vagyont és hatalmat szerezhessen. Ilyen akadt is elég: hozzá hasonlóan tönkrement nemes ifjak, a Sullától birtokaikból kiforgatottak és Sulla egykori katonái, akik nagyrészt szintén elgazdálkodták birtokaikat. Törekvéseit azonban Cicero, a híres szónok, érelyesen ellensúlyozta. Magát Catilinát és társait éber szemmel figyelte. Az ellene tervezett merényletet kikerülte és az összeesküvőket pörbe fogta. Catilina és társai, üldözőbe véve, életüket vesztették, és Róma megnyugodhatott, hogy a tervezett proscriptióktól megmenekült.

Catilina
összeesküvése.

Akkor érkezett vissza 61-ben Pompeius. Az alkalom jó volt arra, hogy rendkívüli hatalmat szerezzen. A senatustól azt kérte, hogy consullá választathassa magát s a catilinariusok ellen egyelőre seregeit is megtarthassa. A római törvények értelmében a vezér, mielőtt a városba lépett, tartozott hivatalát letenni és seregét elbocsájtani. A senatus tehát bizalmatlanul fogadta Pompeius kérését és megtagadta teljesítését. Pompeius erre, hogy a senatus bizalmát megnyerje, seregeit elbocsájtotta. Azt remélte, hogy a senatus ebben megnyugszik és mégis ráruházza a rendkívüli hatalmat, de reménye nem teljesült; még katonáinak sem akarták megadni a már szokásos birtokokat, sőt keleti intézkedéseinek jóváhagyásától is idegenkedtek, pedig azok Róma hatalmát gyarapították.

Pompeius
visszatérése.

Julius Caesar. Ekkor lépett közbe Caesar, aki Hispaniából, mint győztes hadvezér, sok pénzzel tért vissza. Az ő ösztönzésére hárman, Pompeiusszal és Crassusszal megkötötték az első triumviratust érdekeik kölcsönös támogatására, hogy az állami hatalmat hármuk kezében összpontosítsák.

Ezen az alapon 59-ben Caesar lett a consul, aki azután megszálltatta Pompeius katonáinak a földet és Pompeius keleti intézkedéseit is jóváhagyatta. A senatuspárt kiváló férfait, köztük Cicerót és Catót száműzték. Crassus és Pompeius azt remélték, hogy Caesarnak nem jut jelentékenyebb szerep szövetségükben. Ebben azonban csalódtak.

Caesar consulátusának leteltével Galliába küldette ki magát prneconsulnak, még pedig öt évre. Ez a galliai proconsulság azután Caesart tette a leghatalmasabb emberré, aki dicsőséggel és hatalommal tért vissza. Tíz évi hivataloskodása alatt Rómának hatalmas területet szerzett:

Gallia Narbonensisből kiindulva, meghódította az egész mai Franciaországot.

Gallia
meghódítása.

Gall centurio.
Domborműről.

Amikor hadjáratára elindult, a kelta gallok területei közül csak a Pó síksága (Gallia cisalpina) és a mai Franciaország déli partvidéke (Gallia Narbonensis, másként Provincia) volt a rómaiaké. A gallok akkor már meglehetősen műveltek voltak. A nép nagy tömege szolgaságban élt, a birtok a fegyveres nemesség kezében volt. Ez kormányozta az országot és nagyszámú kíséretével a hadsereget is ő alkotta. Akkor az előretörő germánokkal már sok küzdelmük volt. Különösen a szvévek Ariovist vezérlete alatt sok bajt okoztak a galloknak. Caesar erre az ellentétre számított s a germánok ellen a római segítséget és uralmat akarta a gallokkal elfogadtatni.

Epen akkor a kelta helvétek népestől fölkerekedtek és Galliában akartak új hazát keresni. Caesar szembeszállt velük, amikor a Saône-on átkelőben voltak; megtámadta és visszakergette őket régi telepeikre. Azután Ariovist és a svévek ellen fordult, akik a Rajnán át a gallokra törtek. Ezt a küzdelmet úgy tüntette föl, mintha egyenesen a gallok kívánságára vívta volna. Ariovist lovasaival kemény harcot kellett küzdenie, de őt is megverte és a Rajna mögé szorította. Ezek után pedig a tartomány meghódítása könnyen ment. A gallok ugyan szintén harciasak voltak, de Caesar a civakodó törzsek gyűlöletét ügyesen a maga javára fordította és már a háború harmadik esztendejében a hódítást nagyjában be is fejezte. Azután pedig átkelt a Rajnán és a folyó jobb partját pusztította, hogy elvegye az ott lakók kedvét az újabb betörésektől (55 és 53). A brittek támadása ellen Britanniában is megjelent (55—54).

Katonai tehervonat. Dombormű.

A cohors-taktika.

Gyors sikereit kiváló hadvezéri tehetségén kívül a fejlett hadszervezetnek köszönhetette. A sereg Marius óta még mozgékonyabb volt, mint azelőtt. A második pún háború után ugyanis a régi hármas tagozásnak már nem volt értelme. A nagyrészt zsoldos katonák közt a

régi korkülönbség sem volt meg. A több hadrendes fölállítás óta pedig a hátsó hadrend állása sem volt kevésbé veszedelmes, mint az első. Marius tehát még egy reformot valósított meg. A centuriák legénységének számát megint százra emelte s a három egymás mögött álló manipulusból (600 ember) egy cohortst alkotott. Azontúl minden legió tíz cohortsból állott s az egyes cohortsokat, mint önálló taktikai egységeket használták föl, amelyeket oda lehetett vezényelni, ahol épen szükség volt rájuk. Emellett pedig különösen az erősítési munkálatokban és az élmezésben haladt nagyot a rómaiak tudománya. Caesar kitűnő összeköttetést tartott fenn a Provinciával, hogy seregeit onnan élmezhesse és seregében egész csapat mérnök működött, akik táborait úgy megerősítették, hogy a leghevesebb rohamok is megtörttek rajta.

Gall fogoly.
Domborművű koporsóról.

Ezen a tudományukon tört meg a gallok utolsó fölkelése is. 52-ben ugyanis veszedelmes mozgalom fenyegette Caesar hódításait. Vercingetorix valamennyi gall törzset egyesítette ellene. Azt tudta, hogy Caesarral nyílt csatában nem tud megküzdeni; arra törekedett tehát, hogy az élmezést elvágja. Caesarnak vissza is kellett vonulnia, hogy az összeköttetést megvédje. Ezt az alkalmat Vercingetorix arra használta föl, hogy a rómaiakat menetelés közben megtámadja, de csalódott; a római gyalogság megvédelmezte máháját és a lovasságot is segítette a gallok ellen. Vercingetorixnak Alesia várába kellett menekülnie. Caesar ott körülfogta. A gallok nagy fölmentő hadat gyűjtöttek össze, amely a

Vercingetorix
fölkelése.

Erődítés építése. Trajanus oszlopáról.

római tábornok megtámadta, de kitűnő erősítéseinek ereje megtört s a gallok súlyos vereséget szenvedtek.

Kormányzói lángeszét pedig Caesar belső berendezéseivel mutatta meg. Tisztelte a leigázott népek szokásait, fölhasználta gyűlöletüket egymás ellen és méltányos pénzügyi intézkedéseivel néhány év alatt romanizálta a tartományt. A római uralom egy tartomány-

ban sem vert olyan mély gyökeret, mint épen Galliában.

Caesarnak pedig különösen katonai szempontból volt nevezetes ez a hódítás; ott szerezte meg magának az alapot, hogy a birodalom kormányát kezébe ragadhassa. Mert Pompeius tervei időközben meghiusultak. Hiába hívta vissza Cicero a száműzetésből, hiába rendezett neki bevonulásakor valóságos diadalmenetet és hiába törekedett újból nagy

A triumviratus
bomlása.

katonai hatalomra. Crassus és Clodius tribunus — Caesar embere — terveit meghiusították. A triumviratus bomladozni is kezdett, de Caesar 55-ben a luccai találkozáson még egyszer elsimította az ellentéteket. Crassus és Pompeius akkor consul lett s azután 5—5 évre Szíriát, illetve Hispaniát kapták provinciául.

Proconsulsága alatt Crassus is hódítani akart. A parthusok ellen vonult, de Mezopotámiában vigyázatlanul vonult előre, a pathusok lovas-hadai útjában meglepték és seregével együtt felkoncolták (53). Az egyensúly tehát fölbillent. Caesar és Pompeius harcra készültek. Híveik: Clodius és Milo tribunosok Róma utcáin valóságos háborút vívtak. Milo végre megölette Clodiust, amire Rómában újabb zavarok törtek ki. Pompeius akkor megint az optimatákkal szövetekezett. Caesar ellen pedig olyan terveket szőttek, mint Pompeius ellen, amikor Keletről visszatért; meg akarták akadályozni, hogy consullá avattassa magát, galliai intézkedéseit sem akarták jóváhagyni s veteranusaitól megtagadták a birtokokat. Azt kívánták tőle, hogy hivatalát tegye le és seregeit bocsássa el. Caesar azonban erre nem volt hajlandó, 49-ben átlépte a Rubicont, és a polgárháború újra kitört.

A polgárháború.

Caesarnak gyorsan kellett cselekedni, ha sikert akart elérni. Az erők igen egyformák voltak és csak gyorsasággal lehetett megakadályozni, hogy Pompeius legióit egyesítse. Pompeiusnak akkor tíz, Caesarnak tizenegy legiója volt, de Pompeius legiói Hispaniában, Caesaréi Galliában álltak. Caesar három legióval támadott, Pompeius is hárommal rendelkezett, ezek közül azonban kettő még röviddel előbb Caesar alatt harcolt. Ezeket könnyű volt megnyerni. A meglepett Pompeius tehát az optimatákkal Görögországba menekült, hogy ott gyűjtsön új sereget. Caesar pedig megrakta katonáival Italiát, Siciliát és Galliát és Hispaniába indult, hogy Pompeius ott állomásozó főerejét megsemmisítse. A hispaniai legiók kerültek a megütközést. Visszavonultak és Ilerdánál kitűnően elsáncolták magukat, úgyhogy Caesar hónapokon keresztül semmire sem ment. Csak amikor a folyó, amely őket védte, apadni kezdett, vonultak tovább. Caesar akkor utánuk sietett, elvágta útjukat és kényszerítette őket, hogy adják meg magukat. Így Hispaniának is ura volt és seregeivel Itálián át sietve a Balkánra vonult. Ez a vállalkozása veszedelmes volt, mert a hajóhad Pompeius kezében volt és az ellenség Itáliától egészen elvághatta. Seregének első felét azonban szerencsésen szállította át a tengeren. Pompeius későn értesült a dologról és csak a másik rész átszállítását akadályozta. Caesarnak két hónapig kellett várnia, amíg Itáliában maradt legióit is átszállíthatta. Hogy ez mégis sikerült, annak magyarázata az, hogy a régi evezős hadihajók nem maradhattak állandóan a nyílt tengeren, hanem evezőseik kedvéért kénytelenek voltak valami szomszédos helyen kikötni.

A vitorlás szállító hajók végre erős kedvező szelet vártak, amelyben az örködő evezősök nem érheették őket utol. Pompeius hadállása Dyrrhachium mellett pedig Caesarnak az élelmezést is megnehezítette.

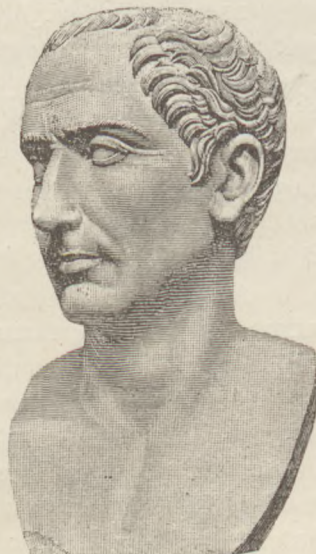
Amikor végre az egész had Görögországban volt, Caesar támadt, de semmit sem ért el, hadát még föl is kellett darabolnia. Másodszor is megkísérlette a támadást, de visszaverték, amire Thessaliába Pharsaloshoz vonult. Ott támadta meg Pompeius túlnyomó hadereje. Az egyik oldalon a gyalogságot folyó védte, a lovasságot tehát mindkét fél egy oldalon állította föl. Pompeius lovassága támadt. Caesaré nem fogadta el a csatát, hanem visszavonult. Így a Pompeius lovassága a harmadik hadrend gyalogságából formált hadoszlop elé került, a lovasság is megfordult, és a támadást visszaverték. A pompeianusok már nem tudták hadrendjüket elég gyorsan átrendezni. Vereséget szenvedtek, és körülfogatva, még azon az éjjelen megadták magukat (48).

Pompeius Egyiptomba menekült, ott azonban megölték; az optimáták pedig Afrikában készültek új küzdelemre. Caesar Pharsalos után az egyiptomi viszonyokat rendezte, majd Mithridates fiát verte le Pontusban. Csak azután fordult megint az optimáták ellen, akiket Afrikában Thapsusnál (46), majd Hispaniában Mundánál (45) ismét megvert.

Ezek után a diadalok után ő volt az első, aki a római birodalom fölött az egyeduralmat magának megszerezte. De Caesar kímélte az alkotmányos érzületet és a régi formákat is fönntartotta. A hatalmat úgy egyesítette kezében, hogy élethossziglan megválasztatta magát dictatorrá, ami mellé megszerezte a tribunusi és a censori hivatalt. Ő döntött a háború ügyében s a hivatalnokokat a választás előtt ő jelölte. Mint censor kiegészítette a senatust, mint tribunus megakadályozhatta a neki nem tetsző törvények életbeléptetését és a senatus ellen is elfogadtathatta javaslatait a népgyűléssel.

Kormányzása nagy higgadtságról és mély belátásról tesz tanúságot. Ellenfeleinek megbocsátott és a hivatalokat — tekintet nélkül a pártállásra — a legalkalmasabbakra bízta. Veteránusai kedvéért a régi birtokosokat nem űzte el, hanem új coloniákat rendezett be a katonáknak. A naptárt is megreformálta (Sosigenes), úgyhogy a mi naptárunk az övétől alig különbözik (a július hónapot akkor az ő tiszteletére nevezték el). Amikor pedig buzgó híve: Antonius consul királyi koronát

Pharsalos.

Julius Caesar.

Caesar
egyeduralma.

ajánlott neki, azt is visszautasította, hogy a köztársaságiakat megnyugtassa.

Halála.

A polgárháborúban kifáradt államnak az ő kormánya sokat használt, de azért Caesarnak sok elkeseredett ellensége volt: különösen a köztársaságiak, akiket Cicero izgatott, és Pompeius személyes hívei. Ők szervezték azt az összeesküvést, amelynek élén Cassius, Junius Brutus és Decimus Brutus állottak, akik 44 március idusán a senatusban megharagták a nagy férfiút és Pompeius szobrának aljában leszúrták.

A zavar
Rómában.

Octavianus Augustus. Az összeesküvők reménye, hogy Caesar halálával a köztársasági rend helyreáll, nem teljesült. Rómában egyelőre fejtelenség uralkodott. A nép nem örült a gyilkosságnak, az összeesküvők a helyzetet nem tudták fölhasználni. Cicero is közvetítő indítványt állt elő: hogy hagyják meg Caesar intézkedéseit, foganatosítsák végrendeletét, de adjanak amnesztiát a gyilkosoknak. Az általános fejtelenséget Caesar régi bajtársa, a nagyerejű Antonius fordította javára. Megszerezte Caesar végrendeletét, s mint annak végrehajtója, fölízgatta a népet a gyilkosok ellen, hogy maga léphessen a nagy férfiú nyomdokaiba.

Antonius és
Octavianus.

Azzal Antonius nem törődött, hogy Caesar nővérének unokáját, az akkor 18 éves Octavianust tette meg örökösének. Vagyonát is saját céljaira fordította és, amikor Octavianus Illyriából megérkezett, elutasítóan bánt vele. A gyilkosok Antonius és a nép haragja elől provinciákba távoztak. Antonius először a legközvetlenebb veszedelemtől, a Gallia Cisalpinát kormányzó Decimus Brutustól akart szabadulni. Ezt az alkalmat az örökségétől megfosztott Octavianus arra használta föl, hogy az Antoniusra féltékenykedő senatusszal szövetezzék. Vagyonát pénzzé tette és hadat gyűjtött, majd a consulokkal Antonius ellen vonult, akit megvert. Antonius erre Lepidushoz, Gallia Narbonensis kormányzójához menekült. Minthogy azonban a nyugati provinciák seregei a caesarianusok mellett foglaltak állást, a senatus pedig sikerei miatt Octavianustól is elfordult, Octavianus kibékült ellenfeleivel: Antoniuszal és Lepidusszal. Bolognában találkozott velük és létrehozta a második triumviratust. Így vonultak Róma ellen, ahol nemcsak intézkedéseiket hagyták jóvá, hanem a legfőbb állami hatalmat is a triumvirekre ruháztatták, azután pedig megindították a küzdelmet Caesar gyilkosai ellen. Ezek időközben erősen szervezkedtek a Keleten és Brutus és Cassius alatt hatalmas sereget gyűjtöttek össze Makedoniában. Octavianust Brutus meg is verte, de Antonius Philippinél győzött Cassiuson, s így Brutus ügye is elveszett. Mindketten öngyilkosok lettek, seregeik pedig a győzőkhöz csatlakoztak (42).

A második
triumviratus.

Zavarok.

A triumvirek azonban hatalmukat nem gyakorolták annyi mérsékléssel, mint Caesar. Már Rómába vonulásuk alkalmával kölcsönösen

kiszolgáltatták egymásnak jó barátaikat is, ha azok valamelyiküknek ellenségei voltak. Ezeket új proscriptiókkal tették láb alól. A proscibáltak közt veszett el Cicero is. Még nagyobb baj volt, hogy a köztársaságiak leverése után Octavianus 18 itáliai város lakosságát elűzte, hogy földeiket a veteranusok közt szétossza. Ez Itáliában nagy zavart támasztott. Pompeius fia, Sextus Pompeius is fölhasználta a bajt, hogy Sziciliából kalózkodva, a gabonát Rómától elzárja s az elégtelenséget növelje. Sőt Antonius is megkísérlette, hogy Octavianustól az italiaiakat elidegenítse. Vejének és öccsének izgatásaira ki is tört a háború, de Octavianus Perusiában körülzártta és megadásra kényszerítette az elégtelenekeket. Antoniusnak, aki a Keletet kormányozta és Egyiptom királynőjének, Kleopatrának oldalán töltötte idejét, minthogy különben is későn érkezett, ki kellett békülnie.

Erre azután Sextus Pompeiusszal is létrejött a béke. Pompeius átvette Szicília, Sardinia, Corsica és Achaia kormányát és kötelezte magát, hogy Rómát ellátja a szükséges gabonával.

Az egyezséget azonban nem tartotta meg s a politikai menekülőknek és a szökött rabszolgáknak is menedéket adott. Ezért Octavianus elküldte ellene Agrippát, aki két évi tengeri küzdelem után Pompeiust el is űzte (36). Octavianus azután Lepidusszal számolt le azon a címen, hogy ő magának akarta megszerezni Sziciliát. Lepidus nem volt veszedelmes; Octavianus életben hagyta és pontifex maximusnak tette meg. Ezek után tehát el

Agrippa. Éremről.

kellett dőlni a sorsnak Octavianus és Antonius közt is. Octavianus kedvezőbb helyzetben volt, mert intézkedéseivel az italiaiak és rómaiak ragaszkodását megnyerte. Antonius ellenben, aki egészen Kleopatra hatása alá került s keleti fejedelemként viselkedett, eljátszotta régi népszerűségét. Octavianus élt az alkalmmal és megfosztotta versenytársát méltóságától, Kleopatrának pedig megüzente a háborút. De Antonius még erős volt; Octavianus a szárazon elkerülte a megütközést, Agrippa azonban a tengeren támadott. Az ütközetet, amelyet 31-ben Actiumnál vívtak, Antonius Kleopatra visszavonulása után elvesztette. Ő maga a királyné után futott, szárazföldi hadai pedig átpártoltak. Amikor Octavianus Egyiptomba is bevonult, öngyilkos lett, a királyné pedig követte példáját.

Az actiumi ütközet után tehát Octavianus megnyerte azt a hatalmat, amelyet Caesar Pharsalos után gyakorolt, ő volt a monarcha. Kr. e. 27-ben letette a senatus kezébe triumviri hatalmát, amire az a Caesar névhez, amelyet az uralkodó már régebben, nagybátyja iránti kegyeletből maga vett föl, az Augustus névvel tisztelte meg. Egyed-

Augustus
egyeduralma.

uralmát a Caesartól tanult tapintattal köztársasági formákba burkolta. Egyszerűen élt, mint valami előkelő polgár. Katonai hatalmát nem fitogtatta. Úgy viselkedett, mint a többi tisztviselő, de a régi formák fönntartásával, mégis minden hatalmat a maga kezében összpontosított. Úgyes politikájával nem is keltette föl az ellenállást és több, mint 40 esztendeig nyugodtan kormányozta a birodalmat. A hatalom tényleg Augustusnak és az ő barátainak, a köréje csoportosult udvaroncoknak a kezében volt; látszólag azonban a köztársaság tovább élt. Sokat tett Augustus Róma érdekében: szabályozott, épített, rendőrséget és tűzoltóságot szervezett. Róma szépült és virágzott, de még többet köszönhetek Augustusnak a provinciák. A közbiztonság, a béke, a jó közigazgatás, az egységes nagy birodalom a gazdasági életet gyorsan föllendítették. Föllendült az irodalom is, amely Augustus alatt élte virágkorát. Az ő dicsőségét zengték, körüle és hű barátja, a gazdag Maecenas körül csoportosultak Livius, a történetíró, Vergilius, Ovidius, Horatius, a legnagyobb római költők.

Augustus.

Háborúi.

Háboruk csak a Rajna és a Duna vonalánál folytak, ahol a szomszédos népek betörései ellen kellett védekezni. Augustus legkiválóbb hadvezére, Agrippa és a császár mostohafiai: Drusus és Tiberius is derekasan kivették részüket ebből a munkából. Ez utóbbi hódította meg Pannoniát, s

így ő vetette meg először a rómaiak hatalmát hazánkban (Kr. e. 9-től Kr. u. 16). A határ a könnyen védhető Rajna és Duna vonala lett, amelyet hatalmas sáncokkal és katonai őrhelyekkel is megerősítettek (limes).

A császárság. Az actiumi ütközet nemcsak a polgárháborúban, hanem az állam életében is nagyjelentőségű fordulatot hozott. Száz esztendős áldatlan polgárháború és sok szenvedés után Augustus végre békét teremtett. A rendet azonban az ő egyénisége, politikája és személyes hatalma teremtette meg. A köztársaság tehát elhomályosult, és a császár személyes hatalma lépett a helyébe. A császárság kormányformája azonban nem egyszerre alakult meg. Alapjait Augustus vetette

meg, de Augustus intézkedéseiből csak az ő utódai vonták le a végső következményeket.

Augustus nem nevezte magát királynak, még dictatornak sem. Az imperium. A legfontosabbnak a katonai hatalmat tekintette (*imperium proconsulare*), amely mint Szíria, Gallia és Hispania proconsulát megillette. Ehhez a területhez járultak még az új hódítások. A birodalom katonasága ugyanis ezekben a provinciákban, a veszélyeztetett határon állott. Egyebütt nem tartottak állandóan nagyobb sereget. Csak Itáliában volt az imperatornak testőrsége: a praetorianusok, akik Róma védelmére szolgáltak, és a provinciák székhelyén állomásozott minden kormányzó mellett 1200 katona. A császár tehát, amikor valamennyi háborús provincia proconsulátját magának tartotta meg, az egész katonaságnak parancsolt.

Uralkodói jogait Augustus a tribunusi hivatalból fejlesztette. Ezt állandóan viselte. Mint tribunus, személye szent és sérthetetlen volt; a törvénykezésre majdnem korlátlan hatása volt. Rendeleteit is törvényeknek tekintették, és a senatus évenként megesküdött rájuk. A végrehajtás is az ő kezébe került. A hivatalnokokat a választások alkalmával a császár jelölte és ajánlotta a népnek. Visszakerült kezeibe a törvénykezés is, de nem ő maga szolgáltatott igazságot. Tudományosan képzett jogászok ítélkeztek az ő nevében. Ő maga csak fontos ügyekben elnökölt a tárgyaláson.

A seregnél legatusok (alvezérek), a polgári kormányzásban procuratorok helyettesítették a császárt. A békés provinciákba azután is a senatus küldte a proconsulokat és proprætorokat. A kormányzás azonban egészen megváltozott. A lovagok zsarolása megszűnt, s a jövedelmeket fizetett s ellenőrzött állami hivatalnokok szedték be. A provinciák főhivatalnokait a császár tetszése szerint küldte ki. Őket csak a senatorok vagy a lovagok rendjéből választhatták. Különben a provinciák népe bizonyos autonómiát élvezett. A székhelyen a birtokosokból fiasenatusokat (*curia*) szerveztek, az alsóbb tisztviselőket pedig a helyi népgyűlés választotta.

Legnevezetesebb a pénzügy reformja volt. Minthogy a jövedelem jelentékeny részét hadügyi célokra fordították, a császár személyes hivatalnokaival ellenőriztette. Ezek nem voltak állami alkalmazottak; többnyire fölszabadított rabszolgák. A császári kincstár jövedelme különben nagyobb volt, mint az államé. Oda folyt be a háborús provinciák és Egyiptom jövedelme. Különösen az utóbbi volt nagy. Egyiptomot Augustus csatolta a birodalomhoz és Kleopatra halála után a nagy királyi kincset is Rómába vitette. A nagy jövedelemnek megfelelően a császár nagy terheket is vállalt, pl. hogy Rómát gabonával látja el, vízvezetékét építtet stb.

Az új rendben csak az volt a visszás, hogy a császár mellett a

A fejedelmi hatalom.

A kormányzás.

A pénzügy.

senatus hatalma is fönmaradt. Ebből a következő császárok alatt új ellentétek és heves küzdelmek támadtak.

Tiberius.

Augustusnak fia nem volt. Unokái: leányának, Juliának és Agrippának fiai, még előtte haltak meg. Így azután mostohafiát, Tiberiust jelölte utódjává, akit pedig nem szeretett és mindig mellőzött. Tiberius (Kr. u. 14—37) már életfogytiglan ruháztatta magára a hatalmat. Alatta megszűntek a népgyűlés jogai, s azontúl a tisztviselőket is a senatus választotta, amelynek szabad akaratnyilvánítását azonban a Rómában összpontosított praetorianusok bénították meg. A különben kiváló uralkodó életét családja elkeserítette. Augustus rákényszerítette, hogy unokaöccsét, Germanicust ismerje el utódának. Germanicus azután folyton ármánykodott a császár ellen, akit a családjában előfordult botrányok is

elkedvetlenítettek. Embergylölő lett és visszavonult. A hatalmat helyette Sejanus testőrfőnök gyakorolta. Ő azonban maga akart a trónra jutni és szakadatlan felségsértési pörökben kiirtotta a senatorokat. Végre már a császári család ellen fordult, amikor a császár rendeletére megölték.

Caligula.

Tiberius halála után nem unokáját, hanem Germanicus fiát, Caius Caligulát (37—41) kiáltották ki utódává. Caligula azonban hamar eljátszotta népszerűségét. Hogy a császári kincstárt megtöltsé, sorra kivégeztette a senatorokat és birtokaikat elkobozta. Saját tisztjei ölték meg.

Claudius.

Római katona
podgyászát viszi.
Trajanus oszlopáról.

A senatus akkor elérkezettnek látta az alkalmat arra, hogy a köztársaságot és régi hatalmát visszaállítsa, de terveit a hatalmas testőrség dugába döntötte és a meggyilkolt császárnak nagybátyját, Claudius (41—54) emelte a trónra. Claudius családja mellőzte, mert beteges ember volt. A politikai életben nem igen vett részt, inkább tudományos kérdésekkel foglalkozott. A trónon mindazonáltal jól megállotta a helyét, ámbar ellenségei hülyének csúfolták. Különösen a birodalom belső berendezése körül szerzett magának érdemeket. Uralkodására csak szerencsétlen családi viszonyai vetnek árnyat.

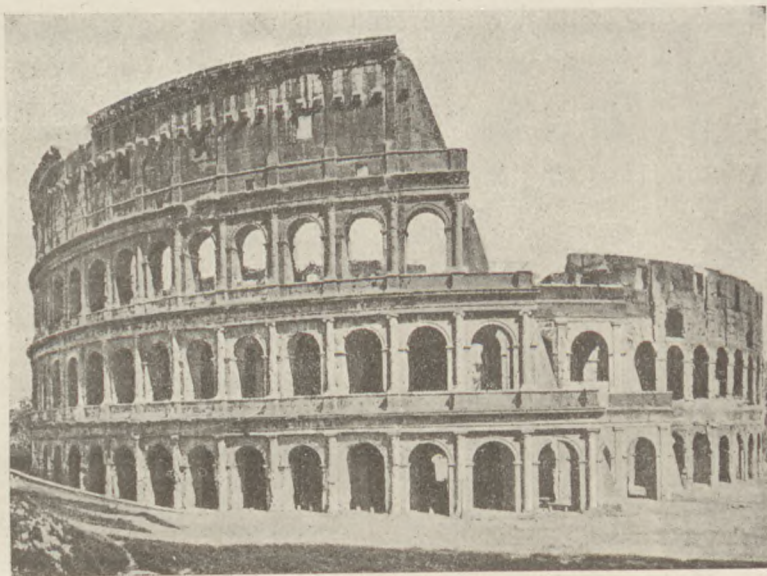
Nero.

Második neje keresztülvitte, hogy fiát Britannicust mellőzze és az ő első házasságából született fiát, Domitius Nerot (54—68) ismerje el utódjának. Nero azután valósággal őrjöngött. Rokonait és környezetét: mostohatestvérét, Britannicust, anyját, aki neki a trónt megszerezte, Seneca bölcsészt, aki őt nevelte és uralkodása elején kormányát is vezette, megölette. Hasonlóképp járt a legtöbb senator is, akiknek vagyonára, amikor az udvar már eladósodott, szükség volt. A császár maga művészkedett, költött, énekelt s a cirkuszban kocsit hajtott. Alatta

Róma is leégett, és a császárt azzal vádolták, hogy ő gyújtotta föl. Nero azután a gyanút a keresztényekre hárította át, akiket akkor üldöztek először. Nagy tömegekben dobták őket a cirkuszi vadállatok martalékául. Örjögését végre mindenki megunt. A provinciákban a legiók föllázadtak és új császárokat kiáltottak ki, a praetorianusok is elpártoltak, és Nero menekülése közben egy rabszolgájával szuratta le magát.

A Flaviusok és a jó császárok kora. Nero halála után két évig a legióktól kikiáltott császárok küzdöttek egymás ellen. A Claudius császárokat ugyanis a praetorianusok emelték a trónra, amiért külön

Vespasianus.

A Colosseum romjai Rómában.

jutalmat (donativum) kaptak. A legiók azonban megirigyelték a praetorianusok helyzetét és saját vezéreiket kiáltották ki császárokkul. Végre a Kelet az akkor éppen a zsidók ellen hadakozó Flavius Vespasianus mellett foglalt állást és neki szerezte meg a győzelmet (69—79). Vespasianus helyzete nem volt könnyű. Az állam már akkor bomlófélben volt. A senatust az előző császárok jórészt elpusztították. Kiegészítése a császárnak csak a provinciabeli nemesek bevonásával sikerült. Nagy gondot okozott neki a megrendült pénzügyi viszonyok rendezése is, amiért fukarnak csúfolták; és végre sok baja volt a batáviaiak (a Rajna torkolatánál laktak, a folyó két ága közt és a Rajnától keletre) és a zsidók fölkelésével is. Ez utóbbiakat fia, Titus, Jeruzsálemnek 70-ben történt elfoglalása után, elűzte hazájukból (21. l.).

Domitianus.

Józan kormányzati elveit fia, Titus (79—81) is követte, de testvére, Domitianus (81—96) kegyetlenségével, zsarnokoskodásával és a birodalom ellenségeivel szemben tanúsított gyávaságával megint eljátszotta környezetének bizalmát és szeretetét. Különösen bántotta a rómaiakat az a gyalázat, amelyet a dákoktól szenvedtek. A dákok a mai Erdélyben és az Al-Duna vidékén veszedelmes ellenségei voltak a rómaiaknak. Domitianus, hogy betöréseiket megakadályozza, hadat viselt ellenük, de hadjáratai kudarcra végződtek. Domitianusnak úgyszólván meg kellett vásárolnia tőlük a békét. Az elégtelenség ezért csakhamar kitört és a császárt meggyilkolták.

Nerva.

Meggyilkolása után a senatus megint megkísérelte, hogy a hatalmat kezébe ragadja, de kísérlete ezúttal is meghiúsult. A trónra emelt

Nerva (96—98), ha gyöngé is volt, igen jól tudta, hogy a birodalomnak erélyes kormányra van szüksége. Azért, minthogy utóda úgyszólván volt, adoptálással azt a férfit emelte maga után a trónra, akit a kormányzásra legalkalmasabbnak tartott: Trajanust.

Trajanus (98—117) igazi katonacsászár volt. Nerva is hadvezéri erényei miatt jelölte meg utódjául. Korábban ott működött, ahol a rómaiaknak akkor legmakacsabb ellenségeik ellen kellett védekezniük: a Rajna vidékén. A folyó bal partját még Augustus idejében hódították meg a rómaiak

Trajanus.

Trajanus.

és a két Germania provinciát alkották belőle. Akkor megkísérelték azt is, hogy a germánokat az Elbe vidékéig leigázzák. A Rajna egyik mellékfolyója, a Lippe mentén nyomultak előre, ott katonai őrhelyeket is alapítottak, másrészt pedig az Északi-tenger felől az Emsen és a Weseren és délről a Majnán támogatták vállalkozásukat. Ez a terv azonban nem sikerült. Már Kr. u. 9-ben a germánok Arminius vezérlete alatt megtámadták Varust, amikor a Weser felől három legióval a Lippe völgye felé tartott és az egész sereget fölkoncolták. Eredménytelenek voltak Germanicus hadjáratai is (14—16 Kr. u.), mert ő is csak a vidék teljes elpusztításával érte el azt, hogy egy időre a germánokat a határtól elrettentette, de hódítania neki sem sikerült. Ezért azután már Tiberius azt a politikát űzte a germánok ellen, hogy a határt megerősítette és katonasággal védte a betörő törzsek ellen. Trajanus,

ámbár nagyszabású hódító politikát folytatott, ebben az irányban szintén nem gondolt terjeszkedésre. Első kötelességének azt tartotta, hogy kiköszörülje azt a csorbát, amelyet Domitianus ejtett a birodalom hírnevén.

Először tehát a dákok ellen fordult, akik a mai Erdélyben erős monarchikus szervezetben éltek és már jóval magasabb műveltségnek örvendtek, mint a germánok. Ezt az országot ugyan nehezen lehetett

Dacia
meghódítása.

védelmezni, de a rómaiaknak nagyon becses volt aranya miatt, amelyhez nemcsak bányászással, de mosással is hozzá lehetett jutni. Trajanus két hadjáratot viselt a dákok ellen. Már első hadjárata alkalmával (102) békére kényszerítette őket, elvette hadi gépeiket és fővárosukba római őrseget helyezett. A dákok még akkor sem adták föl a küzdelmet és a békeföltételeket sem tartották meg. Trajanus tehát a Vaskapunál hidat vert a Dunán, és erről az oldalról és Erdély déli szorosain át egyszerre vezette seregeit az országba (106). A dákok hőiesen küzdöttek, de levertek őket. Királyuk,

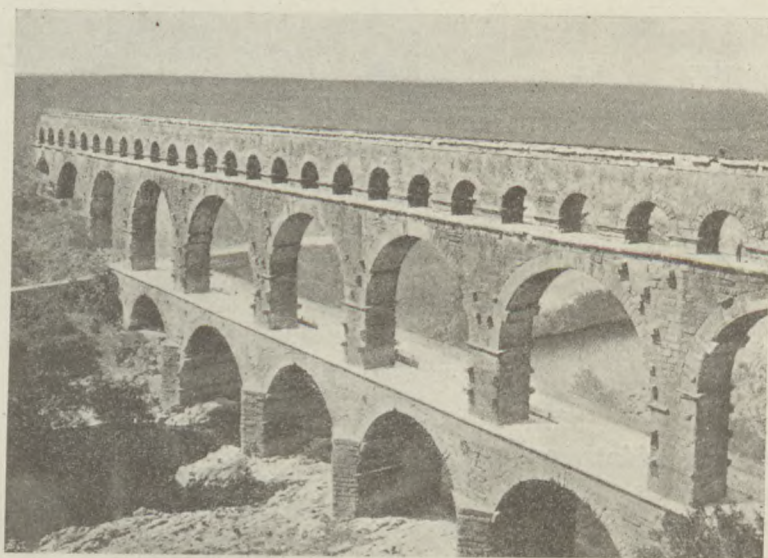
Trajanus oszlopának alsó része.

Decebal kétségbeesésében öngyilkos lett. Dacia tehát a rómaiak kezébe került. Szarmiszegetuzát (a mai Várhely mellett Hunyad megyében) a császár tiszteletére Ulpia Trajanának nevezték el. A Temes és a Maros vidékén hatalmas védősáncokkal (limes) erősítették meg a határt. A hadjáratok emlékére pedig Rómában a Trajanus oszlopát emelték.

Ez után a hódítás után Trajanus a hirhedt pathusok ellen fordult. Crassus halála óta (86. l.) ott csak egyszer tettek kísérletet, hogy a parthusokat leigázzák. Antonius vonult ellenök Media felől, az ő hadjárata azonban véletlen körülményeken megghiúsult. Trajanus ellenben sikert aratott. Elfoglalta Örményszágot és Mezopotámiát, de foglalásai közben meghalt.

Hadrianus.

Utóda, Hadrianus (117—138) egészen más természetű uralkodó volt és Trajanus politikáját nem folytatta. A birodalom határait már nem akarta tovább terjeszteni. Inkább azon a nézeten volt, hogy erős határokat kell szerezni. Ezért lemondott Britannia északi részéről s az új határt erős sáncépítménnyel védelmezte a skótok és piktek támadásai ellen. Lemondott Trajanus keleti hódításairól is, amelyeket nehéz volt védelmezni, Daciáról azonban nem. A birodalom belső szervezésében pedig olyan érdemeket szerzett, mint Augustuson kívül senki más. Belső politikája korszakalkotó volt. Az igazgatást újjászervezte. A provincia polgári kormányzását teljesen elválasztotta a katonai kormányzástól. Meghatározott fizetésű és rangok szerint beosztott hivatalnok-

A Pont du Gard Dél-Franciaországban. 49 m. magas.

sereggel kormányzott. Az igazgatást személyesen is ellenőrizte. A provinciákat ismételtelen beutazta és mindenütt maga intézkedett, hogy a szükséghez képest reformokat léptessenek életbe, utakat, hidakat, erődítéseket, középületeket emeljenek stb. Különösen azonban arról volt híres, hogy a művészeteket és az irodalmat bőkezűen pártolta.

Antoninus Pius
és Marcus
Aurelius.

Trajanus és Hadrianus a legkiválóbb császárok közé tartoztak. Mindketten adoptálással kerültek a trónra. Az újítás tehát, amelyet Nerva életbe léptetett, bevált. Hadrián utódai közül is még ketten ilyen módon jutottak uralomra. A római birodalmat ennek következtében majdnem egy századon (98—180) keresztül kiváló császárok kormányozták, akik erős akaratúval és mély államférfiúi bölcseséggel áldásos békében igazgatták az országot. Őket nevezte az utókor a jó

császároknak. Hadrianus utóda: Antoninus Pius (138—161) melléknevét is békés kormányzásáról kapta. Az ő utóda Marcus Aurelius (161—180) filozófus volt, aki sokat foglalkozott tudományos kérdésekkel. A békét

A parthusok meghódnak Marcus Aureliusnak. Marcus Aurelius diadalívéről.

azonban alatta a külső ellenség megzavarta. A markomannok a mai Csehországból és a Vág és Garam vidékéről betörték a birodalomba és Aquilejáig pusztítottak. Marcus Aureliusnak hosszú háborút kellett ellenük vívnia, hogy visszaverje őket (ezt örököltte meg a róla elnevezett oszlop), és a parthusokkal is megújult a küzdelem.

A hadsereg.

A katonacsászárok kora. Marcus Aurelius volt az utolsó jó császár. Neki már volt fia, és így az adopció rendszerét nem lehetett alkalmazni. Csakhogy Commodus (180—192) épen olyan önkényes és őrjöngő uralkodó volt, mint Caligula, Nero vagy Domitianus. A trón betöltése szempontjából új korszak kezdődött. Ezt az új korszakot minden téren gyors hanyatlás jellemzi.

A császárokat megint a hadsereg kiáltotta ki. Ez a hadsereg azonban már szintén bomlófélben volt. Fénykorát az utolsó polgárháborúk idején és a császárság első századaiban élte. Akkor volt a legiók száma a legnagyobb, szervezetük a legtökéletesebb, fegyelmük a legerősebb. Az élelmezésről, az igazgatásról, a műszaki munkálatokról külön hivatalnokok és a legiókön kívül álló csapatok gondoskodtak. Lassanként azonban a rómaiak száma a seregben fogyott. A körülbelül 60 milliós lakosságú birodalom 250.000 katonát tartott; az általános hadkötelezettség tehát megszűnt. A jobbmódúak, vagy akik Rómából eltávozni nem akartak, helyettest állíthattak. Ezeknek pedig nem is kellett római polgároknak lenniük; csak rabszolgákat nem fogadtak el. Azok, akiknek polgárjoguk nem volt, szívesen is jelentkeztek önkéntesen vagy helyettesekül, mert 20 szolgálati évük leteltével ők is megkapták a polgárjogot, azonkívül pedig birtokot is adtak nekik. A rómaiak viszont nem szívesen mentek a határokra, ahol az élet fáradságos volt és ahol nélkülözniük kellett a nagyvárosi élet kellemességeit. A seregekben tehát nőttön-nőtt a provinciálisok száma. Korábban ezek csak mint segédc csapatok (auxilarii) a legiók mellett álltak föl, a császárság korában azonban a római legiók zöme is belőlük alakult. A rómaiak úgy biztosították római jellegüket, hogy a tiszti állásokat a centuriótól kezdve csupa rómaival töltötték be. Ezzel azonban már lazult a szervezet. A határon a fegyelmet is elhanyagolták, és már Tiberius idejében fordultak elő katonai lázadások. A Nero halála után bekövetkezett zavarok is ártalmára voltak a seregnek. A legiók akkor már egymás ellen fogtak fegyvert, és Vespasianusnak Bataviában súlyos fölkelésekkel kellett küzdenie. A legiók irigykedtek a praetorianusokra és egymásra és csak saját érdekeikért szálltak síkra.

A császárok.

Igy történt, hogy minden győzelmes és elégedetlen legió hivatottnak érezte magát arra, hogy a birodalomnak új császárt adjon. Ennek következtében pedig a birodalom további története csupa polgárháború és csupa császárgyilkosság. A császárok rendszeren kettesével uralkodtak és egymás ellen törtek. Volt eset rá, hogy harminc jelölt küzdött egymás ellen (260 körül); különben pedig három nagyobb rész vált el egymástól: nyugaton Britannia, Gallia és Hispania, és a Kelet is függetleníteni akarta magát. Szíria tőszomszédságában, a sivatagban pl. Palmyra kereskedő városa külön királyság lett, amely függetlenségre

törekedett (260—268). A császárok közül többen alacsony katonai rangból emelkedtek a trónra és nagy erejüknel egyéb jó tulajdonsággal nem dicsekedhettek. Többnyire csak néhány évig uralkodtak s ezt is polgárháborúban töltötték el. A belső ügyekkel, a szervezéssel egyáltalában nem foglalkozhattak. Különösen 235 és 275 közt dúlt rettenetes polgárháború. Még a kiválóbb egyéniségek (Septimius Severus 193—211, Alexander Severus 222—235, Probus 276—282) sem sokat lendítettek a birodalmon a rakoncátlankodó katonák miatt.

Amikor pedig a rómaiak katonai uralma megszűnt, a birodalom római jellegéből is sokat veszített. Már 212-ben kiterjesztették a polgárjogot a provinciák lakosságára is. Itália kiváltságos helyzete tehát megszűnt. A polgárjognak azonban akkor már alig volt bece. A katonacsászárok idejében az egész kormányzás a katonaság kezébe került, s a közönség a helyi ügyekkel sem foglalkozott. Ez a közönység nagy veszedelem volt, de azért nem fojtotta el a legióknak azt a törekvését, hogy a saját vezérüket, a saját hazájukbeli embert ültessenek a trónra. Már tizenhárom évvel Marcus Aurelius után Karthago vidékéről származó afrikai vezér került a trónra (Septimius Severus), kevéssel utóbb egy szíriai gyermek következett, aki a napisten papja volt (Heliogabalus 218—222), majd egy arab lovasfőnök (Philippus Arabs 244—249).

A provinciák ugyan többé-kevésbé romani-zálódtak, de a lakosság nemzeti tulajdonságaiból és műveltségéből is sokat megőrzött. A provinciák uralma tehát a római műveltséget is megtámadta. Ezt először a régi vallás érezte meg. A császárok a régi állami istenségek mellé a legkülönbözőbb kultuszokat ültették át. Heliogabalus fényes menetben vitte be Rómába azt a fekete követ, amelynek szolgálatában Szíriában paposkodott. A császárokat is haláluk után istenként tisztelték. A régi vallásban azonban már nem hitt senki sem. Hitelét a görög filozófusok is aláásták. A művelt osztályok tehát a filozófiában kerestek kárpótlást, az alsó néposztály pedig teljesen elbabonásodott vagy a kereszténységre tért. Az irodalom is, amely a Flaviusok és a jó császárok idejében még új virágokat hajtott (Tacitus, Seneca, a két Plinius, Juvenalis, Martialis), rohamosan hanyatlott.

Hasonló bajok mutatkoztak a gazdasági életben is. A lakosság mindenütt a nagy városokba tódult. Ezekben mindenütt nagyszámú dologtalan proletár élt, a vidéken ellenben sok helyütt teljesen hiányzott a munkaerő. Minthogy pedig a békés időkben a rabszolga is drága

Kozmo-
politizmusz.

Lovas zászlós.
Marcus Aurelius
oszlopáról.

A műveltség.

Gazdasági
hanyatlás.

volt, ott, ahol kellett volna, a nagybirtokokon és a vidéki ipartelepeken hiányzott a munkás. Így a nagybirtokosok kénytelenek voltak sok helyt a földjeiket bérlőknek (conductorok) átadni, akik azután fölszabadított rabszolgákat és barbárokat telepítettek le ezeken a földeken azzal a kötelezettséggel, hogy nekik vagy ipari vagy mezőgazdasági munkát teljesítsenek. Marcus Aurelius pedig az állami birtokokra hasonló módon barbár telepéseket hozott, akik az állam iránt kötelezettségeiket adókban rótták le (tributariusok). Hogy pedig a munkások el ne költözzenek, az örökbérlés rendszerét léptették életbe, amelynek értelmében a vidéki paraszt a röghöz volt kötve (glebae adscriptus).

Termény-
gazdálkodás.

Ezzel a rendszerrel azonban a terménygazdálkodás honosodott meg. A birodalom pénzügyi viszonyai ugyanis már régen megromlottak. Itália nem termelt semmit. A félsziget csupa kéjlak és kert, kereskedő város és fürdőhely volt. Az ipartelepeket is a provinciákba tették ki, ahol az élet olcsóbb volt. Az improduktív itáliai lakosság a tartomá-

Germán testőrség. Trajanus oszlopáról.

nyokból szerezte minden szükségletét és a provinciaiak adójával fizette őket. Ez a keleti tartományoknak kedvezett. Az ő évezredes virágzó iparukkal a nyugati tartományok csak fejledező gazdasága a versenyt föl nem vehette. Indiába drágakövekért és Kinába selyemért

is sok pénz ment. Szóval a nemesérc Keletre vándorolt. Itália és a nyugati provinciák pedig elszegényedtek. A röghöz kötött örökbérlő parasztsztyál már nem kapott fizetséget, munkája ellenértékét terményben kapta. Minthogy pedig a pénz is rohamosan rosszabbodott és fogyott, a lakosság nagy része állami kötelezettségeit terményben róttá le.

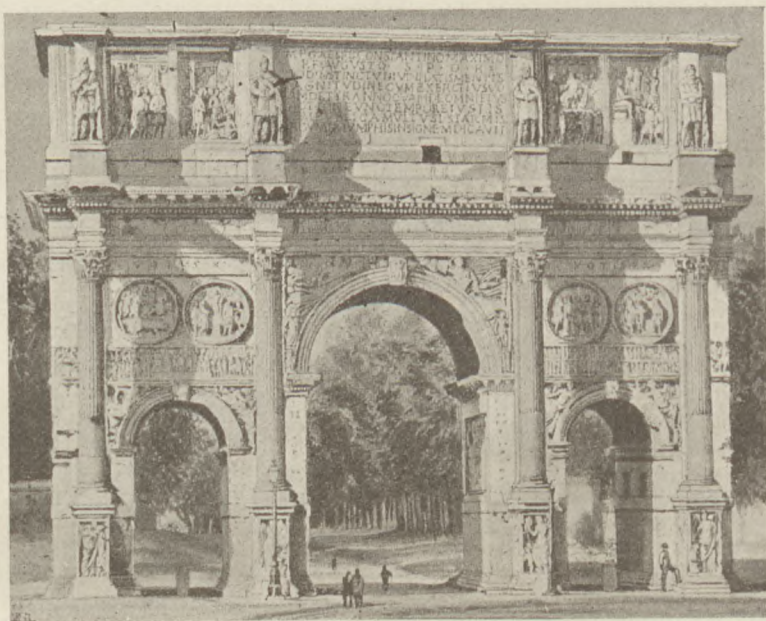
A hadsereg
bomlása.

A császárok már a hadsereget sem igen tudták fizetni, a katonáknak is terményben adták ki zsoldjuk egy részét. Már Septimius Severus fölemelte a zsoldjukat és megengedte nekik, hogy családjukat magukkal vihessék (193). Pedig korábban családot nem szabadott alapítaniok s béke idején közmunkáknál is dolgozniok kellett. Caracalla (211—217) idejében elhagyták a táborföldet műveltek és iparral foglalkoztak. Ezzel pedig a régi római hadsereg fölbomlott. A katonák csak határőr parasztok (limitanei) voltak, akik csak a veszedelem idején fogtak fegyvert, nem voltak összegyakorolva, rendezett hadsorban küzdeni nem tudtak és a régi fegyverek helyett inkább csak a távolból, nyíllal harcoltak.

Ez a haderő pedig a barbárok ellen gyöngye volt. A rómaiak tehát, akik már Caesar óta szívesen fogadták zsoldjukba a barbárokat, arra törekedtek, hogy mentől több germán harcosra tegyenek szert.

Utóbb ez is úgy történt, hogy római területen telepítették le őket. Ezek az idegen katonák sok jó szolgálatot tettek, de római szolgálatban megszerezték a kellő tapasztalatokat arra is, hogy azután hogy vezessék társaikat a birodalom ellen. Aurelianus már 275-ben kénytelen volt Daciát a gótoknak átengedni.

A római birodalom bomlása. Hosszú fejetlenség után végre Diocletianus. Diocletianus császárnak (284—305) sikerült megint nagy harcok árán az egész birodalmat jogara alatt egyesíteni; akkor azonban a birodalom keleties deszpotikus jelleget öltött. A senatus hatalma egészen megszűnt; az abszolút uralkodó keleti mintára, fényes ceremóniákkal ren-

Nagy-Konstantin diadalíve Rómában.

dezte be udvarát. Róma és Itália a nyugati részek gazdasági hanyatlása miatt egészen elvesztette vezető szerepét. Az uralkodó a Balkán-félszigeten vagy Kis-Ázsiában tartotta udvarát. Főgondja a közigazgatás újjászervezése volt, de ő sem tartotta lehetségesnek, hogy a sok fenyegető veszedelem közepette egy ember az egész birodalmat kormányozhassa, és azért a birodalom közigazgatását négy részre osztotta. A keleti és a nyugati félben egy-egy Augustus uralkodott; mindegyik mellett egy Caesar állt. Székhelyeik Milano, Sirmium (Szerém), Augusta Treverorum (a mai Trier) vagy Eboracum (a mai York) és Nikomedia voltak. Ezzel a berendezéssel akarta megoldani Diocletianus az utódlás kérdését is akként, hogy a meghalt Augustus helyébe valamelyik Caesar lépjen.

Nagy Konstantin. Amikor azonban 20 éves uralkodás után visszavonult spalatoí kastélyába, kitünt, hogy reményeit homokra építette. Az Augustusok, Caesarok és fiaik közt mindjárt kitört a polgárháború. Legszerencsésebben a nyugati Augustus, Constantius Chlorus (305—306) fia, Constantinus küzdött. 17 éves háborúskodás után összes ellenfeleit legyőzte. Mint császár (306—337) folytatta Diocletianus munkáját. A hivatalnokoknak valóságos hierarchiája keletkezett; az udvarnál és az államban mindenkinek a címe és a rangja pontosan meg volt határozva. Maga a császár győzelmei után Byzantionba tette székhelyét, amelyet azután róla Konstantinápolynak neveztek el. Ezt a várost pazarul ékesítette: hatalmas középületekkel és műalkotásokkal díszítette. Maga is nagy pompában élt császári palotájában, amelyet csak nagy ünnepek alkalmával hagyott el.

A kereszténység.

Az ő uralkodásának nagy változása, hogy hosszú üldözések után a kereszténység lett az államvallás. A keresztény tanok ugyanis Pál apostol föllépése óta eljutottak a birodalom minden részébe. Különösen a szegények szegődtek a kezdetben kicsiny gyülekezetekhez, amelyek titokban tartották összejöveteleiket és lelki gyakorlataikat. A római vallás hanyatlása idejében sokan csatlakoztak hozzájuk. Legerősebb összetartójuk a felebaráti szeretet volt. A belső bomlás és a

Nagy állat-áldozat (suovetaurilia). Dombormű.

nagy vérengzések korában a szeretet tana az üldözötteket ellenállhatatlan erővel kötötte össze. A tagok egymást kölcsönösen anyagilag is segítették. Hozzájuk csatlakoztak azok is, akik a görög filozófia hatása alatt a monotheizmus hívei voltak. Elősegítette azután a kereszténység terjedését egy más körülmény is. Sok helyütt, különösen a katonák közt és a provinciákban már kifejlődött a monotheizmus, még pedig naptisztelet alakjában. Pannoniában pl. szélében elterjedt a keleti Mithras isten kultusza. A keresztények pedig abban is találkoztak a napimádókkal, hogy a vasárnapot (dies solis, 9. 1.) ünnepelték. Ennek következtében a naptisztelők közt a kereszténység különösen kedvező talajra akadt.

Üldözések.

A rómaiak nem sok ügyet vetettek rájuk; hiszen Rómában minden idegen kultuszt befogadtak. Első üldözésük Nero idejében következett el. A császár akkor az ellene emelt vádat, hogy ő gyújtotta föl Rómát, rájuk hárította. Tömegesen fogták el és a cirkuszi közönség nagy élvezetére válogatott kínzásokkal végeztették ki őket. Százával

keresztre feszítették, vagy kiéhezett vadállatok elé dobták, vagy szurokba mártották és meggyújtották stb. Későbbi üldöztetésük oka pedig az volt, hogy államfölforgatóknak hitték őket. A római polgár ugyanis köteles volt résztvenni az állami ünnepeken; áldozatokat mutatott be, esküt tett az isteneknek stb. Ezek alól azonban a keresztények kivonták magukat és megtagadták az engedelmességet. Domitianus főképp azért üldözte őket, mert a császári kultuszban nem vettek részt. Akkor az a rendszer fejlődött ki, hogy a vádlottaktól azt követelték, hogy áldozzanak a régi isteneknek és esküdjenek meg, hogy nem keresztények. Akik elveiket ilyen módon megtagadták, azoknak megkegyelmeztek. Másokat bebörtönzéssel és kínzásokkal akartak a régi vallásra téríteni. Ezért azután titkon földalatti katakombákban tartották gyülekezeteiket és oda is temetkeztek. Legszigorubb üldözésük Decius (249–251) és az ő utódai alatt folyt. Diocletianus is üldözte őket, de neki éppen ezek miatt az üldözések miatt kellett visszavonulnia.

Nagy Konstantinnak már az anyja is keresztény volt. Ellenfelei az államvallásnak hódoltak, ő tehát a keresztényeket pártfogolta. Diadalait keresztény katonákkal vívta ki és ezért trónrajutása után a kereszténységet államvallásul ismerte el, templomokat építtetett és az egyháznak nagy birtokokat adott. A vallással akarta a birodalom népeit újra egyesíteni. Azonban az ő számítása sem vált be. A szakadás az egyházban még az ő életében bekövetkezett. Az alexandriai Arius presbyter azt hirdette, hogy Jézus későbbi eredetű, mint az Atyaisten és ennek következtében rangban is mögötte áll és csak hasonló lényegű (homoiusios). Vele szemben azonban a nyugati papság továbbra is azt vitatta, hogy ugyanazon lényegű (homousios). Nagy Konstantin, hogy a vitának véget ves-

III. Calixtus katakombáiból.

Az egyház-
szakadás.

sen, 325-re Niceába zsinatra hívta össze a papságot. A zsinaton Athanasius védelmezte a régi tant, és a gyülekezet az ő hitvallását fogadta el kötelezőnek. Az egyház egységét azonban így sem sikerült megmenteni.

A 4. század
második fele.

Halála után fiai atyjuk rendelkezése szerint osztoztak a hatalmon. Hogy senki ne háboríthassa őket, atyjuk testvéreit és fiaikat legyilkoltatták; de ők is meghasonlottak. Utódjuk Nagy Konstantin egyik megmenekült utóda lett: Julianus Apostata (361—363), aki a barbárok ellen Galliát megvédelmezte. Császárrá saját serege kiáltotta ki, amikor a császár Galliából a parthusok ellen rendelte őket. Ő tette az utolsó kísérletet, hogy a régi vallást visszaállítsa. Halála után azonban a keresztény egyház uralma helyreállt, a birodalom azonban két részre szakadt. Ez a szakadás pedig annál mélyebb volt, mert a keleti részen Arius tanai terjedtek, s így a birodalom két részét vallásos gyűlölködés is elválasztotta. A pogányság utolsó maradványait csak Nagy Theodosius (379—395) irtotta ki. Akkor szűntek meg az utolsó pogány állami ceremóniák, de azért a falvakban a pogány vallásnak még sok követője akadt (pagus — falu, paganus — falusi).

A birodalom
fölbomlása.

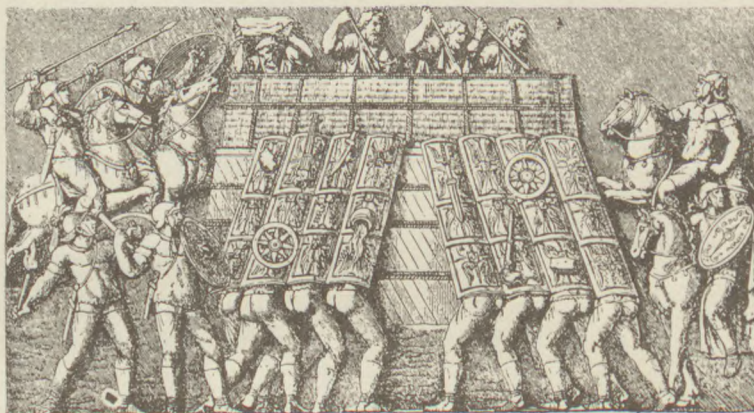
Nagy Theodosius halála után a birodalom végkép szétvált két felére. A nagy gazdasági, politikai és vallási ellentétek egészen szétválasztották. A kettő közül a keleti fél volt kedvezőbb helyzetben; gazdasági viszonyai is rendezettebbek voltak. A nyugati rész azonban rohamosan hanyatlott. Székhelye már nem Róma volt, hanem Milano, majd Ravenna. Elnéptelenedett és elszegényedett területén barbár népek telepedtek meg, akik megtartották régi szokásaikat és törvényeiket. A császárok csak árnyékfejedelmek voltak és többnyire hadvezéreikre bízták a kormányzást. Ezzel az a provinciái elem is leszorult a vezetésről, amely a katonacsászárok idejében kormányozta a birodalmat. A kormányzó hadvezérek mind germánok voltak. Az irányadó személyiségek a vandál Stilicho, Aëtius, Ricimer és a pannoniai Orestes voltak, akik patricius címmel vezették az államügyeket. Az utóbbi a saját fiát, Romulus Augustulust tette meg császárrá. Ő volt az utolsó nyugat-római császár (476). A hadvezér patriciusok azonban már minden kiválóságukkal sem akadályozhatták meg a birodalom pusztulását. A provinciák sorra elvesztek, a barbárok eleinte békésen települtek le bennök, majd elhódították őket. Magába Itáliába is betörték és pusztító kalandozásaikban Rómát sem kímélték meg.

A NÉPVÁNDORLÁS KORA.

A germánok. A hatalmas római birodalom belső bomlása következtében tönkrement. A birodalom nyugati felét az észak felől előretörő germánok szállták meg; az új államokat, amelyek ezen a területen keletkeztek, ők alapították.

A germánok indogermán eredetűek voltak. Ázsia és Európa határáról vándoroltak a Keleti-tenger partvidékére. Ez a legrégebb ismert

Őshazájuk.

Germán erősség ostroma. Marcus Aurelius oszlopáról.

hazájuk. Egy részük Skandináviába költözött át, a többiek a Keleti-tenger déli partjairól az Északi-tenger partvidékei felé terjeszkedtek. A fémesszközöket a görögök és az etruskok ismertették meg velük. Azután dél felé is szerencsét próbáltak. A kimberek és a teutonok messzire elkalandozó hadait azonban Marius seregei visszaverték (79. l.). A római birodalmat akkor még nem fenyegethették. Európa középső részeit kelták lakták, telepeik a Pó síkjától a Harzig és a Sudetákig, az Atlanti-óceántól a mai Magyarorszáig terültek el. A germánoknak tehát, mielőtt a rómaiakkal szembekerültek volna, a keltákkal kellett megküzdeniök. Lassanként vissza is szorították őket a Rajna és a Duna mögé. Ezt a küzdelmet használta föl Caesar Gallia elfoglalására. A Rajna

és a Duna vonalánál találkoztak azután a terjeszkedő rómaiak és germánok. Ezeknél a folyóknál állandóan folyt a küzdelem, de a rómaiak a céltalan hadakozásba hamar belefáradtak; lemondtak tehát a hódításról, határaikat megerősítették és arra törekedtek, hogy szomszédaikkal békében éljenek (100. l.) és katonai erényeiket a maguk hasznára fordítsák.

Szervezetük.

A régi germánok szabadságszeretők voltak. Észak-Európa sűrű erdeiben vadászva és harcolva éltek. Szervezetük alacsony fokozaton állott. A nemzetségek rokoneredetű családai egy-egy csoportban éltek együtt; sátras szekerekben együtt vándoroltak vagy együtt telepedtek le csoportfalvakban, amelyekben össze-vissza minden rend nélkül építették föl kunyhóikat. Valamivel erősebbek lettek, amikor több nemzetség törzssé vagy századdá (Hundertschaft) egyesült. Az ilyen század élére egy-egy vezető-nemzetség emelkedett, s a hatalmat az ő férfitagjai gyakorolták. Tulajdonképpen csak akkor lettek veszedelmesekké, amikor a törzseknél is nagyobb egységeik, népszövetségek keletkeztek. Népszövetségeik közül az első nevezetesebb a szvévéké (Kr. e. 60–50, 84. l.) volt. A monarchikus szervezetet azonban még akkor sem ismerték. A szorosabb szervezkedésre az első kísérletet Arminius tette (Kr. u. 9, 94. l.). Ugyanakkor a mai Csehországban Marbod is hasonló célra törekedett. Ők szervezték a germánokat a rómaiak ellen, de monarchikus törekvéseik mégsem sikerültek. A 3. századtól kezdve azonban már hatalmas népszövetségeik voltak: a Rajna–Majna vidékén az alemannoké, a Rajna alsó folyása mentén a frankoké, az Északi-tenger partjain pedig a szászoké.

Harcmodoruk.

A szabadok egyedüli foglalkozása a háborúskodás volt. Fegyvereik a nyíl és egy vashegyű lándzsa (Frame) voltak, amelyet öklelésre is, hajításra is használtak. Védőfegyvereik csak az előkelőknek voltak, csak a vesszőből font pajzs használata volt általános. A harcosok a csatában rendszeren bő köpenyüket is levetették, hogy könnyebben harcolhassanak. Nagy zömük gyalog, mély, de keskeny oszlopokban, gyors iramodással és nagy lármával indult az ellenségnek. A lovasság ritka volt; csak a keleti germánok szoktak hozzá Európa keleti síkjain, hogy lovon küzdjenek. Az ő lovashadaik támadását a gyengén szervezett gyalogosok nem is tudták föltartóztatni, amiért az ő megjelenésük után mindenütt a lovasságot fejlesztették.

Kalandozásaik.

A szabad harcosok időnként a fegyveres népgyűlésen határoztak a háború és a béke ügyében. Ez a gyűlés évenként gyűlt össze, hogy igazságot szolgáltatasson, követekkel azonban máskor is gyűlésre hívták a népet. A harcosok azzal nyilvánították tetszésüket, hogy lándzsáikat pajzsukhoz verték. Kalandvágyuk következtében gyakran megtörtént, hogy egy-egy csoportjuk a vezető nemzetségből főnököt, herce-

get választott és elindult szerencsét próbálni, zsákmányt szerezni. Az ilyen csoport sokszor önállósította magát vagy másokhoz csatlakozott.

Műveltségük alacsony fokon állott. Rossz viskókban vagy sátrakban éltek, ruházatuk foggyatékos volt, csupán csak hússal táplálkoztak. A szabad germán, ha nem harcolt vagy nem vadászott, sörivással és kockajátékkal töltötte idejét. Gazdálkodásukban az állattenyésztésnek még sokkal nagyobb jelentősége volt, mint a földművelésnek. A gazdasági teendőket különben az asszonyok és a rabszolgák végezték. Valásukról csak közvetve van tudomásunk. Az izlandi germánok között ugyanis később egy költői hősmundakör támadt (Edda), amely vallási fölfogásaikról is élénk képet fest. Isteneik természeti erők megtestesítői voltak, és a valláson is a nép harcias vad szokásai tükröződtek.

Műveltségük.

Szerencsésük az volt, hogy szervezkedésük épen akkor történt, amikor a római birodalom bomlófélben volt. Így azután a rómaiak örökébe léphettek, ámbár nem törekedtek céltudatosan a birodalom megdöntésére. Első veszedelmesebb föllépésük az volt, amikor Marcus Aurelius idejében a quadok és a markomannok a Közép-Duna vonalát támadták. Még veszedelmesebb lett azután az északról délre, a Fekete-tenger partvidékére vándorolt gótok népe. Ők voltak az elsők, akik királyaik alatt erős monarchikus szervezettel és nagy lovashadakkal támadták a birodalmat.

A hunok és betörésük következményei. A népvándorlás történetében két korszakot lehet megkülönböztetni. Az elsőben az északról előnyomuló germánok csak lassanként terjeszkedtek. Amióta a markomann háborúk idejében Marcus Aurelius egyes csapataikat a birodalom területén telepítette le, főtörekvésük többnyire az volt, hogy hasonló módon földet szerezzenek. 375-ben azonban Ázsia felől új nép jött: a hun. Félelmes lovashadai mindjárt átkeltek a Volgán és elfoglalták a mai Oroszország déli részeit.

A népvándorlás első szaka.

A hun a germánoknál sokkal harciasabb volt. Igazi lovasnép, amely ellenállhatatlan rohammal söpörte el az ellenséget. Sokkal könnyebben is harcolt, mint a korábbi lovashadak, mert kengyelvasat használt. Ezzel könnyebben mozgott a lovon és nagyobb erőt fejthetett ki a fegyverforgatásban. A hunok másik nagy előnye az volt, hogy íjjaik erősebbek voltak és messzebbre vittek, mint az európai népeké. Rohamuk előtt rendszeren nyílzáporral iparkodtak az ellenség hadsoraikat megbontani.

A hunok haremmodora.

Az ő megjelenésükkel kezdődött a népvándorlás második korszaka. A hunok előtt a germán népeknek menekülniök kellett. Egyik nép a másikat tolta maga előtt. Népestől kerekedtek föl, hogy új hazát keressenek a birodalom területén.

A nyugati
gótok.

Az első támadás a gótokat érte, akik a keleti és a nyugati gótokra oszolva laktak az Alduna és a Fekete-tenger partvidékein. A rómaiak 275-ben már Daciát is kénytelenek voltak nekik átadni. A keleti gótok nagyrészt Attila fönnhatósága alá kerültek, a nyugatiak ellenben menekültek előlük. Átvonultak az Aldunán és betörték a római birodalomba. Azt követelték, hogy a császár a Dunától délre telepítse meg őket és biztosítsa ott megélhetésüket. Valens császár (364–378) szembeszállt velük, de 378-ban Drinápolynál csatát veszített és maga is elesett. Nagy Theodosius is csak úgy tudott velük boldogulni, hogy teljesítette kérésüket, megtelepítette őket Thrákiában és zsoldjába fogadta seregeiket. A gótok akkor nagy hatással voltak a római kultúrára és a politikában is előkelő szerephez jutottak. Theodosius halála († 395) után azonban a gótok ismételten végigpusztították a Balkán-félszigetet. Népük sokkal

Germán népek
a nyugati
birodalomban.

Tanácskozó germán főnökök.
Marcus Aurelius oszlopáról.

erősebb volt, semhogy békésen beleolvadt volna a rómaiba. Ebben a veszedelemben a nyugati birodalom is segítségére sietett a keletinek. A vandál Stilichot küldték a gótok ellen, aki le is győzte őket. Stilichonak azonban nagy hatalma miatt az udvarban sok irigye volt. Az ő ármánykodásuk következtében a császár Stilicho ellensúlyozására a gótokat a szomszédos Illyriában telepítette meg, ahonnan már néhány év múlva megtámadták Itáliát

(403). Betörésüket Stilicho megakadályozta, de azóta a germán csapatok mind Itália felé törekedtek. Két évvel később Radagais csapott be különböző germán népekből toborzott csapatával. Ezzel a veszedelemmel szemben a rómaiak kénytelenek voltak rajnamenti csapatjaikat is Itáliába vonni, aminek a következménye az lett, hogy a védelem nélkül hagyott Rajna vonalán át az alánok, szvévek és vandálok betörték Hispaniába. Ezek a germánok északról délfelé vándorló legkeletibb népei voltak, akiket mindjárt a gótok után ért a hunok támadása. Valamennyien Hispaniában telepedtek le, de csakhamar nekik is meg kellett küzdeniök a nyugati gótokkal. Stilicho kivégeztetése után ugyanis Alarich ismét betört Itáliába. Végigpusztította a félszigetet és 410-ben Rómát is kirabolta. Róma birtokában már Itália fölött is biztosítani akarta uralmát és ezért a szemben fekvő afrikai partvidék meghódítására tört. E hadjárat közben azonban meghalt. Utódai nem voltak hozzá hasonló erős fejedelmek és elfogadták a császár által nekik

Gallia déli részében, Tolosa körül följánlott területet, ahol 419-ben megalapították a nyugoti gótok országát.

A birodalom akkor már igen szomorú napokat élt. A határőrző katonaságot vagy visszavonták, vagy elszökött a katonáskodástól és békés foglalkozást űzött; a régi római hivatalnokosztály is eltűnt. Ha a határt megtámadták, nem volt igazi védője. A legerősebb még az egyház szervezete volt. Egy-egy szent életű férfiú tartotta össze a rómaiakat és a közéjük települt és a kereszténységre áttért germánokat. Ha ellenség jött, ezek az egyházi férfiak gyűjtötték össze a lakosságot; a védelemről úgyszólván csak ők gondoskodtak: ők fegyverezték föl az embereket, és ők buzdították és vezették harcba hűveiket a pogányok vagy az istentagadó arianusok ellen.

Természetes, hogy ez a szervezet nem tartóztathatta föl a nép-

A birodalom
védelme.

Germán harcosok. Marcus Aurelius oszlopáról.

vándorlás áradatát. Ha a vidék népessége elég gyorsan összegyűlt, megvédelmezhettek egy-egy várost, de a csapatokat útjukban föl nem tartóztathatták. Ennek is csak az a magyarázata, hogy a vándorló rajoknak az a része, amely a harcvezetésben küzdött, aránylag csekély volt s 20.000 embert ritkán ért el.

Jóval nagyobb erővel léptek föl a hunok, akik nem arra törekedtek, hogy a birodalom területén új telepeket és ellátást kapjanak, hanem hódítani akartak. A mai Dél-Oroszországból, amelyet már 375-ben elfoglaltak, uralkodtak Ázsia nyugati pusztaságain, majd nyugatra is terjeszkedtek és főhadiszállásukat a Duna-Tisza közébe tették át. A leigázott népeket pedig kényszerítették, hogy velük harcoljanak. Különösen akkor lettek veszedelmesekké, amikor Attila az egész birodalom erejét egyesítette.

A keleti birodalomnak már korábban is sok bajt okoztak, úgy-hogy a császárok adófizetéssel vásároltak békét vagy csellel védekez-

A hunok
támadásai

a keleti
birodalom,

tek. Ezért gyakran küldtek követségeket a hun fejedelmek udvarába. Így járt Attilánál Priscos Rhetor is, aki a hun udvart és szokásait leírta. Ennek a követségnek tulajdonképpen az volt a célja, hogy Attilát láb alól eltegye, ami azonban nem sikerült. A rómaiak különben a hunokhoz is fordultak segítségért, akárcsak a germánokhoz. Aëtius, a nyugati birodalom kormányzója pl. fölhasználta őket ellenségei ellen és a burgundokat is az ő segítségükkel verte le (437).

a nyugati birodalom ellen. Az ilyen szövetezések veszedelme már a germánoknál kitűnt. A hún szövetségesek is csakhamar ellenséggé lettek. Minthogy a burgundokat Worms táján verték le, erről az oldalról támadták először a birodalmat. A húnok seregében fölvonultak a birodalom ellen a keleti gótok, a gepidák és más hún iga alatt élő népek harcosai is. Aëtius is úgy készült a védelemre, hogy a birodalom területén letelepült nyugati gótokat, burgundokat és frankokat táborába szőlította. Az ütközet 451-ben a catalaunumi síkon folyt le. A képzelet valóságos népek csatájának festette le. A húnok elvesztették a csatát, de a győztes Aëtius is visszavonult a harcmezőről. Ezután a meghiusult kíséret után a húnok a következő évben Itáliában próbáltak szerencsét. Elpusztították Aquileját, amelynek elmenekült lakossága a tenger szigetein Velencét alapította; majd Róma felé vették útjokat, de csak Paviáig jutottak. I. Leo pápa nagynehezen, nagy hadisarc fizetésével, rábírta őket a visszavonulásra (Péter és Pál apostol megjelenésének mondája).

A hún birodalom bukása. Támadásaik bizonyára megismétlődtek volna, de Attila 453-ban meghalt, fiai közt pedig viszálykodás tört ki, amelyet a leigázott népek arra használtak föl, hogy lerázzák a hún uralmat. A keleti gótok és a gepidák tehát a húnok ellen fordultak, akiket rákényszerítettek, hogy vonuljanak vissza kelet felé. Magyarország területén a két győztes nép osztozkodott. A hún birodalom ugyan még egy ideig fennmaradt a Fekete-tenger partvidékein, de hatalma rohamosan hanyatlott.

A germánok letelepülése. **A germánok első államalapításai a római birodalom területén.** A húnokat a nyugateurópaiak méltán nevezték az Isten ostorának. Hatalmuk ugyan nem tartott sokáig, de a bomló birodalmat ők rendítették meg leghevesebben. Az ő támadásaik voltak az okai, hogy a germán népek a birodalom területét elárasztották és ott új királyságokat alapítottak.

A római kormányzat, minthogy védekezni nem tudott ellenök, legalább a maga javára akarta fordítani erejüket és barátságosan fogadta őket. A régi katona-szállásolás szokása szerint adtak nekik földet. Családonként egy-egy régi birtokos mellé telepítették őket, a birtoknak pedig egy- vagy kétharmadrészét kapták. A nagybirtokokat természetesen az előkelők szállották meg. A római nagybirtokosokat ez a település nem rontotta meg, annál károsabb volt azonban a közép-

birtokosokra, akiknek a jövedelme csökkent, az adózási kötelezettsége azonban megmaradt.

A két népelem a szoros érintkezés következtében hamarosan ^{A román nyelvek alakulása.} összeolvadt. A latin nyelvbe is germán elemek vegyültek. A régi klaszszikus nyelvhasználat megszűnt, s a tiszta latinságot csak a papok beszélték tovább. A népnyelv azonban lekoptatta a végzeteket és a mai román nyelveket (olasz, francia, spanyol) fejlesztette.

A barbárok az új országok harcos vitézei voltak, akik a békés ^{A régi műveltség pusztulása.} foglalkozásokat a régi római lakosságra bízták. A hódítók igényei új hazájukban sem igen növekedtek. A városi életet általában megvetették s a falvakban vagy majorságokban telepedtek meg. A művészet, az irodalom és a tudomány iránt semmi fogékonyságuk sem volt. A városokba menekült római lakosság még ápolta a régi műveltséget, de ez már csak szomorú tengődés volt. Irodalommal, tudománnyal csak a papság foglalkozhatott; ez azonban annyira el volt foglalva a téritéssel és a barbár erkölcsök szelidítésének nagy munkájával, hogy nem sok ideje maradt írásra és olvasásra. Az irodalmat pedig természetesen mindenekelőtt vallásos, egyházi irányban művelte. Így tehát az ókori műveltség nagy eredményei: a görög filozófia, Aristoteles természet-tudományi vizsgálódásai, a rómaiak fejlett jogtudománya a nyugat-európai népekre elvesztek. A szépirodalmat sem méltányolták; Vergilius eposzát pl., amely a középkor egyik legnépszerűbb olvasmánya volt, arra használták, hogy jóslatokat olvassanak ki belőle. A germánok pedig ahelyett, hogy kijavították volna a rómaiak pompás építményeit, és megóvták volna őket a romlástól, szép faragott párkányaikat és oszlopaikat beépítették nyomorúságos viskóikba. A római épületek romjai nekik csak anyagszertárul szolgáltak, köveiket onnan bányászták, a márványt pedig mésszé égették.

Állami és társadalmi berendezéseik is alacsony fokon állottak. ^{Szervezkedéstük.} A római birodalom nagyszerű közjogi rendszert fejlesztett, amelyben minden alattvalónak a jogai és a kötelezettségei pontosan meg voltak határozva. A germánok azonban az állam elvont fogalmát nem értették meg. Mindenki csak saját közvetlen alattvalójával és följobbvalójával rendezte jogviszonyát, úgyhogy a társadalom különböző elemeinek viszonyát csupa magánjogi szerződés szabályozta.

A kisbirtokosok, akik a zavaros viszonyok között érdekeiket nem ^{Gazdálkodásuk.} igen tudták megvédeni, a nagybirtokosok védelmét keresték és ennek fejében szívesen lemondtak függetlenségükről. Ahol valamely nagybirtokon települtek le, azt nemzetségek szerint közösen művelték. Ahol pedig a rómaiakkal vegyesen laktak, ott a falu lakosai éltek földközösségben. Az ilyen helyen a falu földjét annyi részre osztották, ahány ház vagy család a faluban volt. Hogy pedig az egyik ne kapjon jobb földet, a

másik meg rosszabb területet, a falu határát a föld minősége és fekvése szerint több részre osztották be és mindenkinek mindenik részben adtak egy-egy darabot. A beosztás időnként (1, 2, 3 vagy 5 évenként) sorsolással történt. Termelni mindenki csak a saját szükségletére termelt. Kereskedelmük tehát nem volt, pénz köztük nem igen forgott.

Szvévek, alánok.

A vandálok.

Igy alakultak meg a római birodalom területén az új germán királyságok. A rómaiak először Hispaniát áldozták föl a germán államalapítások céljára. Ott telepedtek le az északnyugati hegyvidéken a szvévek és az alánok, a félsziget déli felében pedig a vandálok. Amikor azonban a meggyöngyült nyugati gótok is ott kaptak új hazát (419), ők a korábban letelepülteket elnyomták vagy kiszorították a félszigetről. A szvévek ugyan még másfél századig védekeztek ellenük, a vandálok azonban már 429-ben átkeltek Afrikába és Geiserich királyuk vezetésével Karthago vidékén rendezték be új államukat. Honfoglalásuk ott

könnyen ment, mert Afrika helytartója Aëtius ellen maga hívta őket segítségül. Kalózkodással éltek s a közeli partvidéknek valóságos csapásai voltak. Aëtius meggyilkolása után, állítólag Eudoxia császárné hívására, 455-ben Rómát is kirabolták és elpusztították.

A szvévekkel és az alánokkal egy időben tűntek föl a burgundok is, akik először a Rajna mentén, Worms körül telepedtek

Szántás. Angolszász miniature.

Burgundok.

Frankok.

Jütek, angolok, szászok.

A herulok.

le. Később Aëtius hún segítséggel legyőzte s a mai Savoyába telepítette őket, ahonnan a Rhône és a Saône vidékére is kiterjesztették hatalmukat. Tőlük északra, a Rajna, a Maas, a Schelde és a Somme torkolatvidékén a frankok települtek le. Hispania után tehát Gallia is elveszett. Csak a Szajna és a Loire között fekvő terület maradt római fönnhatóság alatt. Ezzel természetesen Britannia helyzete is válságosra fordult. A skótok támadásai ellen a brittek a jüteket, az angolokat és a szászokat hívták segítségül. Az új bevándorlók azonban a szigetország délkeleti részén hét kis királyságot alapítottak, a régi lakosságot pedig nyugat felé a síkföldről kiszorították. Ezeknek egy része akkor kelt át a mai Franciaország északnyugati félszigetére: a Bretagneba.

Végre már Itália sem védekezhett. 476-ban a mai Bécs tájékról a herulok egyik főnöke, Odoakar betört Itáliába, legyőzte a császári sereget, elfoglalta a székvárost, Ravannát és Romulus Augustulust trónjától megfosztotta. Ezzel megszűnt a császárság. Odoakar nem akarta a birodalmat fönntartani. Mint Ricimer és Orestes, patriciusnak

nevezte magát. Ő volt Itália első egészen barbár uralkodója. Uralma csak 13 esztendeig tartott. A húnok visszaűzése után ugyanis Magyarországot a gepidák és a keleti gótok szállották meg. A keleti gótok azonban nemsokára a bizánci birodalom ellen fordultak s azt követelték a császártól, hogy adjon nekik a Balkán-félszigeten új lakhelyet. A császárok azután szabadulni akartak tőlük és Itáliára uszították őket, amelyet 489-ben Nagy Theodorich el is foglalt. Nagy Theodorich bölcs belátású férfiú volt. A régi lakosságnak műveltségét és szokásait tiszteletben tartotta. A gótok csak a Pó-völgyében vetették meg lábukat és onnan kormányozták a félszigetet. Itália alatta valósággal új virágzásnak indult.

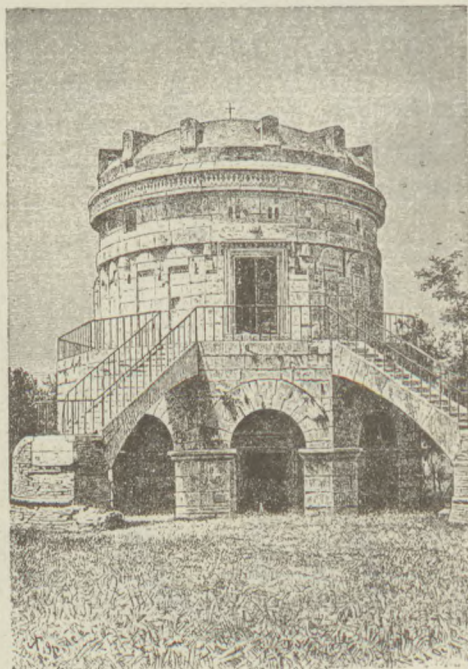
Mindezeknél azonban fontosabb volt a frankok államalakítása. Ők a Rajna torkolatvidékéről már az 5. században lassanként áttelepedtek Galliába. A galliaiak szívesen is látták őket, hogy segítségükkel a nyugati gótokat kiszorítsák. Clodvig mindazonáltal a rómaiak ellen fordította fegyvereit. 486-ban legyőzte Syagrius helytartót, s a római uralom elbukott. A régi lakosság azonban jól megélt az új hódítókkal, akik még hálára is kötelezték őket azzal, hogy a nyugati gótokat kiszorították Hispaniába.

A keletrómai birodalom és a délgermán államok bukása.

A nyugati birodalom mellett a keleti is gyorsan hanyatlott. A bajai körülbelül ugyanazok voltak, mint a nyugatinak: a belső züllés és a vándorló népek szüntelen támadásai. A mély sülyedés jele volt, hogy a lakosság csak a cirkuszi játékokért érdeklődött, s ez a szenvedélye olyan erős volt, hogy a politikai életet is megmételtyezte. A kocsiversenyekben a kocsisok piros, kék, sárga és zöld pártra oszlottak. Az elsőségért a kékek és a zöldek küzdöttek. Ez az ellentét az egész társadalomra átharapódzott. A politikai pártok is a kékek és a zöldek táborára szakadtak, és egyik vagy másik cirkuszi szín győzelme még lázadásokra is alkalmat adott.

A 6. században azonban akadt egy hatalmas császár, aki erélyes elhatározással látott hozzá az újjászervezés munkájához: Justinianus

A keleti gótok.

Clodvig.

Belső bajok.

Nagy Theodorich síremléke Ravennában.

Justinianus.

(527—565). A Nika-lázadás alkalmával a cirkuszi pártokat leverte és hozzálátott a belső bajok orvoslásához. Ezen a téren legnevezetesebb alkotása, hogy a római jogtudósok munkáiból és a császári rendeletekből egyik híres jogtudósával (Trebonianus) rendszerbe szedette a római jogot (Codex Justinianus, 529).

Hadserege.

A belső bajok orvoslása után a külső ellenség ellen fordult: a perzsák és a germánok ellen. Hadserege ugyan igen kicsiny volt, rendesen csak 15—25.000 embert állíthatott csatasíkra, annál szerencsésebb volt azon-

A konstantinápolyi Haja Sophia templom.

ban hadvezérei megválogatásában. Ezek a hadvezérek különben akkor már maguk toborozták a hadsereget, amelybe szívesen fogadtak harcias barbárokat. Ez magyarázza meg, hogy a birodalom kétfelé egyszerre már nem is hadakozhatott, s amikor Justinianus a germánok ellen akart fordulni, békét kellett kötnie a perzsákkal.

Nyugati
hódításai.

Nyugati sikereit aránylag könnyen aratta, mert a délgermán államok ereje is rohamosan hanyatlott. A meleg éghajlat nem volt reájuk jó hatással; elpuhultak, a hadviseléstől elszoktak. A régi lakossággal is sok súrlódásuk volt, különösen a vallási ellentétek miatt, mert a germánok ariánusok voltak, akiket Athanasius hívei a pogányok-

nál is jobban gyűlöltek. Új erősítéseket pedig, régi hazájok területétől messzire elszakadva, nem kaphattak. Amikor tehát Justinianus Belisárt küldte ellenük, ez a kiváló hadvezér könnyen diadalmaskodott fölöttük.

A nyugati gótoktól elhódította Barcelona vidékét. Amióta ugyanis a frankok kiszorították a nyugati gótokat Galliából (507), Tolosa helyett Barcelona lett a fővárosuk. Belisar diadala után azonban a gótoknak vissza kellett vonulniuk a tengerpartról és Toledót választották fővárosuknak. 534-ben Belisar a vandál birodalmat is megdöntötte. Dolga ott különösen könnyű volt. A kegyetlenség, amellyel a vandálok az afrikaia-

A konstantinápolyi Haja Sophia templom belseje.

kat elnyomták, erős reakciót szült; a királyi nemzetség belső küzdelmei is fogyasztották erejüket, amelyre a forró éghajlat nagyon károsan hatott. Belisar egyetlen csatában, kis sereggel halálos csapást mért rájuk.

Nagy Theodorich halála (526) után Itáliában is elkeseredett küzdelem támadt az itáliaiak és a gótok közt. Az itáliaiak le akarták rázni a gyűlölt gót uralmat és Justinianus segítségükre is sietett. A gótokkal azonban komolyabb küzdelmet kellett vívnia, mint a többi germánokkal. A nagy területhez képest, amelyen ez a háború folyt, egyik félnek sem volt elegendő hadereje. A nyílt ütközeteket kerültek, és ha valamelyik fél kedvezőtlenebb helyzetbe jutott, seregével valamelyik várba vonult. A háború tehát csupa várostrom. Az itáliai lakosság is hol ide, hol

A keleti gótok
bukása.

oda pártolt, sőt a zsoldosok is átpártoltak. Így történt, hogy Itáliában a küzdelem közel két évtizedig tartott. Totila és Teja erélyesen szervezték a bomló gót haderőt, lerombolták az elfoglalt várak falait, amíg Narses végre nagyobb hadaival 553-ban birodalmukat mégis megsemmisítette.

A longobárdok.

A keleti birodalom hatalma azonban Itáliában nem sokáig tartott. 568-ban ugyanis a longobárdok foglalták el Itáliát. Ezek a Keleti-tenger partjairól vándoroltak délre. Az avarokkal szövetségbe, levertek a gepidákat és Pannoniában szállottak meg. Innen vezette őket királyuk, Alboin, Itáliába. Uralmuk ott erősebb volt, mint a keleti gótoké. A földjórészt megszállták, a félszigetre mélyebben hatoltak be, mint a gótok, s még a déli részekben is alapítottak hercegségeket. Csak kis területek maradtak a keleti birodalom birtokában: Róma vidéke, az exarchatus (az Ancona és Ravenna közt elterülő partvidék, amelyet egy bizánci exarcha kormányzott) és a déli partok.

A külső
ellenség.

A 6. században a bizánci birodalom különben területéből is sokat veszített. Északról az avarok, keletről a perzsák támadták. Mindkettő félelmes ellenfél volt. Az avarok ellen csak úgy védekezhettek, hogy a Balkán-félsziget északi részein szlávokat telepítettek le. Amikor az avarok a mai Magyarországot meghódították, ezek a szláv telepések délebbre szorultak, lassanként a félsziget északi részeit elszlávosították, több gyöngén szervezett fejedelemséget is alapítottak, a régi lakosságot pedig a partmenti városokba szorították. Még félelmesebb ellenségei támadtak a birodalomnak a 7. században: a bolgárok és az arabok. A bolgárok a Volga mentéről költöztek a Balkán-félszigetre. Uraltájaiak voltak, de a szláv környezetben gyorsan elszlávosodtak. A birodalomra azért voltak veszedelmesek, mert a félszigeten ők szervezték a bizánci mellett az első erős monarchiát. Rablóhadaik a birodalmat folyton nyugtalanították. Még veszedelmesebb ellenfél volt azonban az arab, amely gyors egymásutánban szedte el a császárok ázsiai birtokait. A 8. század elején már Kis-Ázsia belső részeit is elragadták és hajóhadaikkal Konstantinápolyt is megtámadták. A görögök csak a görög tüzzel védekezhettek ellenük. Ezt az ellenséges hajókra ráfűjték, sajátosága pedig az volt, hogy nem lehetett eloltani Készítésének titkát a kormány szigorúan őrizte. Védekezésük alapelve már akkor az volt, hogy a barbárok ellen barbár népekkel szövetségbe.

Belső bajok.

Ez a sok ellenség a birodalom területét folyton szűkebbre szorította. Az újjászervezésre pedig a birodalomnak már nem volt ideje. Megbénították a folytonos vallásos viszálykodások és a trónért folyó küzdelmek. A császárok bezárkóztak palotájukba, amelyben keleti kényelemben és fényűzésben éltek. Csak térdre lehetett eléjük bejutni. Trónjuk körül automatikusan mozgó ércoroszlánok és más csoda-dolgok

kápráztatták el a látogatót. A kormányt korlátlan hatalommal néhány kegyenc vezette, akik hatalmukkal gyakran visszaéltek s maguk is a császári trónra kíváncsoztak. A császárok rendszeren gyilkosságnak, palota-forradalomnak estek áldozatul. A megvakítások, politikai gyilkosságok Bizáncban megszokott dolgok voltak. A forradalmakban a legfontosabb szerepet a főhivatalnokok, a papság és a katonaság játszották. Hízegő kegyencek néha a legalacsonyabb sorsból a legmagasabb méltóságokba jutottak s azután a császári trónért is kinyújtották a kezüket.

Justinianus után a görög műveltség is lehanyatlott. Csupán a császári palotában és egynéhány kolostorban folyt még irodalmi élet. A tudósok a császárok és a főhatalmasságok vagy szerzetesek voltak. Tevékenységük azonban többnyire csak arra szorítkozott, hogy az előző korok irodalmi eredményeit rövid kivonatokba gyúrták át.

Irodalom.

Faragott kősarcofag.

Kedvezőbb volt a művészetek fejlődése. A rómaiak művészetét új, barbár erővel frissítették föl. Építészetükre nagy hatással voltak az arabok kupolás építményei. Templomaik görög kereszt (ennek mind a négy szára egyforma hosszú) alakjában épültek, amelyeken a távolabbi részek tetőzete apróbb kupolák alakjában csatlakozott a főkupolához. Különösen finoman faragott köveik növényi és állati díszítményei jellemzik nemzeti stílusukat. A festészetben merev, de pompás, arany alapon készült mozaik-festményeik híresei.

Művészet.

Az arabok és az iszlám. A népvándorlás nagy népáradata északról támadta a volt római birodalom területét; a 7. századtól kezdve délről is hasonló mozgalom indult meg, ott az arabok, illetve az iszlám terjeszkedett.

Arábiának kopár hegyei és sivatagjai a magasabb művelődésre nem voltak alkalmasak. Műveltség csak a keleti és a nyugati part-

Arábia régi viszonyai.

vidékeken keletkezhetett. India, Szíria és Egyiptom között a kereskedelem nagy része ezen az országon át haladt, s így az a foglalkozás, amelynek révén kultúra fejlődött, a kereskedelem volt. A kopár föld különben sűrű lakosságot nem bírt el és a legrégibb időktől kezdve töméntelen sokaságban ontotta magából a népeket, amelyek Mezopotámia és Szíria felé vándoroltak (8., 11., 12. és 20. l.). Az utolsó népvándorlás, az araboké, Kr. e. 1000 körül indult meg és az Arábiától északra fekvő részt árasztotta el. A kulturális államok szomszédságában keletkeztek az első arab államocskák (Aribi, a nabatheus királyság, Palmyra, 98. l.). Ezekon kívül csak a déli vidékeken keletkezett egynéhány állam (mint például Sába és a mineus királyság). A félsziget lakosságának javarésze azonban mint kóbor beduin harccal, rablással és kereskedelemmel foglalkozott. A törzsnél magasabb egységet egyáltalában nem ismertek, de a törzskötelékek az araboknál voltak a legerősebbek. Ámbár harcias jellegűek voltak, erejüket földaraboltságuk miatt nem érvényesíthették.

Mekka.

Az erőket csak egy új vallásos tan, az iszlám egyesítette. Addig a vallásos fogalmak meglehetősen alacsonyak voltak. A legelterjedtebb volt az 5. század közepén keletkezett, Mekkában őrzött kábakő tisztelete. Ennek temploma körül állították föl az arab törzsek törzsistenségeiket, és attól az időtől kezdve a Mekkába zarándoklás és az ugyanakkor megindult költészet lassanként szorosabbra vonta a köteléket az arab törzsek között. A zarándoklás kedvéért azóta az év bizonyos hónapjaiban fegyvereiket pihentették. Mekka volt az iszlám megalapítója, Mohammed is. Előkelő törzsből származott, de elszegényedett. Nevezetesebb szerepet csak azóta játszott, hogy egy Kadisa nevű özvegynek kereskedőházát vezette, majd Kadisát nőül is vette. A beteges embernek a kereskedelem nem volt eleme. Töprengései között sokat foglalkozott vallásos kérdésekkel; megismerkedett a keresztények és a zsidók vallásával, amelyek Arábiában meglehetősen el voltak terjedve, és belátta a monotheizmus szükségét. Beteges, vizionárius ember volt, akit víziói isteni küldetéséről meggyőztek, s aki így hirdetni kezdte tanait, először csak családjában és szűk baráti körében.

Mohammed.

Amidőn azonban ezek a tanok tovább terjedtek, összeütközésbe jutottak a mekkaiakkal, akik az új tantól jövedelmüket féltették, mint-hogy a városnak főjövödelme a kábakőhöz való zarándoklásból folyt. A próféta kénytelen volt Mekkából távozni. A nomádokat és a földművelőket az egész Arábiában nagy ellentétek választották el. Ezt az ellentétet fordította Mohammed a maga javára és követőivel egyetemben a szomszédos földművelő Medinába menekült. Ettől a kivándorlástól, 622-től (hidzsra) keltezik a mohammedánusok időszámításukat. A két város közt csakhamar küzdelem fejlődött; Mohammed a medinaiakkal el akarta zárni az élelmet Mekka városától. Ennek következtében a küz-

A hidzsra.

delem csakhamar komolyabb szint öltött, de Mohammednek nem kedvezett a szerencse. Csak amikor egynéhány pusztai törzsnek a segítségét is sikerült megnyernie, és amikor a mekkaiak Medinát ostromló seregét visszaverte, sikerült kieszközölnie azt, hogy a kábakökhöz való zarándoklást neki és követőinek is megengedjék. 630-ban azután megkezdte a várost és nagyobb küzdelem nélkül birtokába is jutott. Ellenégeit nem irtotta ki, sőt ellenkezőleg a mekkaiak kedvéért tanain is sokat változtatott.

A tan lényege az egyistenhívés. Mohammed, hogy egyházának bizonyos történeti háttérrel adjon, ó- és újtestamentumi vonatkozásokat kevert kijelentéseibe és látományaiba. Tana különben nagyon egyszerű volt. Föltétlen engedelmisséget követelt az egy Isten és az ő prófétája, Mohammed iránt. Ritusában nagy szerep jutott a mosakodásnak, a naponként ötszöri imádkozásnak, a régi vallásból átvett zarándoklásnak és a böjtölésnek. Az egész tanban sok az ó- és újtestamentumból, valamint a régi arab kultusból átvett elem. Igen élénk képet festett a túlvilági életről, a mennyország gyönyöreiről és a gonoszok büntetéséről. Tanának jellemző vonása a fatalizmus, amely szerint előre kijelölt sorsát senki sem kerülheti el.

Az iszlám.

Tanai már életében elterjedtek egész Arábiában, és az addig törzsekre bomlott arabokat egyesítette az iszlám vallása. Az iszlám harcias jellegű volt, mert hívőinek legfőbb kötelességévé tette, hogy a hitért harcoljanak. Már a próféta megkísérlette, hogy Szíriának déli részeit megtámadja. Halála (632) után azonban az egész országban lázadások törtek ki, és mindenfelé álpróféták léptek föl. Utódjának, Abu-Bekr khalifának csak nagynehezen sikerült ezeket a lázadásokat levernie. Ő alatta kezdődött a hódítás, de Abu-Bekr inkább az iszlám tanainak összeírásával, a Korán gyűjteményeivel szerzett magának érdemeket. Az iszlám tulajdonképeni terjeszkedése 634-től, Ómár khalifa trónralépésétől kezdődik. Ómár Mohammednek belső jó barátja volt, és a külpolitikát Mohammed alatt is, Abu-Bekr alatt is ő vezette. Kiváló hadvezéreit első sorban Szíria és Perzsia, majd Egyiptom ellen indította. Aránylag kicsiny, 10–12.000 főnyi seregei mindenütt diadalmasan haladtak előre, de diadalaikat nagyrészt annak köszönhették, hogy magukban ezekben az országokban már sűrű arab lakosság lakott. Elfoglalták Szíriát (637), Egyiptomot (640) és több évi küzdelem után Perzsia is egészen a hatalmukba került (642).

Abu-Bekr.

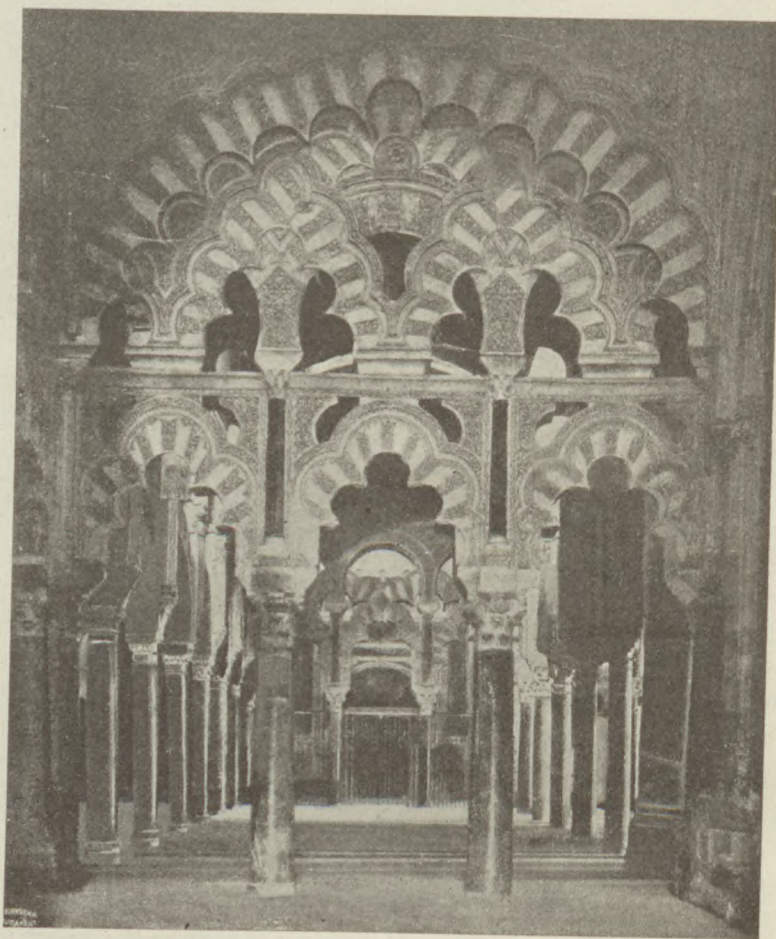
Ómár.

A hódítás.

A törzsszervezet azonban az araboknál olyan erős volt, hogy ellentétei az egyesítés után is fennmaradtak. A mekkaiak és medinaiak között mindjárt a próféta halála után áldatlan párttusák törtek ki. Még veszedelmesebb volt a nomádok és földművelők régi elkeseredett gyűlölete. Ehhez azután felekezeti villongások is járultak. Az arabok egyik

Párttusák.

Ali. része a próféta veje, Ali körül csoportosult, őt tekintette egyedül jogos trónkövetelőnek és azt az elvet hirdette, hogy a khalifák székét csak Ali utódai örökölhetik. Ali azonban csak nagynehezen lett khalifa és akkor sem tudta hatalmát fölhasználni. A hódítások óta különben újabb veszedelem is fenyegetett. A mekkai nemesség, amely annak-

A kordovai mecset belsejéből.

idején olyan elkeseredetten küzdött Mohammed ellen, szerette volna a vezetést magához ragadni, és minthogy ennek a pártnak a férfiai a legelőkelőbb hadvezéri méltóságokra emelkedtek, Szíriában igen erős pártra tettek szert. Ezzel szemben Ali a régi Babilóniában (akkor Irak) keresett támogatást és azt is megígérte, hogy székhelyét oda fogja áttenni. Csakhogy Ali trónját forradalom döntötte meg (661), a mekkai nemesek Az Omajjádák. pártja diadalmaskodott és az előkelő Omajjáda Muaviját emelte a khali-

fák székebe. Muavija azután a szíriaiak iránt érzett hálából Damaszkuszba tette át a khalifák székhelyét.

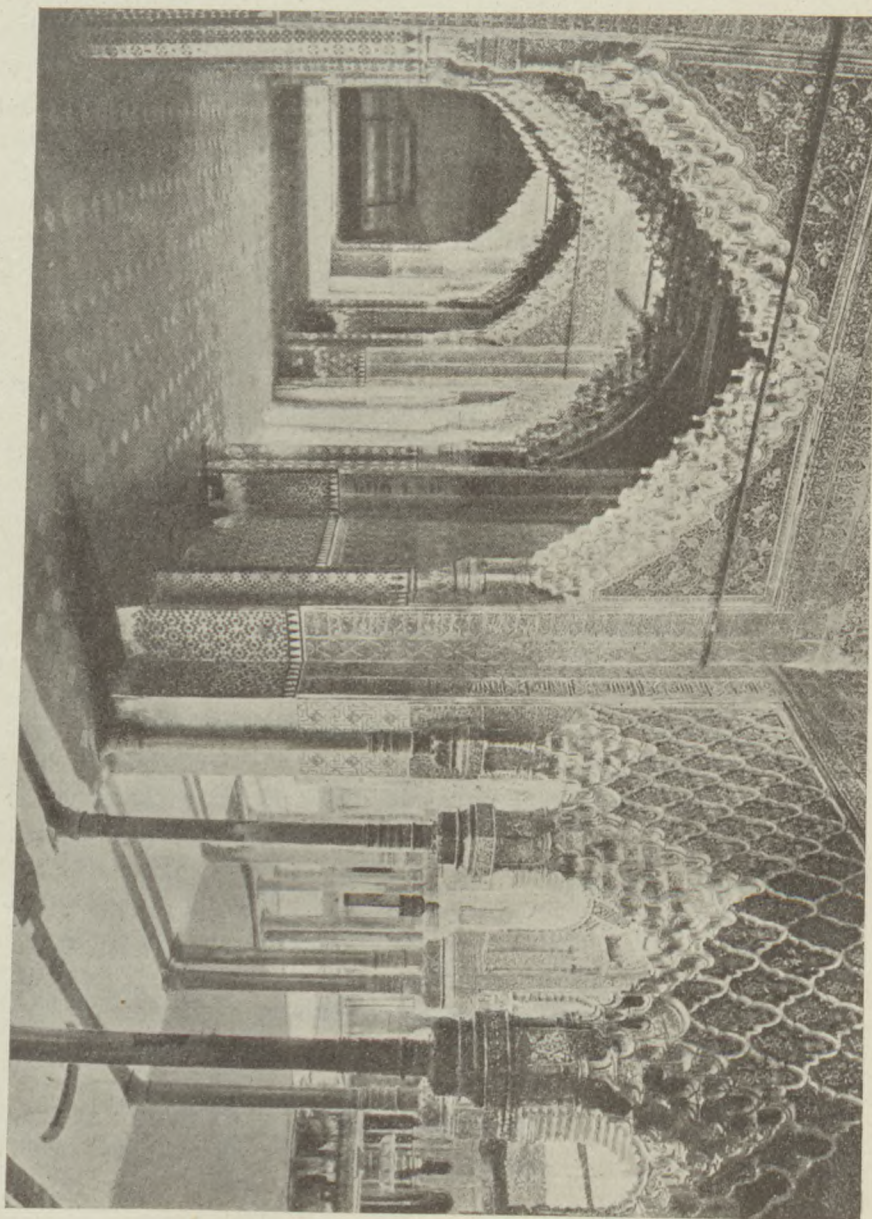
Hosszú belső küzdelmek következtek ezután. Muavijának különböző pártokkal és jelöltekkel kellett megküzdenie, de végre mégis győzedelmeskedett. Ettől az időtől a khalifák trónját az Omajjádák családjának tagjai örökölték. Közülük a legnevezetesebb Velid (705—715), aki alatt a khalifák birodalma legnagyobb kiterjedését érte el. A khalifák már régóta fenyegették a bizánci birodalmat, amelynek területeit a Taurus hegységig elfoglalták. Kis-Ázsiában is sokszor pusztítottak és seregeikkel és hajóhadaikkal Konstantinápoly előtt is ismételten megjelentek. A hanyatló birodalmat azonban mégsem tudták megdönteni. Belsejében az még mindig erősebb volt, mint a khalifák, pártok és felekezetek által szétszakgatott állama. Velid alatt a birodalom még növekedett. Határait az Oxus folyón túl is kitolták. Múza vezér Afrika északi partjait is meghódította. Alvezére, Tarik pedig 711-ben Hispaniát foglalta el. Ott a gótok közt belső küzdelem támadt; egy részük és a Spanyolországból akkor elűzött zsidók segítségével hítták Tarik seregeit, aki a xeres-de-la-frontera-i ütközetben könnyű szerrel legyőzte a gótok kis seregét (711). Eredetileg nem gondolt hódításra, győzelme után azonban a félsziget javarészét elfoglalhatta.

A nyugati hódításokban nagy része volt a berbereknél is, akik az arabokhoz csatlakoztak. A birodalom szervezete azonban már akkor bomlófélben volt. A sok belső bajt, Ali követőinek (sijíták), a különböző felekezeteknek, pártoknak és nemzeteknek a tusáját különösen Szíria és Irak ellenségeskedése növelte. A nagy hódítások többnyire a szíriaiak erejével történtek, de ennek következménye az volt, hogy Szíriában a lakosság száma fogyott. Irak lakossága sűrűbb, műveltsége magasabb volt, a hatalmat tehát ez az ország ragadta kezébe. 750-ben az Abbasszida Abdallah az iraki perzsák és arabok segítségével megdöntötte az Omajjádák hatalmát, családjukat kipusztította és az Abasszidáknak szerezte meg a trónt. Hálából Irakban új székhelyet építtetett magának, Bagdadot, a Tigris mellett, amely hamarosan a régi Babiloniához hasonló fényre és hatalomra emelkedett. Az Abbasszidák alatt a khalifák hatalma hanyatlott, de az arab kultúra alattuk érte el legmagasabb virágzását. Tudomány és művészet, fényűzés és ipar ebben a korszakban fejlődtek ki. A khalifák közül is többen foglalkoztak tudományos kérdésekkel. A legkülönbözőbb tudományágakat művelték, de különösen a földrajz, a csillagászat, a számtan, a természettudomány és az orvostudomány terén szereztek maguknak érdemeket. Ott, ahol az európai keresztényekkel érintkeztek, műveltségük reájuk is nagy hatást gyakorolt. A leghíresebb Abbasszida khalifa, aki alatt ez a kultúra fénykorát élte. Harun-al-Rasid (786—809).

A sijíták.

Az Abasszidák.

A granadai Alhambrából. A Sala dei Tribunal és az Oroszlán-udvar.

A belső szervezet szempontjából az Abbasszídák alatt a birodalom már veszedelmesen hanyatlott. Az Omajjádák egyik tagjának, Abd-ur-Rámánnak sikerült Hispaniába menekülnie, ahol 756-ban elismerték khalifának. Ettől az időtől kezdve a bagdadi khalifátussal szemben állt a kordovai. Azután Afrika északi partjain kezdett bomlani a birodalom. Ott nemzeti fejedelemségek keletkeztek. Részeire bomlott a bagdadi khalifátus ázsiai területe is, ahol egyes helytartók függetlenítették magukat. A belső párttuság a birodalom erejét teljesen megbénította. A khalifák kénytelenek voltak idegen, török zsoldosokra bízni magukat, akik reájuk ép olyan veszedelmesek lettek, mint egykor a germán zsoldosok Rómára. A khalifatus lassanként az ő hatásuk alá került. A Bagdadban keleties pompába sülyedt khalifák már nem voltak birodalmuknak tényleges uralkodói, hanem mellettük helyettesek, vezírek kormányozták az országot. 968-ban a Fatimidák (Ali és Fatime utódai), akik már előbb meghódították Afrika északnyugati partvidékét, Egyiptomot is elfoglalták, és a khalifák dűledező hatalmukat már csak idegen segítséggel tarthatták fenn.

A kordovai khalifátus.

A hanyatlás.

Az iszlámlakta vidék azonban a bomlás után is egységes kulturális terület maradt. A különböző szekták és nemzetek fíjait összekötötte a Mekkába zarándoklás, amely ott a világ legkülönbözőbb részeiből hozta össze az iszlám híveit. Apró hajóikon bejárták a Vörös-tengert, a Perzsa-öblöt és a Földközi-tengert. Minthogy a Kelet drágaságai csakis arab közvetítéssel juthattak el Európába, a keresztények is kénytelenek voltak velük érintkezni. Így ismerkedtek meg a nyugateurópaiak az arabok közvetítésével a régi perzsa, hindu és görög műveltség számos vívmányával, többek között Aristoteles munkáival is.

Műveltségük.

Művészetük keleti tényezőkből fejlődött. Templomaikat kupolákkal, karsú magas minaretekkel építették. Belső kiképzésükben karsú oszlopok és íves díszítések a jellemzők. Ezek a tényezők az apró díszítő részletekben is ismétlődnek. Vallásuk tiltotta az élő lények ábrázolását, amiben bálványimádást láttak; ezért díszítéseik mind vonalasok (arabeszk) voltak.

A NYUGATEURÓPAI ÁLLAMOK BERENDEZKEDÉSÉNEK KORA.

A nyugateurópai
kultúra.

A kereszténység szerepe a nyugateurópai fejlődésben. A hatalmas római birodalom területén a középkor elején három egymástól teljesen különböző kultúrkör vált el egymástól: a nyugateurópai, a kelet-római és az arab. Népeiknek műveltsége, életmódja és világfelfogása mindenben elütő volt. Érintkezni is alig érintkeztek. Annál szorosabbak voltak azonban a kapesok, amelyek az egyes kultúrkörök népeit egymással szellemileg összefűzték. A khalifák gyorsan fölbomlott birodalmának népeit a szétszakadozás korában is összefűzte az iszlám, a kelet-rómaiakat a görög műveltség és a birodalom hagyományai. A nyugateurópai kultúrkör népeit pedig a keresztény vallás fűzte össze, az egyetlen tényező, amely a birodalom intézményei közül fennmaradt.

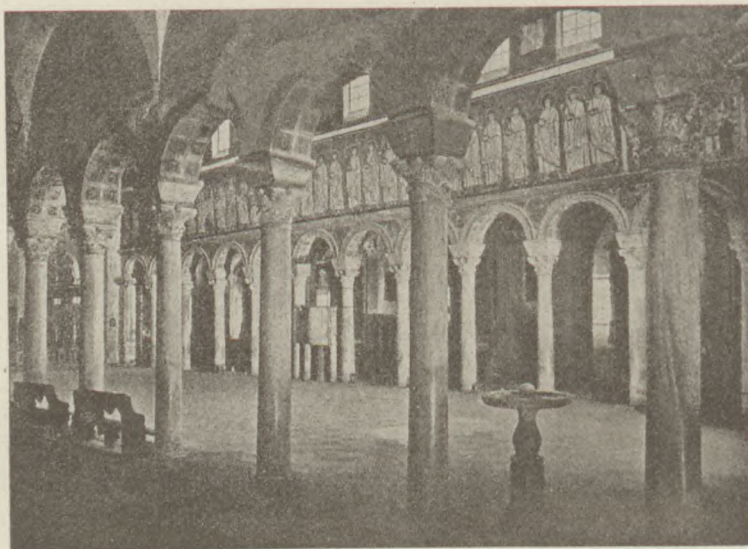
Az egyház.

A bomló birodalom utolsó idejében is a legfontosabb föladatak az egyházra hárultak (109. l.). A barbárok betelepődése és hódításai után jelentősége még növekedett is. A régi lakosságot, a római műveltség romjait, a szelídebb erkölcsöket csak az egyház védelmezhetette meg. A papság, amely megvetette a földi életet s a legnagyobb önmegtartóztatással a másvilági boldogság elérésére törekedett, mindent elkövetett, hogy a pogányokat és az arianusokat megtérítse. A mártirkoronát akarták elérni, ép ezért semmi veszedelemtől sem riadtak vissza, sőt ellenkezőleg, keresték a veszedelmet. Önmegtagadásuk és lemondásuk a germánok vad szenvedélyére is mély hatással volt, s a legkegyetlenebb és legvadabb uralkodók is bizonyos szent borzalommal hajtottak fejet az aszkéta egyházi férfiak előtt. Az erkölcsök megszelidítése azonban nehéz munka volt, s a germánokból századokon át előtört még a vad őserő. Még a frank birodalomban is az egész Meroving-korszakon keresztül, a 8. századig a királyi családban is irtózatossá váló belső viszálykodás folyt, amelyben a királyi család tagjai a legvadabb kegyetlenséggel mészárolták egymást. Csak nagynehezen sikerült a papságnak, hogy közbelépésével a zord erkölcsöket enyhítse és legalább a belső küzdelmek kegyetlenségeit megszüntesse.

Az erkölcsök
szelidítése.

A folytonos háborúskodás a békés foglalkozások fejlődésére sem A gazdasági élet. volt alkalmas. Ezen a téren is a papság járt elől jó példával. A letelepült nép gazdálkodását is ők irányították. Ők adták a példát, hogy hogyan kell a földet művelni, és később ők tanították a lakosságot az intenzívebb gazdálkodásra. A földműveléshez szükséges tudnivalókat, a különböző iparágak ügyességeit többnyire tőlük tanulták. Még a későbbi századokban is egyes szerzetesrendek, pl. a ciszterciek szereztek maguknak ezen a téren nagy érdemeket.

A szerzetesek hatása különösen mély volt. A világi politikától A szerzetesek. távol, szemlélődő életet folytatva, az érzelmre és a képzeletre erősebben hatottak. A néppel is ők állottak a legközvetlenebb érintkezésben,

Ó-keresztény basilika. A ravennai S. Apollinare.

s ennek következtében természetesen az ő működésük szántott legmélyebben.

Ez a szerzetesi élet tulajdonképpen a Keleten fejlődött, de utóbb Nyugat-Európában is meggyökerezett. A Kelet meleg éghajlata alatt sokan visszavonultak a világ zajától és elhagyott helyeken, barlangokban, sivatagokban éltek. Olyanok is akadtak közöttük, akik oszlopot építettek maguknak és éveket töltöttek annak tetején (stiliták). A 4-ik században azután Pachomius ezeket a remetéket összegyűjtötte; azóta szigorú szabályok szerint közös kolostorban éltek. Nyugatra Nursiai Szt. Benedek ültette át ezt az intézményt. 529-ben ugyanis a Montecassinón megalapította az első nyugati monostort és kidolgozta a szabályokat, amelyek szerint szerzeteseinek élni kellett. Aki a rendbe

belépett, fogadalmat tett, amelyben engedelmességre, szegénységre és szüzességre kötelezte magát. A testvérek lelki gyakorlataikat és munkájukat együtt végezték. Szigorú önmegtartóztatással éltek, a nyomorgóknak menedéket adtak, a művészetet és a tudományt is művelték és különösen tudományos munkák másolásával szereztek maguknak nagy érdemeket. A politikai üldözöttek rendszeren hozzájuk menekültek, aminek következtében az erkölcsök szelídültével divatba jött az a szokás, hogy akit politikai okokból láb alól akartak tenni (trónkövetelőt, lázadót stb.), azt kolostorba zárták. Az elnyomott osztályok tagjai is szívesen keresték föl monostoraikat, a kereszténység megszilárdulása után pedig a szülők már gyakran zsenge korukban adták be gyermekeiket a szerzetes rendekbe.

Hierarchia.

Az egyházi hatalom azonban a kontinensen a világi papság kezében volt, amelyben lassanként szigorú hierarchikus szervezet fejlődött.

Püspök. Miniature.

A keresztény egyház az üldözések korában szervezkedett, amidőn a nevezetesebb egyházak élére először ott, ahol korábban valamelyik apostol működött, valami tekintélyesebb férfiút állítottak, aki anélkül, hogy valamely különös hatalma lett volna, mintegy tekintélyénél fogva, a körülötte kisebb egyházak ügyeit is intézte. Ebből fejlődött a patriarchák, illetve püspökök hatalma. Később új püspökségeket is alapítottak, de minden provinciában egy-egy a többiek fölött állott; ennek a püspökét nevezték metropolitának vagy később érseknek. A püspököket csak ő szentelhetette föl, és körülötte gyülekeztek össze a provincia papjai zsinatra, hogy a mindnyájukat érintő ügyeket megvitassák.

A zsinaton határoztak egyöntetű eljárásukról, és határozataik az egész provincia papságát kötelezték. A püspökök kötelessége volt, hogy egyházmegyéjüket bejárva, az alsóbb papságot megvizsgálják.

A Nyugaton csak egy olyan püspökség volt, amelyben apostol is működött: a római. A római püspök tehát már Nagy Konstantin korában azt kívánta, hogy mint Szent Péter utódát, őt ismerjék el az összes püspökök között elsőnek. Ezeket a törekvéseket azonban a régi római birodalomban nem lehetett megvalósítani, mert a birodalom nyugati fele és Róma is akkor már egészen lehanyatlott (101. l.). A római patriarcha nem igen követelhetette, hogy az alexandriai vagy az antiochiai az ő fönnhatóságát elismerjék. Sőt még a szomszédos Afrikában a karthagói püspök is jó ideig vetekedett a rómaival. A birodalom kettészakadása után azonban Nyugat-Európában kétségtelenül a római püspök volt a legtekintélyesebb. Különös tekintélyre emelkedett I. Nagy Gergely (590 - 604) alatt, aki az egyház belső szervezésével és az egyházi zene

A pápaság.

reformálásával (gregorianus zene) is nagy nevet szerzett magának. Őt egy pusztító pestisjárvány alkalmából választották meg pápává, mert a nép csak benne bízott, és ez alkalmul szolgált arra, hogy a város kormányzása is a pápa kezeibe kerüljön. Működésében azonban a legnevezetesebb, hogy nagyszabású térítést kezdett.

Szent Ágostont 596-ban ő küldötte Britanniába az angolszászok megtérítésére. A szigetországban ugyan már Szt. Ágoston előtt is éltek buzgó keresztények, a kelta írek, de nekik nem sikerült az angolszászokat megtéríteniök. Az íreknél különben a szerzetesi élet nagyon népszerű volt, a törzsek (clan) főnökei székhelyükön rendszeren apátságot alapítottak. Ezekben a monostorokban nagyszámú szerzetes élt, az apát pedig valósággal ura volt az egész vidéknek. Szt. Ágoston működésének nyomában az angolszászoknál is olyan mély vallásosság támadt, hogy később az európai kontinens északi részeit is ír és angolszász térítők térítették meg. Közülök különösen Szt. Kolumbán, Szt. Gál és Szt. Kilián tűntek ki, akik az alemannokat és a thüringiaiakat térítették meg. A legkiválóbb azonban Szt. Bonifatius volt, a frízek és a szászok térítője. Őt a pápák arra is fölhasználták, hogy az elvilágiasodott frank egyházban a fegyelmet helyreállítsa; a germánokkal pedig szintén elismertette a pápa fönnhatóságát. Az ő működése († 754) tehát nemcsak a térítés szempontjából nevezetes, hanem azért is, mert az egyház szervezésével a pápaságnak is nagy szolgálatokat tett.

A térítés.

Amikor a nyugati egyház így megerősödött, a pápák fölhasználták az alkalmat és elszakadtak a keleti császároktól. Az ürügyet erre a képrombolás adta meg. A keleti császárok ugyanis a 8. század közepe felé (III. Isauriai Leo, 717—741) az iszlám hatása alatt, amely a képeket eltiltotta (123. l.), a keresztény templomokból a képeket eltávolították. A nép és a szerzetesek azonban a képek tisztelete mellett foglaltak állást, amiből nagy küzdelmek származtak. Ezt a küzdelmet használták föl a pápák arra, hogy a keleti császárok fönnhatósága alól, — amely ugyan akkor már csak névleges volt, — teljesen elszakadjanak. Ebben a törekvésükben a frank királyok támogatták őket, aminek következtében a pápaság és a frank birodalom közt szorosabb szövetség keletkezett.

A képrombolás.

A frank birodalom fejlődése Nagy Károlyig. A népvándorlás idejében a régi római birodalom területén, a kontinensen alakult germán államok közül egyedül a frankoké maradt fenn. A déli germán államoknak az volt a bajuk, hogy az új lakosság jogi és vallási szempontból élesen elvált a régi lakosságtól. Katonai szolgálatokat csakis a germánok teljesítettek, tehát csak ők voltak az állam teljesjogú polgárai. A régi lakosság gyűlöletét ez a megkülönböztetés szította, pedig birtokaik elfoglalása miatt (110. l.) már amúgy is rossz szemmel

nézték az új telepeseket. Legélesebb azonban a vallásos ellentét volt. Az arianus germánokat a római egyház hívei a pogányoknál is jobban gyűlölték. Ezek az ellentétek siettették a déli germán államok bukását. Amikor Justinianus seregei a vandálokkal és a keleti gótokkal fegyvereiket összemérték, az afrikai és itáliai nem germán népesség is ellenük fordult. Csak a nyugati gótoknak sikerült Hispaniában uralmukat továbbra is fönntartani; az ő erejük csak a mórok támadása alkalmával tört meg (121. l.).

A frank
államalapítás.

Egészen más helyzetben voltak a frankok. Ők nem jöttek messze földről, hódító sereggel; nem is szakadtak el törzsrakonaiktól annyira, hogy később új rajokkal hatalmukat meg nem erősíthették volna. Az 5. századig régi telepeikről, a Rajna vidékéről (a saliai frankok) és a tengerpartról (a ripuari frankok) lassan, úgyszólván észrevétlenül terjeszkedtek nyugat felé a Somme folyóig. Akkor még szervezve sem voltak, és törzseik nem keltettek félelmet. Csak Clodvig egyesítette őket. Amikor 486-ban a Somme és a Loire közt fekvő utolsó római provinciát meghódította (113. l.), általános népszerűséget szerzett és családja hatalmát is biztosította. A hódítók akkor a rómaiak közé is letelepültek, de azért nem fejlődtek olyan ellentétek, mint a déli germánoknál. A frankok a régi birtokosok birtokjogát nem támadták meg, a rómaiakat és a gallokat a hadseregbe is bevették. Az egyetértést annál könnyebb volt fönntartani, mert a frankok, akik a hódítás idején még pogányok voltak, Athanasius hitvallását fogadták el. Ez egyesítette a hódítók és a meghódítottakat az arianus gótok ellen. A frankok pedig a Rajna vidékéről újabb rajokat is telepíthettek országuk belsejébe. Ez a magyarázata annak, hogy a frank birodalom nem jutott a déli germán államok sorsára.

Clodvig és fiai
hódításai.

Clodvig különben nagy hódító volt. Legnevezetesebb eredménye, hogy a nyugati gótokat legyőzte és a Garonneig az egész országot elfoglalta (507). Ezzel a hódításával a régi lakosságot egészen megnyerte magának. Hasonló szerencsével küzdött már korábban az alemannok ellen, akik elismerték fönnhatóságát (496). Csak a burgundokkal nem boldogult. Hódításait fiai is folytatták. Meghódították Burgundiát (532) és Gallia déli részeit, kelet felé pedig a mai Alsó-Ausztriáig elismertették fönnhatóságukat a Duna vidékein lakó germánokkal, akik akkor a thuringok és a bajorok uralma alatt éltek. Ezek a sikerek Clodvig utódait, a Merovingokat hatalmas nagy birodalom élére állították, amely kiterjedt a mai Franciaországra, Belgiumra, Hollandiára, Svájcra és Németország déli részeire, nevezetesen a Rajna, a Majna és a Duna folyamvidékére.

A birodalom
részei.

A birodalom alkatrészei között azonban az összefüggés vajmi laza volt. A meghódított germán népek: a burgundok, az alemannok, a thurin-

gok és a bajorok régi szokásaik és törvényeik szerint éltek. Régi uralkodó családjuk hatalma is megmaradt, csak hogy hercegeik azontúl a frank királyoknak tartoztak engedelmességgel és bizonyos (különösen katonai) szolgálatokkal. Gallia délnyugati részén is a hódító frankok csak gyéren telepedtek le a régi római lakosság közé, úgyhogy ott a római elem kezében volt a vezetés, és Aquitania valamelyes önállóságnak örvendett. A frankok nagy zöme a Loire folyótól északra lakott a Rajna torkolatvidékéig. Ez volt a tulajdonképeni frank terület, de még ez is két részre vált. A Rajna és mellékfolyói körül (ezt a vidéket nevezték Austrasiának) lakó frankok teljesen megőrizték germán jellegüket. A Szajna vidékén és tőle nyugatra fekvő Neustria lakossága azonban a római szokások és műveltség és a latin nyelv hatása alatt elrómaiásodott. Ez az ellentét tehát a hódítókat, az államszervező frank elemet is két részre szakította.

A szakadás annál élesebb volt, mert a Merovingok uralmát belső küzdelmek is bomlasztották. A régi germán örökösödés elvei szerint ugyanis a birodalmat nemcsak a legidősebb fiú örökölte, hanem az egész család. Már Clodvig után négy fia osztozott az uralmon. Ők még egyetértően kormányoztak és hódítottak, később azonban az osztozkodásokból töméntelen belső háború származott. Az uralkodók a birodalom érdekeit teljesen elhanyagolták és szakadatlan dinasztikus küzdelmekben mészárolták egymást. A legborzasztóbb háborúskodásaik Brunhilda és Fredegunda királynők nevéhez fűződnek.

Dinasztikus
küzdelmek.

Ezekben a küzdelmekben a Merovingok közvetlen fönnhatósága alatt álló terület négy részre oszlott: Austrasiára, Neustriára, Aquitaniára és Burgundiára. Egyesítésük csak ritkán, akkor is csak rövid időre sikerült. A gyöngye királyok még szűkebb területükön sem maguk parancsoltak. A politikát udvari méltóságaik irányították. Ezek közül különösen a major domusok voltak nevezeteseek, akik az udvar és a haderő élén olyan hatalmat szereztek maguknak, mint a khalifák mellett a vezírek (123. l.). Az udvar különben a Merovingok idejében még egészen barbár jellegű volt. Nagy, palánkkal körülkerített téren volt a király palotája, a fából épített lakóház és a fődött, de különben szabad csarnok, ahol a király ítélkezett, az eléje járulók hódolatát fogadta és intézkedéseit kihirdette. E körül állottak az udvari főméltóságok, a katonák és a szolgálónépek lakóházai, a gazdasági épületek és az istállók.

Az udvar.

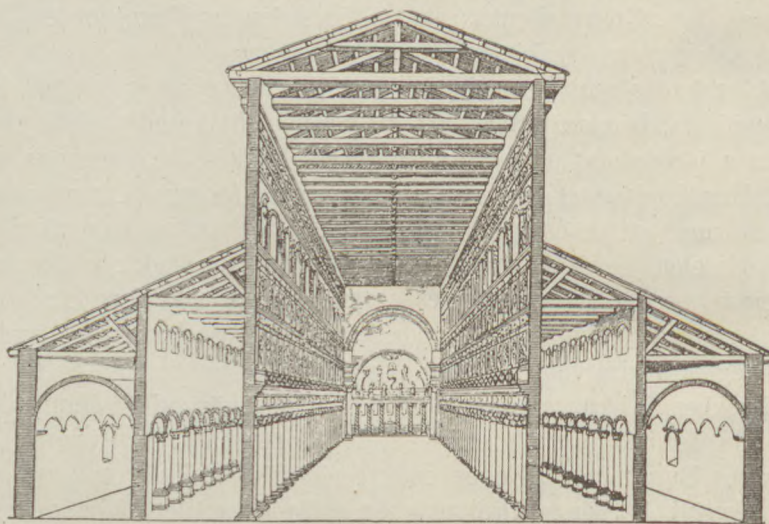
A birodalom egységét később az austrasiai major domusok állították helyre. Ezek Arnulf és Pipin nemzetségéből származtak és keresztülvitték, hogy méltóságuk családjukban öröklődjék. Az egység megteremtésére az első lépést Heristali Pipin tette, aki 687-ben legyőzte a neustriai major domust és ezzel a két major domusi méltóságot a maga kezében egyesítette. Fia, Martell Károly, ugyan csak új hadjára-

A birodalom új
egyesítése.

tokkal szerezhette meg ezt a hatalmat, de népszerűsége annál nagyobb lett, amikor engedelmességre kényszerítette azokat a germán népeket, amelyek magukat a birodalomtól függetleníteni akarták, majd pedig a külső ellenség támadásait is visszaverte. Akkor ugyanis a mórok Hispania felől a frank birodalom felé is terjeszkedni akartak, de Károly hadaikat Tours és Poitiers közt 732-ben megverte és ezzel terjeszkedésük elé gátat vetett (ezért kapta a Martell—kalapács melléknevet).

A frank
birodalom
és az egyház
szövetsége.

Akkor már tényleg Martell Károly uralkodott. Az ő fia Kis-Pipin (741—768) azonban már nem elégedett meg a hatalommal, hanem a királyi címet is meg akarta szerezni. A Merovingok trónfosztásához a szentesítést a pápától kérte. A pápák, akik akkor már a keleti birodalomtól el akartak szakadni, különben már Clodvig óta a frank kirá-

A régi római Szt.-Péter templom belseje. Rekonstrukció. Ó-keresztény basilika.

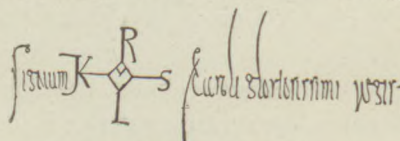
lyokat tekintették az egyház védőinek és az arianus gótok, majd a longobardok ellen több ízben föl is használták segítségüket. Zakariás pápa (741—752) megértette a dolgok fordulását, Pipinnel barátságban akart maradni és szívesen tett eleget a hatalmas major domus kérésének. Pipin tehát 751-ben letette az utolsó Merovingot a trónról. Három évvel később maga II. István pápa (752—757) ünnepélyesen is megkoronázta. Akkor ugyanis a longobardok megtámadták a pápát, aki szorongatott helyzetben Pipinhez menekült. Pipin két hadjáratban segítette meg; a longobárdok kénytelenek voltak a frank királynak meghódolni. Pipin még el is vette tőlük az Exarchatus és a Pentapolis területét és ezeket a pápának ajándékozta. Ebből a területből és Róma környékéből alakult meg az Egyházi-Állam. Az egyház és a frank birodalom között pedig szoros szövetség létesült.

Nagy Károly és a császárság fölelevenítése. Pipin király és a pápa szövetsége a római püspököt és a frank királyt Nyugat-Európa leghatalmasabb fejedelmeivé tette. Körülöttük jegecesedett ki a nyugat-európai államrend. Ennek tulajdonképeni megalapítója Pipinnek a fia, Nagy Károly volt. Pipin különben a régi germán örökösödési rend szerint (129. l.) trónját fiaira hagyta: Károlyra és Karlmannra. Karlmann kapta a tulajdonképeni frank területeket, a birodalomnak északi részét, Károly Burgundiát és a déli részeket. Hogy a két testvér között nem törték ki olyan küzdelmek, mint amilyenek a Merovingok idejében a birodalmat fölbomlasztották, az csak annak volt köszönhető, hogy Karlmann már három év múlva meghalt. Gyermek fiát Károly elűzte, és így a birodalom az ő jogára alatt újra egyesült. Nagy Károly igazi germán természet volt. A hatalmasan megtermett testben erős lélek lakott. Ellentmondást nem tűrt meg, erélyesen és céltudatosan törekedett terveinek megvalósítására, hogy a frankokat és a többi germánokat egy birodalomban egyesítse. A római műveltség nagy hatással volt reá, de alapjában véve mégis germán volt és a frank szokásokhoz ragaszkodott. Körülbelül 30 évi küzdelem után fönnhatósága alatt az egész Nyugatot egyesítette és újra fölvette a római császárok büszke címét.

Terveinek megvalósítása elé a legnagyobb akadályokat a szászok gördítették, akik Pipin birodalmától keletre és északra egészen az Elba folyó vidékéig laktak, amelyen túl, a Keleti-tenger partvidékén, akkor a szlávok telepedtek le. Az északi germánok közül egyedül csak ők nem tartoztak a birodalomhoz; nemzeti jellegüket még egész vadságában megőrizték. Szervezetlenül, részekre oszolva, négy nagyobb csoportban éltek. A kereszténység ugyan nem volt ismeretlen közöttük, Szent Bonifatius már szép sikereket ért el a szász földön (127. l.), de a nép nagy zöme ragaszkodott régi pogány isteneihez és szokásaihoz. A többi germán nép letelepülése után szelidült és harcias jellegéből sokat veszített; a szászok azonban még mindig csak a háborúskodást tartották egyedüli életcéljuknak s a rokon népek fölött azzal is kitűntek, hogy a tengerparti vidékeken kitűnő hajósokká fejlődtek. Közülük indultak el az angolszászok is Britannia meghódítására. Helyzetük ezen a területen, beékelve a frank birodalom területébe, körülbelül olyan volt, mint a népvándorlás kezdetén a germánoké a római birodalommal szemben (94. l.). Amikor Nagy Károly ezt a területet is be akarta olvasztani birodalmába, nem volt olyan kedvező helyzetben, mint hajdan a római császárok, mert nem rendelkezett akkora seregekkel. A frank királynak a birodalma már sokkal nagyobb volt, semhogy minden szabad embert kötelezni lehetett volna arra, hogy személyesen a birodalom egyik határáról a másikra háborúba vonuljon és még élelmezéséről is gondoskodjék. A király körül tehát lassanként egy válogatott vitézi rend kelet-

A szászok
leigázása.

kezett, amely kitűnően volt felszerelve, amely harcedzett volt, amely ellátásáról is gondoskodhatott, de számra nézve aránylag igen kicsiny volt. Károly tulajdonképpen abban bízott, hogy a szászok szervezetlensége következtében számosan lesznek közöttük, akik hajlandók meghódolni. Első hadjáratában a 8. század 70-es éveiben csak a Weser vidékéig haladt előre, nagy ütközeteket nem vívott, meglégedett a hódolattal s azután megint visszavonult. A szászok azonban nem hódoltak meg olyan könnyen, mint korábban a thuringok és a bajorok és csak azért egyezkedtek színel, hogy a pillanatnyi veszedelemtől szabaduljanak. Károlyt elkésérítette politikájának eredménytelensége, hogy a szász népet nem tudta engedelmességre kényszeríteni, és később szigorral és kegyetlenséggel próbálta meg, hogy célt érjen. A fölkelőket kivégeztette, a hódolók fölé grófkot helyezett. Ez azonban a szászokat még inkább elkésérítette és most már a szász határszéleken alapított erődítésekot támadták és a szászok közt megtelepedett frankokat mészárolták. Különösen Widukind ösztönözte őket ellenállásra és szervezte a küzdelmet a frankok ellen. Nagy Károly hada elől azonban ő is kény-

Nagy Károly névalírása.

telen volt ismételtlen elmenekülni a szomszédos dánokhoz, ahonnan Nagy Károly távozása után újra visszatért, hogy a küzdelmet folytassa. Nagy Károlynak tehát sok gondot okozott a szász területek meghódítása. Több mint 30

esztendőn keresztül folyt ott a küzdelem, amíg végre kényszerrendszabályokkal sikerült lassanként a szászokat a kereszténységnek megnyerni és a frank birodalomba beolvasztani.

A longobard királyság bukása.

Másutt Károlynak nem voltak ilyen akadályai, a longobardokat például könnyű szerrel legyőzte. Karlmann halála után ugyanis Karlmann özvegye és fia Desiderius longobard királyhoz menekültek, aki őket Károly ellenében vissza akarta segíteni a trónra. A longobardok a frankok régi ellenségei voltak; amióta a frankok a pápákat oltalmukba vették, a két nép gyűlölete még növekedett. Desiderius tehát szívesen ragadta meg az alkalmat, hogy Károly hatalmát csorbítsa. Károly azonban a pápa hívására Itáliába sietett, 773-ban Desideriust legyőzte és kolostorba zárta. Ezzel Észak-Itália frank fönnhatóság alá került; a longobard királyság pedig megszűnt. Igaz ugyan, hogy ezt az alkalmat Tassiló bajor herceg, Desideriusnak a sógora, arra használta föl, hogy függetlenítse magát, de törekvése nem sikerült, Károly őt is legyőzte.

A mórok.

Nagy Károlynak tehát sikerült az egész nyugat-európai kontinenst a szlávok telepeiig a maga fönnhatósága alatt egyesíteni. Csak Angolország és a mórok uralma alá került Hispania nem tartozott birodalmához. A nagy birodalom azonban nagy föladatokat rótt Nagy Károlyra.

A Pyrenei-félsziget felől a mórok szerettek volna terjeszkedni. Nagy Károly ugyan fölhasználta zavarait; Hispaniában az Ebro folyóig nyomult előre (778) s ezzel el is riasztotta őket attól, hogy birodalmát megtámadják, hátvédje azonban a Pyrenei-hegységekben vereséget szenvedett (Roncevali vereség, Roland). Hasonló veszedelem fenyegette a birodalmat északról és keletről is. Északon egy új nép tűnt föl, a Skandináv-félszigeten lakó normannok, akik hajóikkal a partvidéket kezdték zaklatni; keletről pedig a szlávok (vendek, szorbok, csehek) és a mai Magyarország felől az avarok pusztító hadai fenyegették a birodalmat. A szlávok lassan nyomultak előre, aránylag szervezetlenül éltek, nagyobb közösségeket nem alkottak, aminek következtében nem voltak valami félelmesek. Annál veszedelmesebbek voltak azonban az avarok. Ők már az 5. század folyamán szállották meg a mai Magyarországot, ahol gyűrűalakú sáncokkal védelmezték telepüket. Legnagyobb hatalmukat a 6-ik század második felében Baján khán alatt érték el. Különösen a keletrómai birodalomnak voltak rettenetes ostorai (116. l.), úgyhogy a császárok a Balkán-félsziget északi részeire szorult szerbeket és horvátokat használták föl ellenük a védekezésre. Baján halála után ugyan az avarok hatalma is bomlófélben volt, de rabló kalandjaikkal még akkor is sok kárt okoztak a szomszédos országoknak, többek közt a frank birodalom dunamenti tartományainak. Nagy Károly tehát az ő erejüket is meg akarta törni, s a Duna könyökéig előrehaladva, gyűrűalakú sáncaikat elfoglalta és a mai Dunántúlt is birodalmába kebelezte.

A szlávok.

Az avarok.

Ez a nagy hatalom és a Róma városában kitört újabb viszályok szolgáltak alkalmul a római császárság föllevenítésére. A longobard birodalom bukása után ugyan a pápák megszabadultak ettől a régi ellenségüktől, de magában Róma városában is voltak ellenfeleik, akikkel állandó viszálykodásban éltek. 799-ben III. Leo pápát ellenfelei Rómából elűzték. A pápa akkor Károly udvarában keresett menedéket. Károly hű is maradt a frank hagyományokhoz, visszaültette Leót a pápai székbe, amire a pápa őt 800-ban császárrá koronázta. Igaz, hogy a római birodalom bomlása után a görög uralkodók tekintették magukat a császárok utódjainak; a görög birodalom azonban azóta nagyon lehanyatlott, és abban az időben éppen egy nő: Iréne állott az élén. Az alkalom tehát kedvező volt, hogy a hatalmas frank birodalom a régi római birodalom nyomdokaiba lépjen, és a pápa szívesen mozdította elő ezt a törekvést, amely az ő céljának is megfelelt (122. l.). A keletrómai császárok ugyan tiltakoztak, de az eseményeket már megváltoztatni nem tudták. A birodalom különben is állandó ellenségeskedésben állt a bagdadi khalifátussal, amellyel Károly szövetségre lépett. Érdekeik a keleti birodalommal szemben azonosak voltak, ami megmagyarázza

A császárság
föllevenítése.

azt a különös fordulatot, hogy Nagy Károly és Harun al Rasid (121. l.), ámbár országaik nagyon távol voltak egymástól, mégis kölcsönösen előmozdították egymás terveit. A császárság megalakulásával Károly méltán tekinthette magát az összes nyugateurópai keresztény népek fejedelmének. A pápák és a frank királyok szövetsége tehát a nyugateurópai kultúrához tartozó népeket szorosabban egyesítette. Így alakult meg az a középkort jellemző világfölfogás, hogy a nyugat-európai népek

egy keresztény családot alkotnak, amelynek világi feje a császár, egyházi feje pedig a pápa.

Nagy Károly birodalmának belső szervezése. A két uralkodó közül természetesen a császár volt az erősebbik és a pápák is tőle függöttek. A császár hatalma korlátlan volt, törvényeket hozott, bíraskodott, ő volt a hadsereg legfőbb vezére és birodalmának tisztviselőit, sőt egyházi méltóságait is ő nevezte ki. Törvényhozásában nemcsak a világi, hanem az egyházi ügyekről is maga intézkedett. A szabadok szokásos régi gyűlései megszűntek. A gyűlésekre már csak a nagybirtokosok, a fejlődő nemesség tagjai jöttek össze. Ezek az összejövetelek rendszeresen májusban voltak (Maifeld), amikor minden szabad ember megjelenthetett a király előtt. A birodalomból természetesen nagy tömegek gyűltek össze, ami lehe-

A császár
hatalma.

A törvényhozás.

Szt. Péter a földi hatalmat Leo pápára és Nagy Károlyra ruházza. Mozaik-festmény.

tetlenné tette az együttes tanácskozást. A király tanácsában tehát csak a nagybirtokosok és a főpapok vettek részt. Ők adták elő az egyes vidékek kéréseit, bajait, ők emeltek esetleg panaszt a hatalmával visszaélő tisztviselő ellen és pereiket is a király, mint legfőbb hatóság, elé vitték. A király ítélkezett ügyekben, megbeszélte velük a fölmerült kérdéseket, felelősségre vonta a megvádolt tisztviselőket és eléjük terjesztette azokat az intézkedéseket, amelyeket a birodalomban életbe akart léptetni. A szabadok nagy tömege időközben a szabad ég alatt gyülekezett, előttük hirdették ki azután azokat a határozatokat, amelyeket

a király tanácsa hozott. A birodalom szervezete különben szorosabb lett, mint a Merovingok korszakában volt; az egyes népek különállása megszűnt. A frankok, az alemannok, a bajorok, a longobardok stb. ugyan még külön-külön törvények szerint ítélkeztek ügyeikben, de Károly a különböző népek törvényeit összegyűjtötte és összeíratta, saját rendelkezéseit pedig az egész birodalomra kiterjesztette. Ezek az új törvények fejezetekbe voltak foglalva és ezért Károly törvényeit capituláréknak (capitulum – fejezet) nevezték.

Minden 12 éves alattvaló a császárnak hűségesküet tett. Minthogy a különböző germán népek önállósága megszűnt, már nem saját fejedelmek, hanem kinevezett tisztviselők igazgatták őket. A birodalom grófságokra (Gau) volt fölosztva. Ezeknek élére a császár grófokat nevezett ki, akik beszédtek a királyi jövedelmeket, végezték az igazságszolgáltatást és összegyűjtötték a hadköteles szabad embereket. Méltóságuk Károly idejében még nem volt örökös, a gróf halála után Károly rendesen más családnak adományozta a grófságot. A külső ellenséggel szemben azonban a határon egyes tisztviselőkre nagyobb hatalmat bízott, különösen nagyobb katonai hatalmat ruházott rájuk. Ezek voltak az örgrófságok (Markgraf). A közigazgatás feladatain kívül rájuk hárult a határvédelem kötelezettsége is. Ilyen határgrófságok voltak északon a dán, keleten a szorb, a cseh, a keleti (Ostmark, amelyből később Ausztria fejlődött), a pannoniai, a vend és a friauli, a Pyrenei-hegyek és az Ebro között pedig a spanyol örgrófság. A tisztviselők működését a király ellenőriztette; két küldöttje (missi dominici), egy püspök és egy gróf, rendesen bejárták az országot és meghallgatták a tisztviselők ellen fölmerült panaszokat. A vétkes tisztviselőt a király rangjától megfoszthatta vagy másképp büntethette. Tulajdonképpen azonban a középponti kormányzat és a grófságok és örgrófságok között a kapcsolat igen gyenge volt.

Az udvar szervezete Nagy Károly idejében nem változott lényegesen. A major domus méltósága ugyan megszűnt, de a többi régi méltóság megmaradt. Közöttük a legnevezetesebb volt a pfalzgráfé, aki az udvari gazdálkodás és közigazgatás élén állott, a kincstartóé, aki a jövedelmeket kezelte, és a császári káplán vagy később a kancellár méltósága, aki a király akaratát írásba foglalta. A jövedelmek még kizárólag a királyi uradalmakból folytak. Királyi és állami jövedelmet tehát megkülönböztetni nem lehetett. A királyi jövedelmekből a király nemcsak udvartartását, hanem a fölmerülő államszükségleteket is fedezte. Az állam azonban akkor még sok dologról nem intézkedett, és ennek következtében fontos állami feladatokról az egyház gondoskodott, például az oktatásról, a betegápolásról és a szegényügyről. Ezekre a célokra az egyház nagy birtokokat kapott. Az udvar különben még

Az udvar.

A pénzügy.

Az egyház.

egyik helyről a másikra vándorolt, de Nagy Károly leginkább Aachenben tartózkodott, és így az lett a birodalom fővárosa.

A gazdálkodás.

A gazdasági élet még alacsony fokon állt. Az udvart is a föld népe látta el élelemmel és más szükségleteivel. Általában minden gazdaság, a királyi, a főúri és az egyházi udvar is szükségletét saját

Földművesek.

12. századi miniature.

szolganépével készítette el. Magasabb gazdasági élet tehát nem fejlődhetett, az igények is alacsonyak voltak. Külső kereskedelemről pedig alig lehetett szó. Nagy Károly ugyan kijavíttatta a régi római utakat, s ez a kereskedelemnek is javára vált, de a külfölddel az érintkezés vajmi csekély volt. Minthogy az arany Keletre vándorolt, Károly az ezüstvalutára tért át és egy font ezüst-

ből 240 dénárt veretett. 12 ilyen dénárt egy shillingnek nevezett el. Ez a pénzrendszer Károly többi intézkedéseivel együtt egész Európában elterjedt és Angolországban a mai napig is fennmaradt. Az ezüstvaluta azonban, legalább a Kelettel, az érintkezést még inkább gátolta.

Hatásuk Európára.

Ezekkel az intézkedésekkel Nagy Károly az egész európai fejlődésre nagy hatással volt. Amikor a birodalom fölbomlott, intézkedései annak minden részében megmaradtak, és később a többi, a nyugateurópai kultúrához csatlakozott népek is ezeket az intézkedéseket honosították meg országaikban, úgyhogy az egész középkori államrend tulajdonképpen Nagy Károly intézkedésein alapszik.

Az udvar műveltsége.

Nevezetesekek voltak udvarának műveltségi viszonyai is. Nagy építkezések indultak meg; igaz ugyan, hogy ezek nagyrészt egyháziak, de már az udvar céljaira is kezdtek fényesebb palotákat építeni. Nagy Károly körül korának legkiválóbb tudósai gyűltek össze: Paulus Diaconus, a longobardok történetírója, az angolszász Alkuin és Einhardus, aki a császár életrajzát is megírta. Ezeknek a tudósoknak a tanácsai szerint Nagy Károly az iskoláztatást is szervezte; különösen udvari iskolája volt híres, amelynek tanítványai közé maga is beállott.

Könyvtár és könyviró barát.
Miniature.

Dinasztikus viszálykodás.

A frank birodalom fölbomlása és a nemzeti államok alakulása. Nagy Károly halála (814) után birodalma hamarosan fölbomlott. Utódai már nem voltak olyan kiváló uralkodók, mint Heristali Pipin,

Martell Károly, Kis Pipin és Nagy Károly. A régi germán jognak attól az elvétől sem tudtak eltérni, hogy a gyermekek egyformán örökölnék. Nagy Károlynak a fia, Jámbor Lajos (814—840) is csak azért uralkodott az egész osztatlan birodalmon, mert testvérei mind korán elhaltak. Ő azonban inkább egyházi pályára való, jámbor ember volt, aki nem sokat törődött a világi hatalommal. Az egyház javára lemondott a püspökök kinevezéséről, aminek következtében az egyházi igazgatás jórészt kisiklott kezeiből. Az egyház kívánságainak tett eleget akkor is, amikor császárrá legidősebb fiát, Lothárt jelölte ki, akinek uralkodnia kellett volna az egész keresztény Nyugat-Európán. A fiatalabb testvérek azonban szintén kaptak birtokot, de engedelmességgel tartoztak császár bátyjuknak. Később azonban Jámbor Lajos ezt a rendelkezését második házasságából származott fia javára megváltoztatta. Ezt a többiek eltérni nem akarták és a testvérek közt hosszú háborúskodás tört ki, amíg végre 843-ban Verdunban kibékültek. A verduni szerződés a birodalmat három részre szakította.

A fölöstást különben nemcsak a testvérek osztozkodási törekvései mozdították elő, hanem a földrajzi viszonyok és a birodalom népei között fönnállott faji ellentétek is. A testvérek közül a legidősebb, Lothár lett a császár (843—855). Ő kapta meg a Karolingok tulajdonképeni törzsbirtokát, Austrasiát: a Shelde, a Maas és a Rajna közt fekvő területeket. Ebben a részben volt Nagy Károly székhelye, Aachen is. Ő kapta azután az egykori longobard királyság területét, Itáliát. Itt volt a birodalom két másik legnevezetesebb városa: Róma, a pápa székhelye, és Pavia, a régi longobard főváros. A kettőt összekapcsolta Burgundia, a Rhône és a Saône folyamvidéke. A másik két testvér közül Kopasz Károly (843—877) a nyugati, Német Lajos (843—876) pedig a keleti tartományokat kapta. A legjelentékenyebb és a legműveltebb is Lothár területe volt, ott vezetett át az Itáliából az Északi-tengerhez vezető út, Nyugat-Európa legfontosabb közlekedési vonala. Csakhogy ez a terület földrajzi szempontból nem volt egységes, népei közt pedig nagy faji ellentétek állottak fönn.

Ezek az erők a középső császári birtokot több apró államra bomlasztották. Austrasiáért, illetve Lotharingiáért, amelyet frankok és germánok laktak, a birodalom keleti és nyugati fele küzdött. Alsó-Burgundia, a Rhône folyamvidéke, már 879-ben függetlenítette magát. Ez a terület másfél századon át önálló királyság maradt. Királyai Arlesben székeltek, amiért areláti királyságnak is hívták. A burgundok területének északi része, a mai Svájc nyugati fele azonban a nyugati frank királysághoz került és csak egy évtizeddel később függetlenítette magát (887). Különálló rész lett a lombard királyság is. Lothár fia, II. Lajos (855—875) ugyan még a félsziget déli részében fekvő longobard ere-

A birodalom
fölosztása.

Lotharingia.

A két
Burgundia.

Itália.

detű spoletoi és beneventi hercegségeket is engedelmességre kényszerítette, de utána a különböző Karoling ágak leszármazottai, mint ellenkirályok, folytonosan fenyegették egymást, és Itália egysége meglazult. A trónért az északitáliai hatalmas hűbérurak versengtek, de hatalmukat a burgundiaiak és a spoletoi hercegek is fenyegették. Még legjobban I. Berengár (888—924) tudta hatalmát érvényesíteni. Az ő idejében azonban a király már csak a félsziget északi részeinek volt ura. Ravennától Rómaig a pápa főnnhatósága alatt külön Egyházi-Állam fejlődött. A déli hercegségek nem engedelmeskedtek, sőt délen még a görögöknek is voltak birtokaik. Velence virágzó kereskedő városa pedig a görög császárok névleges főnnhatósága alatt szintén független köztársasággá fejlődött. Ez a bomlás természetesen a félszigetre károsan

hatott. A külső ellenséget nem tudták elriasztani. Különösen a déli vidék szenvedett sokat a szaracénoktól, akik Siciliából Rómát is minduntalan fenyegették.

A keleti és a nyugati frank királyságok sokkal egységesebbek voltak. Földrajzilag legkerekesebb a nyugati rész volt, a mai Franciaország. Lakosságát a római műveltség is összetartotta, mert a frankok már akkor nagyrészt elrómaiásodtak. A keleti félnek, a mai Németországnak lakossága azonban tiszta germán elemekből állott. Ez az ellentét pedig sokkal élesebben elválasztotta a két királyságot, mint azok a nemzeti különbségek, amelyek az egyes germán népeket egymástól megkülönböztették.

Franciaország különben szintén gyorsan fölbomlott. A Karolingok ép úgy elsatnyultak

mint a Merovingok. Az ellenség ellen sem tudták megvédeni az országot. Pedig akkor a normannok, akik már Nagy Károly idejében tűntek föl, kalózhadaikkal sok csapást mértek a birodalomra, különösen a tengerparton, de a folyók mellett épült városokat is fosztogatták és pusztították. Ebben a veszedelemben 884-ben Nagy Károly birodalma még egyszer egyesült; a franciák a Németországon uralkodó Vastag Károlyt kiáltották ki királyukká, hogy az egyesült országok erejével könnyebben védekezhessenek. Vastag Károly (884—887) azonban tehetetlen uralkodó volt, aki a normannoktól is csak pénzen vásárolta meg elvonulásukat, s így a birodalom három év múlva egészen szétfoszlott. Franciaországban már nem is Karoling került a trónra, hanem Odo párisi gróf (887—898) a Robertingek családjából, aki nagy népszerűségre tett szert, amikor Párist a normannok ellen védelmezte. A Karo-

A román-germán
ellentét.

Harcos a Karolingok korából.
Miniature.

Franciaország.

lingok ugyan utána ismét trónra kerültek, de hatalmuk és tekintélyük egészen megingott. Közbe Róbert burgundi herceg (923—929) is volt francia király, majd a Robertingek ragadták kezükbe a vezetést. A 10. század végén végkép megszerezték a hatalmat. Capet Hugóról (987—996) azután Capetingeknek nevezték őket. Ebben a küzdelemben a nagybirtokosok egészen függetlenítették magukat, a Capetingeket nem ismerték el, úgyhogy ennek a dinasztiának a hatalma századokon át nem terjedt túl családi birtokuk, az Isle-de-France határán. Erről a területről kapta Franciaország a nevét.

A német-római szent birodalom alakulása. A legszerencsésebb helyzetben a keleti rész volt: Németország, ahol a gyöngye Karolingokat a család egyik törvénytelen leszármazottja, Arnulf (887—899) buktatta meg. Arnulf erélyesen hozzalátott hatalma megerősítéséhez. Hírét Löwen-nél a normannok fölött aratott diadalával alapította meg. Ámbár a császári címet Itália uralkodói viselték, Arnulf haddal vonult Róma ellen, kierőszakolta, hogy a pápa őt ismerje el császárrúl, s így ezzel a címmel is növelte tekintélyét. Németországot akkor kelet felől épen nagy veszedelem fenyegette. A szomszédos Nagymorva-birodalom uralkodói hatalmas szláv állam alapításán fáradoztak. A mai Csehország, Morvaország, Austria északi része és Magyarország északnyugati területei a Garam vidékéig az ő uralmuk alatt voltak, és hatalmukat a déli szlávokra is ki akarták terjeszteni. Arnulf azonban a veszedelmet elhárította. A magyarok segítségével, akik akkor még a Fekete-tenger partvidékein laktak, a szláv törekvéseket meghehüsítette és a Nagymorva-birodalmat megbuktatta.

Németországban a bomlás csak Arnulf halála után kezdődött. Fia, Gyermeke Lajos idejében (899—911) a hercegek függetlenítették magukat és önállóan kormányozták hercegségeiket. Ezek a Shelde, a Maas és a Mosel vidékén Lotharingia, a Rajna és a Majna vidékén a frank, tőle északra az Elbáig a szász, délre pedig a Rajna és a Lech közt a sváb. Az ötödik hercegség, a bajor, a királyi családi birtoka volt s a Majna forrásvidékétől az Alpokig, keletre az Enns folyóig terjedt. Hercegeik hatalmát a frank Konrád (911—918) sem tudta megtörni. Ő azonban rábírta testvérét, hogy a trónról lemondva, a vezetést a hatalmas szász hercegre bízza. A szász dinasztia és erős népe pedig beváltotta a hozzá fűzött nagy reményeket.

A birodalmat akkor is a normannok és az északi szlávok fenyegették, ezekhez azonban új ellenség is járult: a magyarok, Arnulf egykori szövetségesei, akik morva hadjárataik után a 9. század utolsó éveiben foglalták el a Duna-Tisza vidékét. Akkor ők voltak a legfélelmesebbek. Kalandozó lovashadaik úgyszólván évről-évre bebarangolták a birodalmat, amelyben igen sok kárt okoztak. Gyermeke Lajos

Arnulf.

Az öt hercegség alakulása.

A külső veszedelem.

ugyan 910-ben saját hazájukban akarta őket megtámadni, de megelőzték és Augsburgnál megverték. A birodalomnak tehát három hatalmas ellenfél támadásai ellen erélyes védelemre és vezetésre volt szüksége. A szász dinasztia pedig épen azt a célt tűzte maga elé, hogy a középponti hatalmat megerősítse s az ország erejét szervezze.

I. Henrik.

Első tagja, I. Henrik (918—936) már fegyveres erővel rákényszerítette a hercegeket, hogy meghódoljanak. Alapjában véve azonban nem tudta őket engedelmességre hajtani és élete végéig csak szász hercegségében érvényesíthette hatalmát. Ezt azonban olyan kitünően megvédelmezte és szervezte, hogy az egész birodalom háláját kiérdemelte. Meghódította a Haveltől északra lakó szlávok, majd az Elbe középső folyása mentén lakó dalemincek területeit. A csehek is elismerték fönnhatóságát.

Reformjai.

Hasonló szerencsével küzdött a magyarok és a normannok ellen. Ellenük hatalmasabb haderőre volt szüksége. A magyarokkal tehát már 924-ben kilenc évre békét kötött, amely idő alatt még adót is fizetett nekik, hogy hercegségét békében hagyják. Ezt az időt használta föl a szervezésre. Azt már tapasztalta, hogy ezek a félelmes lovashadak a várostromhoz nem értenek. Előmozdította tehát a városok fejlődését. A lakosság védelmére fallal kerítette be őket, magtárakat építtetett bennük és gondoskodott róla, hogy szolgálónépei a termés egy részét ott halmozzák föl. Támadás esetén a lakosság ezekbe a városokba menekült s ott várta be az ellenség elvonulását. Ugyanakkor átalakította hadseregét is. A saját fönnhatósága alatt álló népek megparancsolta, hogy minden kilencedik katonai szolgálatra a városba vonuljon. Ezekből nehéz fegyverzetű lovasságot szervezett, amelyet a zárt hadsorban való küzdelemre is betanított. A magyarokról ugyanis a görög és a nyugati írók is följegyezték, hogy csak zárt sorban küzdő hadsereggel győzhetők le. Az újítás be is vált. A béke letelte után 933-ban a magyar hadak újra betörték, de az Unstrut mellett, Merseburg közelében döntő vereséget szenvedtek, amely után Szászországot többé nem zaklatták. A következő évben pedig Henrik a normannokat győzte le új seregeivel. A dán Gorm király akkor Nordalbingiát, az Elbától északra fekvő területet pusztította, de Henrik a győzelem után még adófizetésre is kényszerítette a dánokat, akik ellen a határon egy őrgrofságot állított föl.

I. Ottó.

Utóda, fia I. Ottó (936—973) azután befejezte a munkát. A hercegek csakhamar megérezték erős kezét és fegyvert ragadtak, hogy önállóságukat megvédelmezzék. Hogy Ottó hatalmát megtörjék, saját testvéreit is megnyerték és őket akarták Ottó helyére ültetni. Ottó azonban néhány évi küzdelem után legyőzte őket. A hercegségek örökösödése megszűnt. A legyőzött lázadók helyett birtokaikat a király

saját rokonai között osztotta szét, de az ő hatalmukat is megszorította. A világi nagyhübéreseket hatalmát azzal ellensúlyozta, hogy hatalmas területeket adott az egyházfőknek: az érsekeknek és püspököknek, akiket maga nevezett ki, és akiket hadi szolgálatra is kötelezett.

Erős hatalmát első sorban keleti szláv szomszédai ellen fordította. Az Elba és az Odera közt ő kezdett hódítani. A szláv hatalmasokat leigázva, keresztény egyházak szervezésével törekedett a lakosságot hatalma alá hajtani és germanizálni. 950-ben Csehország, majd egy időre Lengyelország is elismerte fönnhatóságát. Hasonló szerencsével küzdött a későbbi osztrák örökös tartományokban, a Duna és a Dráva között is. Az Ennstól Bécs vidékéig fekvő területen ő szervezte újjá az Ostmarkot (135. l.). Az ettől délre fekvő területekből pedig a karinthiai hercegséget alapította, amelynek szláv lakosságát a termékenyebb területekről kiszorították a németek. Ebből lett később Stájerország, Karinthia és Krajna. Végre Itáliára is kiterjesztette fönnhatóságát, és II. Berengár (950—966) a német király hűbérese lett.

Ez a nagy hatalom az új hűbéreseket, saját rokonait is megrémítette. Nem tudtak beletörődni, hogy a hercegek hagyományos hatalma csak megcsorbítva szállt rájuk, és 953-ban fia Liudolf és veje Konrád is föllázadtak ellene. A lázadók a magyarokat hívták segítségül, akik hosszabb békesség után megint sok zsákmányt szereztek maguknak Németországban. 955-ben tehát megint betörték, hogy Franciaország felé vegyék útjukat. Csak-hogy Ottó akkorára legyőzte a lázadókat, akik végre belátták, hogy az erős középponti hatalomra szükség van. Ottó tehát egész erejével fordúlhatott a magyarok ellen. Augsburgnál lepte meg őket, amelyet ostromolni kezdtek. A magyarok hadi terve, hogy a császár hadát elülről és hátulról egyszerre támadják meg, nem vált be; vereséget szenvedtek, amely őket is békésebb politikára ösztönözte. Térítőket kértek és ezzel a nyugati kultúrához csatlakoztak.

Ottó méltán az egész kereszténység védőjeként tűnhetett föl. 962-ben tehát Rómában a pápával császárrá koronáztatta magát. A császárság ezzel új életre ébredt és Ottó megalapította a német-római szent birodalmat, amelyhez Észak-Itália is hozzátartozott. Mint császár a pápától is engedelmességet követelt. Az erkölcstelen XII. Jánost (955—963) letette és azután a pápákat is ő ültette Szent Péter trónjára.

I. Ottó császár pecsétje.

Az augsburgi
ütközet.

A római szent
birodalom
alapítása.

Itália.

Itália birtoka azonban a német birodalomra veszedelmes tényező volt. Az itáliaiak, akik korábban nemzeti királyaik felsőbbségét sem ismerték el, a német uralomnak még nagyobb ellenségei voltak. Nemeik, városaik és püspökeik minduntalan föllázadtak. A császárok kénytelenek voltak idejüket és erejüket Itáliában elfecsérelni. Ezt pedig viszont a német fejedelmek használták föl hatalmuk növelésére. II. Ottó (973—983) ellen, amikor Dél-Itáliában a szaracénok ellen küzdött, föllázadtak a szlávok, majd a dánok törtek be birodalmába. Még rosszabbak lettek a viszonyok a gyermek III. Ottó (983—1002) alatt, aki, amikor felnőtt, a római műveltség nagy bámulója volt és székhelyét is Rómába tette át. Az Elbán túl lakó szlávok akkor elszakadtak, és a különben kiváló II. Henrik (1002—1024) sem tudta fölöttük uralmát visszaállítani.

A hűbérrendszer.

A hűbériség alakulása. A nyugateurópai kultúra leghatalmasabb összetartó tényezője a keresztény vallás volt. Amióta azonban ennek a kultúrkörnek minden a kontinensen fekvő országa Nagy Károly jogára alatt egyesült, azóta a kötelek közöttük még szorosabbak lettek. A nagy birodalom ugyan csakhamar nemzeti államokra bomlott, de ezekben mindenütt a Nagy Károly intézményei honosodtak meg. Azok az országok is, amelyek csak később csatlakoztak a nyugateurópai keresztény kultúrához, átvették ezeket az intézményeket. Még társadalmuk is ugyanazon az alapon, a hűbérrendszeren épült föl.

Eredete.

Ennek fejlődésére a hadszervezeti viszonyok adtak okot s a legkülönbözőbb: római, kelta és germán elemekből alakult meg. A germánok eleinte az összes szabadokat katonai szolgálatra kötelezték. Az általános hadkötelezettség azonban hamar megszűnt. A telepedés idején a lakosság jó része elszokott a fegyverforgatástól. Különben pedig nem is volt szükség akkora csapatokra, amelyeknek az élelmezése is nagy nehézségekbe ütközött. A görög császárok és a déli germán államok csak kis seregeket tudtak csatasíkra állítani (114. l.), ami a frank birodalomra is hatással volt. A birodalom terjeszkedése következtében az egész szabad lakosságot úgysem lehetett fegyverbe szólítani. A kisebb birtokosra pedig valóságos csapás volt, ha a birodalom egyik végéről a másikkra kellett vonulnia, hogy katonai köteletségének eleget tegyen. Így azután külön vitézi rend támadt.

A kíséret.

A keltáknál, akik közé a frankok új hazájukban letelepültek, úgyis az volt a szokás, hogy a törzsek (clan) fejedelmi nemzetségének minden tagja fegyveres kísérettel járt. Ennek a kíséretnek a tagjai uruk védnöksége alatt állottak, hűséggel tartoztak neki és katonai szolgálatot teljesítettek. A germán fejedelmeknek is volt hasonló kíséretük, de ott csak magának a fejedelemnek. Csupán csak a frankok voltak eredetileg mindnyájan egyenlők. A Merovingok küzdelmeiben azonban

náluk is megalakult a nagybirtokos nemesség. A nemesség azután arra törekedett, hogy mint a gallok, ők is fegyveres kísérettel járhassanak. Ennek a törekvésüknek a külpolitikai viszonyok is kedveztek. A mórok, majd később a normannok támadásai következtében szükség volt rá, hogy az uralkodók seregeikkel hamar megjelenhessenek a veszélyeztetett helyen. A hadsereg tehát Martell Károly idejében lovassereggé alakult át. Minthogy azonban a lovasszolgálat igen költséges volt, a királyok kíséretük tagjainak nagy birtokokat adományoztak, hogy azután valamelyes csapattal kövessék őket a hadba. Az ilyen birtokot fölmentették az adókötelezettség alól (immunitas); majd úgy magyarázták a dolgot, hogy a királyi birtoknak minden kiváltságos joga, pl. az igazságszolgáltatás is, az új tulajdonosokra száll át. Az örök időkre adományozott birtokok (allodium) mellett pedig, amelyekről a tulajdonos szabadon rendelkezett, ideiglenesen is adományoztak földet. Az ilyen birtokot csak bizonyos időre adták és vissza is vehették; neve beneficium volt. A birodalmi méltóságok nagyrészt ilyen beneficiumokkal jártak, amelyeknek tulajdonosai a méltóság mindenkori viselői voltak. A Nagy Károly után következő gyenge fejedelmek idejében azonban ezek a hivatalok az egyes családokban örökösökké lettek, és ezzel a beneficiumok is családi birtokokká alakultak.

Ugyanakkor a falvakban is diadal-maskodott a magánbirtok. A birtoklásban az örökösödés és a még el nem foglalt területek szabad írtása következtében nagy különbség állott be. A közönséges szabadok nagy tömegének helyzete rosszabbodott. Két terhük volt: a katonai szolgálat, amely a lovasság meghonosodása óta igen költséges volt, és a törvény előtt való megjelenés. A szabadoknak ugyanis pörös ügyeik elintézésére időnként egy-egy központon össze kellett gyűlniök és idézésre máskor is meg kellett jelenniök. Ha pedig elmaradtak, súlyos büntetést fizettek. Ezekről a terhektől sokan szabadúlni akartak. A Merovingok korában a nagy zavarokban már úgysem remélhettek méltányos jogorvoslást. Főlelevenítették tehát egy régi római szokást: a commendatiót, amikor a gyöngébbek ünnepélyesen valami hatalmas úr hatósága alá állottak (58. l.). Ez a szokás átalakult: az illető földjét is átadta védnökének és a szabad allodialis birtokot, mint beneficiumot kapta vissza. Az úr ugyan nem tette ki a birtokból a birtokos leszármazottait, de ha azok hűségü-

A commendatio.

Malom. 16. századi fametszet.

ket megszegték vagy kötelességüket nem teljesítették, a birtokkal mégis szabadon rendelkezhetett. A középponti hatalom elgyengülésével csak az számíthatott jogvédelemre, aki jogait fegyveresen is érvényesíteni tudta. Ebben az időben tehát a kis allodiumok mind átalakultak beneficiummá vagy, amint a 11-ik század óta nevezték, feudummá. Akkor a hatalmasok a még birtokaik szomszédságában lakó többi birtokosokat fegyverrel is rákényszerítették, hogy földjüket adják át nekik.

Gazdasági
alapja.

Az így alakult nagybirtokok gazdasági berendezéséhez pedig a mintát a római bérlőrendszer (100. l.) szolgáltatta. A földesúr ugyanis birtokát két részre osztotta. Az egyik részt szolgálonépei között osztotta szét, a másikat maga kezelte. A szolgálonépek a föld után, amelyet haszonélvezetre kaptak, és amelynek terméséből éltek, adót fizettek. Emel-

Olajkészítés. 16. századi fametszet.

lett munkával is tartoztak a földesúrnak, aki a saját üzemében maradt földet ezzel a munkaerővel művelte meg. Ha a birtok nagy volt, egyes részei majorságok körül csoportosultak, és a földesúr — még a király is — kíséretével majorról-majorra ment, hogy a terményeket elfogyassza. Ez már valamivel magasabb fokú gazdálkodás volt, mert a földesúr malmot, sörfőzöt, sütőkemencét stb. állított, amelyeket jobbágjai is használhattak. Az adó különben, amit a paraszt fizetett, saját termésének megállapított hányada volt; a szerződésileg meghatározott szolgáltatásokon pedig önkényesen az úr sem változtatott. A paraszt azonban a röghöz volt kötve és az ura engedelmé nélkül el nem

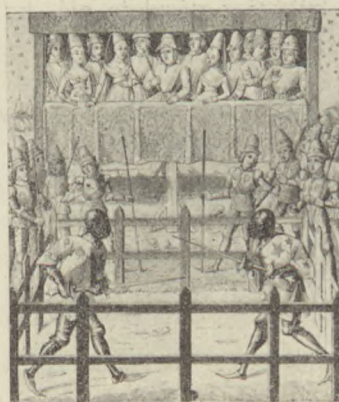
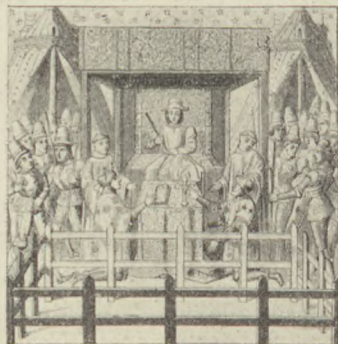
költözhetett. Igazságot is az ura szolgáltatott neki, még olyan esetekben is, ha ő is érdekelve volt.

Hűbérúr
és hűbéres.

A hűbéres társadalom a régi államrendet egészen fölbontotta. A nemesség nagy zöme a középponti hatalomtól teljesen elszakadt. Így azután valóságos ranglétra keletkezett, amelyben mindenki csak közvetlen följobb- és alattvalójával (hűbéresével) rendezte jogviszonyát. Ebben a ranglétrában tehát mindenki hűbérúr és hűbéres volt egy személyben. Legfölül állott a király, de voltak olyan királyok is, akik más fejedelmeknek voltak a hűbéresei. A cseh király pl. a császárnak, az angol király a francia királynak, a sicíliai királyok a pápának voltak a hűbéresei. Az ország területe azután több nagyhűbéres közt oszlott meg, akiknek birtokán még több nagybirtokos gróf stb. élhetett, mint hűbéres. Valamennyinek voltak kisebb birtokú hűbéreseik is, lova-

gok, akik az illető úr állandó fegyveres kíséretét alkották. A hatalom, a tekintély, a birtok nagyságától függött, mert szerinte változott a fegyveres kíséret nagysága is.

A hűbéres hűbérurának hűséggel tartozott, fegyveres szolgálatot teljesített; ha ura fogságba került, ki kellett váltania, vagy maga mehetett helyette fogságba; köteles volt fia fölavatásában résztvenni és leánya kiházásához hozzájárulni. Ezekért a szolgálatokért kapta a birtokot, és a hűbérúr köteles volt a hűbéresét mások ellen megvédelmezni. Ő szolgáltatott neki igazságot is az olyan esetekben, amikor hűbérestársaival került pörbe. A hűbéreseket ezért időről-időre összejöttek hűbéruruknál, hogy a közöttük fölmerült pörös ügyeket elintézzék. Ítélete ellen az ő hűbérurához lehetett folyamodni.

Istenítéleti párharc. Miniature. A felek esküje és a küzdelem.

Az ítélkezés az istenítéleten alapult. A vádló és a vádlott a maguk igazának bizonyítására Isten tanúságtételét hívták segítségül. Ilyenkor a felek megesküdtek, hogy igazat mondtak és azután megvívta. Az ügyet a legyőzött fél vesztette el. Nők, papok és gyermekek helyettest állíthattak. Ugyanezen elv szerint jártak el a tűz- és a vízpróbákban is. A legszokásosabbak a tűzés vaspróbák voltak, amikor a vádlott valamely szent helyen megesküdött, hogy igazat mondott, és bűjtölés után 9 lépés távolságra vitte a megtűzesített vasat. A próba után kezeit bekötötték és lepecsételték. A köteléket harmadnapra bontották ki és, ha akkor sebek nem látszóttak, az illetőt a vád alól fölmentették. Csak később jött divatba, hogy az ítélkezésnél a pört esküvel döntötték el. Ilyenkor a vádlott eskütársakat állított, szavahihető embereket, akik vele együtt esküdtek, akik azonban nem azt bizonyították, hogy az illető a terhére rótt bűnt nem követte el, hanem csak azt, hogy az illetőt tisztességes szavahihető embernek ismerik.

Igazságszolgáltatás.

Az investitura.

A hűbértörök birtokjoga megszaktadt valahányszor akár a hűbér, akár a hűbérúr meghalt. Ha a hűbér halt meg, utóda köteles volt hűségsküt tenni az úrnak. Ha a hűbérúr meghalt, az új hűbérúr is megkövetelte a hűbéresektől, hogy neki a hűségsküt letegyék. A hűbérest ilyenkor mindig újra beiktatták a birtokba. Ezt a beiktatást nevezték investitúrának, és a hűbérúr pálca vagy kard átadásával jelezte, hogy a hatalmat a hűbéresre bizza.

A hadszervezet.

A hűbérrendszerrel a katonai szolgálat is teljesen átalakult. A király vagy a nagyhűbér csak közvetlen hűbéreseit hívta magával háborúba; ezek azután bizonyos nagyságú kísérettel vonultak táborba. A kiállítandó csapatoknak a nagysága csak ritkán volt megállapítva. A hűbér rendszeren maga mérlegelte, hogy az illető hadjáratához mekkora sereggel járuljon hozzá, és tetszés szerint kisebb vagy nagyobb haddal vonult hűbérúra zászlaja alá. Ezt a hadat azonban maga szervezte és a 11. századig maga tartozott élelmezni is. A táborba vonuló csapat rendszeren három hónapra való élelmet vitt magával. Természetes, hogy ilyen körülmények között az élelmezés különösen nagy gondot okozott a hűbéreseknél. A csapatok nem is voltak valami nagyok; a cseh király pl. összesen 300 vitézzel tartozott a császárt hadjárataiban segíteni. A fejedelmek seregeinek legnagyobb

Hűbér eskütétele. 13. századi miniature.

része saját birtokaikból került ki, közvetlen alattvalóiból (ministerialis), akik vagy személyesen tartoztak elmenni, vagy ha otthon maradtak, adót fizettek.

A hűbérrendszer elterjedése.

Eredetileg és legtökéletesebben ez a rendszer Franciaországban fejlődött ki, ahol a középponti hatalom a gyenge Capetingek uralma alatt (139. l.) egészen tönkrement. I. Ottó halála után meggyöngült a középponti hatalom Német- és Olaszországban is. Németországban a fejedelmek — a szász királyokon kívül — nem is törekedtek arra, hogy hűbéreseiket megfékezzék. Itáliában ellenben a gyorsan fölvirágzott városi élet megakadályozta a hűbér nemesség elhatalmasodását. Legerősebb a középponti hatalom Angliában és Magyarországon volt, ahol az egész nemesség közvetlenül a király alattvalója volt.

Új népek föltünése.

A normannok államalapításai. A Nagy Károly birodalmából alakult nemzeti országokhoz később újabb területek is csatlakoztak, amelyek befogadták a kereszténységet, átvették Nagy Károly intézményeit és így beléptek a nyugateurópai keresztény népcsaládba. Ezek a népek eleinte ellenségesen léptek föl a volt frank birodalom területén.

és csak lassanként szoktak a békességes foglalkozáshoz. Többnyire csak akkor csatlakoztak a nyugati kultúrához, amikor kalandozásaik közben valami nagyobb vereség érte őket.

A csatlakozás a kereszténység fölvételével történt. A frank birodalommal határos népek különben kereskedelmi összeköttetések és hadjárataik következtében már korábban megismerkedtek a nyugati egyház tanaival; többen közülük át is tértek. Majd akadtak közöttük buzgó térítők, akik imitt-amott apró egyházközségeket alapítottak; de a siker csak akkor következett be, amikor a középponti hatalom vette kezébe a térítés ügyét. A pogány polytheismus türelmes volt a keresztényekkel szemben; elismerte a keresztény Isten isteni voltát. Minthogy azonban a szelid keresztény erkölcsök a barbár népek vad szokásaival éles ellentétben voltak, nagy erkölcsi bátorság kellett hozzá, hogy valaki nemzetének pogány környezetében nyilvánosan is kereszténynek vallja magát. Visszahatás a kereszténység ellen csak ott keletkezett, ahol erőszakos eszközökkel terjesztették tanait. Viszont azonban az az akadály, amelyet a pogány környezett gördített az áttérések elé, csak akkor szűnt meg, amikor politikai okokból maguk a királyok kényszerítették népeiket, hogy megkeresztelkedjenek.

A 9. században a nomannokban támadt a birodalomnak új és rettenetes ellensége. A század végén megjelentek a magyarok félelmes lovashadai és más uraltáji népek is, amelyek azután az addig békésen előnyomuló, de szervezetlen szlávokat is szervezkedésre kényszerítették.

A normann nép a germánok északi ága volt; Jütlandban és Skandináviában még törzsszervezetben élt. Amint korábban a germánok egyedüli foglalkozása a háborúskodás volt, ők is azt tekintették egyedüli dicsőségüknek. Az erősen tagozott partú Skandináviában és a Keleti-tenger szigetein kitünő tengerészekké fejlődtek, apró karesú hajóikkal a Keleti-tengerről az Északira is kimerészkedtek, majd az Atlanti-oceánt is bekalandozták. Merész támadásaikkal rajtütöttek a partmenti városokon és gazdag kincsesel megrakodva tértek haza. Minthogy a hanyatló birodalmat többnyire védtelenül találták, s a megtámadott vidék lakossága nem tudott elég erélyesen védekezni, a folyókon is messzire bekalandoztak a szárazföld belsejébe. Megostromolták például Páris városát (885); egyik haduk egy telet töltött Burgundiában; majd az olasz városokat is megsarcolták. Másik részük pedig, a Dünán és a Dnyeperen lehajózva, Konstantinápolyt támadta meg és a szír partokat fosztogatta.

A rettenthetetlen vikingek azonban kalandozásaiknál maradandóbb nyomokat is hagytak maguk után. Idegen nemzetek közé letelepedve, több állam alapításában is nagy részük volt. A svéd varégek például

A kereszténység befogadása.

A normannok.

Oroszország alapítása.

a Finn-öböl és Nagy-Novgorod körül lakó szláv törzseket adófizetésre kényszerítették; amikor pedig ezek az engedelmességet megtagadták, a Rusz testvérek (Rurik, Szineusz és Truvor) egészen leigázták őket és normann vezetéssel megalapították a szláv Oroszországot (862).

Fölfedezéseik.

Az Atlanti-oceán szigetei közül is többet ők gyarmatosítottak, így különösen a mai Angolországtól északra fekvő Shetland- és Fär-Öer szigeteket, majd a jeges Islandot, ahonnan egyik vezérük Grönlandot telepítette be (Vörös Erik 985). Egy Grönland felé tartó hajójuk, a ködben eltévelyedve, Amerika partjaira jutott, ahol jó borteremő területet fedeztek föl (Vinland). Ezért ezt a vidéket is betelepítették, de ezt a telepet a kedvezőtlen viszonyok miatt három évi ott időzés után vissza kellett vonniok (1003—1006).

Normandia megszállása.

Állandóan telepedtek le Észak-Franciaországban is. A tehetetlen Karoling királyok, hogy támadásuktól megmeneküljenek, egyes csapatoknak átengedték a partvidék egyes részeit. A legnevezetesebb ilyen letelepülés Rolloé volt 911-ben, aki Együgyű Károlytól (898—923) a vitézeiről elnevezett Normandiát hűbérül kapta meg. A hódítók ott elfranciásodtak, de kitűnő hadi erényeik megmaradtak, és később 1066-ban onnan indultak Angolország meghódítására.

Anglia meghódítása.

Normann hajó. Rekonstrukció.

A mai Angliában az 5. század közepe óta a régi britt és római lakosság a beözönlő germánok ellen már

nem tudott védekezni. Jütek, angolok és szászok fészkeltek be magukat a szigeten és a keltákat visszaszorították a mai Skóciába, Irlandba, Walesbe és Cornwallisba. Az új bevándorlók azonban nem teremtettek egységes államot. Angolország nyugati részében hét egymással versengő kis királyság támadt. Csak akkor gondoltak egyesítésükre, amikor újabb hódítók, a dán normannok támadták meg őket. Az angol mondák Nagy Alfréd (871—901) nevéhez fűzik az egyesítést, ami azonban csak jóval később sikerült, amikor a kis számú dán hódítók is beleolvadtak a korábban betelepült germánokba. Az új állam később gyenge királyok alatt bomlásnak indult, ami újabb germán seregeknek adott alkalmat a bevándorlásra. Ezek 20 évi küzdelem után diadalmaskodtak, és Nagy Kanut király (1014—1035) Dániát és Norvégiát is megszerezte magának, úgyhogy az Északi-tenger mellett lakó normannok egy birodalomban egyesültek. A dán uralom azonban megint nem tartott sokáig; Nagy Kanut után birodalma széthullott, és az angolok 1040-ben megint kivívták szabadságukat.

26 esztendővel később sikerült csak a francia normannoknak

Angolországot meghódítaniok. Hódító Vilmos (1066—1087) akkor normann és francia lovagokkal támadta a szigetországot. Minthogy a kihalt királyi családdal rokonságban volt, örökösödési jogára hivatkozott. Harald király ugyan szembeszállt vele, de sikertelenül. Angliában ugyanis nem fejlődött még lovasság, a király gyalogos hadai pedig kemény küzdelem után sem tudták leverni a normann-francia lovaghadat. Hastingsnél Hódító Vilmos teljes diadalt aratott, és az angol nép meghódolt. Vilmos uralmát mérséklettel szilárdította meg; csak a királyi dominiumokat foglalta el és Harald király híveinek birtokait. Ezeket azután szétosztotta normann lovagjai között.

Néhány évvel korábban a normannok Dél-Itáliában is államot alapítottak. Kisebb csapatjaik már korábban tűntek föl ott, és a pápák szívesen fogadták őket szolgálatukba, mert kitűnő katonák voltak. Itália déli részéből ők űzték ki a szaracénokat, és ezért a pápa 1059-ben Apuliát és Calabriát hűbérül Guiscard Róbertre ruházta, Siciliát pedig ugyancsak pápai hűbérül Róbert testvérének adta át. Ezekből a birtokokból alakult a kettős sicíliai királyság, amely később a pápának ellenségeikkel szemben nagy szolgálatokat tett.

A sicíliai
királyság.

Az idegen országokban, fajrokonaitól messzire elszakadva, a csekély számú normann hódítók nyelvüket és nemzeti sajátságaikat nem őrizhették meg. Az orosz, az angol, a sicíliai államot ők alapították meg, de alattvalóik közt elszlávosodtak vagy ellatinosodtak. Csak kitűnő vitézi erényeiket tartották meg az idegen lakosság közt is, és még a keresztes hadjáratok idejében is az ő utódaik voltak Európának legkiválóbb lovagjai, akiknek akkor nagy részük volt a jeruzsálemi királyság és a latin császárság alapításában is.

Nemzeti jellegüket csak őshazájukban őrizték meg, ahol lassanként három nagyobb államuk alakult: Dánia, Norvégia és Svédország. Őshazájukban helyzetük nem volt olyan kedvező, mint a hódított területeken. A föld rosszabbul termett, műveltségük alacsony fokon állt, a királyok pedig a kalandra vágyó lakosságot engedelmességre akarták kényszeríteni. A nagy normann kivándorlásnak különben is az volt a tulajdonképeni oka, hogy a kalandorok a király hatalmának engedelmeskedni nem akartak. A királyság és a nép közt folyt küzdelmek a skandináv országokban még hosszú időn át akadályozták a műveltség fejlődését. Leggyorsabban Dánia fejlődött, amely a frank és a német fejedelmekkel ismételtlen összeütközésbe került (138—140. l.). Ez az ország fogadta be legelőször a kereszténységet és vele együtt a nyugati műveltséget. A kis Norvégiának még az egységet is csak nehezen sikerült megteremtenie; Svédországban pedig két hatalmas törzs: a gótok és a svédek küzdöttek egymással a hatalomért.

A skandináv
országok.

A szlávok.

A szlávok és az ural-altáji népek államalapításai. A normann államalapítások idejében Kelet-Európa politikai viszonyai is lényegesen átalakultak. Ezekben a részekben az Elba vidékéig és az Alpok nyugati hegyláncáig már régebben úgyszólván észrevétlenül szlávok telepedtek le. Nem jöttek erős hadseregekkel, nem igázták le az ott talált lakósságot, hanem a hatalmasabb szomszédok felsőbbtségét elismerve, békésen telepedtek meg és csak kis szervezeteket alapítottak.

Házközösségeik.

Úgynevezett házközösségekben éltek. Az ilyen házközösségben a közös apa-leszármazottjai gazdálkodtak együtt. Tagjai nem különítették el az egyes családok vagyonát, hanem közösen választott főnök (vajda, vladika, zsupán stb.) vezetése alatt gazdálkodtak. Ez a főnök nem volt okvetlen a legidősebb; le is teheték őt és a vezetést másra is átruházhatták. A közös vagyonról azonban a többiek beleegyezése nélkül senki, még a főnök sem rendelkezhetett. Aki más területre ment szerencsét próbálni, a közösségből kivált, és jogai is megszűntek. Idegent is fölvehettek a házközösségbe, amely addig állott fenn, amíg tagjai a közös birtokot föl nem osztották. Ez az intézményük Oroszországban (mir) és a délszlávoknál (zadruga) mai napig is divik. Arra azonban természetesen nem volt alkalmas, hogy ezek segítségével a szlávok idegen népek támadásaival szemben megvédelmezhesék magukat. Az avarok betörése két részre is szakította őket. Azóta teszünk különbséget északi és déli szlávok között.

Földművesek.
12. századi miniature.

Igaz ugyan, hogy a Dráva és az Alduna vidékén már az 5. század óta terjeszkedtek, nagyobb tömegekben azonban csak az avar uralom idején özönlöttek a Balkán-félszigetre, amelynek északi részeit gyorsan elszlávosították. A régi lakosság a partmenti városokba menekült előlük, de különösen nyelvi tekintetekben a szlávok reájuk is hatással voltak. A Balkánon a szlávok apróbb fejedelemségeket is alapítottak, amelyek azonban mind a görög császárok fönnhatósága alatt állottak. Ez a fönnhatóság ugyan nem hatott valami mélyen, de a szlávok gyengeségük következtében mégis kénytelenek voltak engedelmeskedni. Egyetlen nevezetesebb államalapításuk Bolgárország volt, amelyet azonban az ural-altáji eredetű bolgárok alapítottak meg.

Az ural-altájiak.

Oroszország déli részein át ugyanis ural-altáji népek özönlöttek Európába. Északi águk: a finnek és a kisebb ugor törzsek észak felé tartottak, déli águk, a török-tatár népek, a Fekete-tenger partjai mellett több országot alapítottak. Közéjük tartoztak a bolgárok is, akik a Volga és a Káma folyók közt szervezték Nagybolgárországot, amely azonban

A bolgárok.

a népvándorlás küzdelmeiben elpusztult. A bolgárok egy része délre vándorolt és a Fekete-tenger partvidékén telepedett le. Másik részük a Balkánon leigázta az ott talált szlávok egy részét és megalapította Bolgárországot, amely a Duna és a Balkán hegység között terült el és kiterjeszkedett a Morava folyamvidékére, nyugaton pedig az albán tengerpart vidékéig. A bizánci birodalomnak ugyan két századon át rettegett ellenfelei voltak (116. l.), de azért ugyanarra a sorsra jutottak, mint a déli germánok és a normannok: a szlávok között ők is elszlávosodtak.

Ugyanebben az időben alapították a Káspi- és a Fekete-tenger partvidékein hatalmas birodalmukat a kazárok is. Az ő szomszédságukban jelentek meg a 9. század folyamán a magyarok a Meotis tó partvidékén, Lebediában. Eredetileg ők is a Volga, Káma és Bjelája vidékéről vándoroltak délre. A magasabb kultúra hatása alá csak a kazár birodalom szomszédságában jutottak. Ott érintkeztek a perzsa és a görög műveltséggel, amelyet ennek a két országnak a kereskedői terjesztettek a Fekete-tenger partjain lakó népek közt. Monarchikus szervezetük is kazár hatás alatt fejlődött. Amikor a még hatalmasabb bessenyők elől Lebediából a Dnyeper, a Búg, a Dnyeszter, a Prút és a Szeret vidékére, Etelközbe költöztek át, már élénkebb érintkezésben voltak a görög birodalommal, sőt Németországgal is, amelynek császárárt Arnulfot a Nagymorva-birodalom ellen ismételtén megsegítették (139. l.). Segítséget adtak a görögöknek a bolgárok ellen is. Ez adta meg azután a közvetlen okot mai hazájuk elfoglalására. A bolgárok ugyanis a bessenyőkkel együtt Etelközt elpusztították, amire Árpád vezér a hét törzset a Duna-Tisza közére és a dunántúli dombos vidékre vezette.

A kazárok.

A magyarok.

A honfoglalásnak nem voltak nagy akadályai. Magyarország nyugati részeiben a szlávok frank fönnhatóság alatt állottak, de gyorsan meghódoltak. Az északnyugati vidékre a Nagymorva-birodalom terjedt ki, amely azonban Arnulf és a magyarok támadásai következtében egészen megsemmisült (139. l.). A keleti részekben nagyon gyér volt a lakosság. Néhány évvel azután, hogy a magyarok Etelközből elköltöztek, már külföldi hadjáratokra gondolhattak. Felelmes lovashadaik a 10. század első felében egész Európát bekalandozták és különösen a monostoroknak voltak rettegett ellenségei, mert ott sok kincset zsákmányolhattak. Kalandozásaikban eljutottak az Északi-tenger partvidékeire, az Atlanti-óceánhoz és a Pyrenei-hegyekig. Legtöbbet szenvedett tőlük Németország, különösen a bajor és a szász hercegség. Az akkori hadszervezet viszonyai között a birodalom nem is védekezhett ellenük. A görögök is adófizetéssel vásárolták meg tőlük a békét. A kalandozások idejében azonban a monarchikus szervezet bomlani kezdett. Terjeszkedésüknek a szász dinasztia erélyes politikája és különösen I. Henrik reformjai vetettek gátat (140. l.). Az augsburgi vereség (141. l.) után megint hatalmas

Honfoglalásuk.

Szervezkedésük.

fejedelmi egyéniség került az élükre: Géza, aki, hogy nyugati szomszédaival a békét helyreállítsa, befogadta a kereszténységet. Az ő uralkodása és fiának, Szent Istvánnak az ideje az a korszak, amikor a magyarság a Nyugathoz csatlakozott, a nyugati intézményeket átültette és a meglazult monarchikus szervezetet is újra megerősítette. Ezeknek a reformoknak köszönhető a magyarság, hogy nem jutott a hunok és az avarok vagy más törzsrokonainak a sorsára. Új hazájában, idegen népek közt az egyetlen ural-altáji nép volt, amely nemzeti jellegét és nyelvét is megőrizte.

Oroszország.

Az ural-altáji népek támadásai kényszerítették azután a szlávokat is a szervezkedésre. Országaik közt a leghatalmasabb Oroszország (147. l.). Ez különösen akkor lett nevezetessé, amikor dél felé terjeszkedett és székvárosa Kiev lett a Dnyeper fontos kereskedelmi útja mellett. Az oroszok akkor még azt is megkísérelték, hogy a hatalmas bolgár birodalmat is orosz főnnhatóság alá hajtsák; ez a tervük azonban nem sikerült. Az ország 1000 után, Nagy Vladimir idejében csatlakozott a kereszténységhez. A keleti egyház tanait fogadta el, amely az ország későbbi fejlődésére azért volt nevezetes hatással, mert Oroszországot egészen elszakította a Nyugattól. Az Oroszországtól nyugatra fekvő szláv fejedelemségek azonban a nyugati egyházhoz csatlakoztak. Ott az első nagy államalakulás a Nagymorva-birodalom volt, amely azonban Arnulf és a magyarok támadásai következtében még a 9. század végén fölbomlott. Ugyanott, bár kisebb területen keletkezett azután Csehország, a přemyslida hercegek főnnhatósága alatt. Hercegei azonban a császár hűbéresei voltak, egyháza is a német egyház főnnhatósága alatt állott, amiért Csehország függetlenségét nem tudta megőrizni. A kereszténységet különben ezen a területen még a Nagymorva-birodalom idejében Cirill és Method testvérek terjesztették el. Őket eredetileg a görög császár küldte ki, aki megengedte, hogy szláv lithurgiával éljenek, később azonban a római egyház is megadta nekik ezt a kedvezményt, és így Csehország a Nyugathoz csatlakozott. A szláv lithurgia vivmányát nem tudták megbecsülni; ez a rövidlátó politikájuk volt az oka, hogy egyházuk német főnnhatóság alá került.

A Nagymorva
birodalom.

Csehország.

Cirill és Method elkeseredve a Balkán-félsziget nyugati részeibe vonultak, ahol a horvátokat és a szerbeket nyerték meg a nyugati egyháznak. Így azután a Balkán szláv népei közül csak a bolgárok csatlakoztak a görög egyházhoz.

Lengyelország.

Csehország és Oroszország közt keletkezett a 10. század végén a Piastok uralma alatt Lengyelország. Fejlődése szerencsésebb volt, mint Oroszországé és Csehországé. A nyugati egyházhoz csatlakozott és így nem került ellentétbe a nyugati műveltséggel, de viszont nem is került függő helyzetbe, mint Csehország. Egyházát önállóan szervezte, amiért a birodalomtól függetlenül fejlődött.

A CSÁSZÁRSÁG ÉS A PÁPASÁG KÜZDELMEINEK KORA.

Az egyház szellemi uralma. A keresztény vallás és az egyház a középkor elején a nyugateurópai népeket szorosan egyesítette. A nemzeti, a faji és a nyelvi különbségek elenyésztek; a vallási kapcsolatok erősebbek voltak, mint ezek a szétválasztó tényezők. A nyugateurópai világ törekvései ennek következtében egyetemesek. A keresztény törekvésekben a maga erejéhez mérten minden ország résztvett. Az irányítás teljesen az egyház kezébe jutott, amely megszabta hívőinek erkölceit, életmódját és politikáját. Természetes is volt, hogy az egyház, amely a barbár népek vadságát enyhítette, amely a gyónással, a böjttel és a vezekeléssel Isten ítélőszékét emlékeztetőkben szüntelenül fölidézte, amely a tudományokban és a gazdasági életben oktatta őket, amely fölkarolta a szegényeket, az árvákat és a nyomorultakat, működésével nagy hatást gyakorolt a népre: valóságos szellemi uralmat szerzett.

Az egyház
tekintélye.

Az első századokban ezt a szellemi uralmat nagy veszedelem fenyegette. A régi pogány hitet nem lehetett annyira kiirtani, hogy maradványai a keresztények közt, mint babona tovább ne éljenek. Ennél azonban sokkal veszedelmesebb volt az egyháziak elvilágiasodása. Mély vallásosság csak az irek közt fejlődött (127. l.). A szerzetesi élet ott megakadályozta az elvilágiasodást és a népre is mély hatással volt. Az egyházi férfiak nem világi célok elérésére törekedtek, hanem saját embertársaik lelki üdvösségét akarták előmozdítani. A frank birodalomban ellenben már a Merovingok idejében olyan nagy szerep jutott a papságnak, hogy mindegyik párt a maga híveit törekedett a főpapi székekbe juttatni, és a fejedelmek egyes főpapi méltóságokat pénzért is eladtak (simonia). A főpapok pedig a politika és a hadjárat iránt érdeklődtek, de egyházi méltóságukra sokszor szégyent hoztak. Szent Bonifatius (27. l.) ugyan a 8. században újjászervezte és a pápa fönhatósága alá hajtotta a frank egyházat, de ezzel a bajt meg nem szüntette. Az elhatalmasodott főurak az egyházi hűbéreseket elnyomták, a jövedelmező egyházi méltóságokat pedig családjuk tagjainak osztogatták

Az
elvilágiasodás.

vagy nekik szereztek meg. Ez a visszaélés különösen Itáliában harapódzott el, ahol a pápai trónt is megmételtyezte. A római püspöki székhely két család versengett: a tusciai örgrófok és a Crescentiusok. Versengésükben természetesen csak a hatalomért küzdöttek, de a pápai trónon nem viselkedtek hozzá méltóan. Az egyház érdekeit elhanyagolták, hatalmukkal visszaéltek, elvilágiasodtak és életmódjukkal a köznépet is megbotránkoztatták.

A clunyi reform.

A 10. században azonban Franciaországban hatalmas mozgalom indult meg, hogy a visszaéléseket megszüntesse. Akkor a papság ott volt a legtudományosabb és a legbuzgóbb. A nagyhűbéreseket világi hatalmától megfosztották, aminek következtében a papok egész működésüket a lelki ügyeknek szentelték. Az ököljog szomorú korában igen sokat szenvedtek. Az egyház erkölcsi törvényeinek nem tudtak érvényt szerezni; a gyengéket hiába védelmezték, mert a jogrend is egészen megszűnt. Burgundiában tehát a híres clunyi monostor benedekrendű szerzetesei, élükön Odo apáttal (927–941) reformot terveztek. Mindenekelőtt saját szabályait és életüket szigorították meg. A világtól visszavonulva, szemlélődéssel és vezekléssel, majd súlyos önsanyargatással törekedtek lelkük megtisztítására (askesis).

Püspök ünnepélyes fogadása.
Miniature a 15. századból.

Az askesis.

Ez az asketikus szellem azután gyorsan terjedt és mindenfelé diadalmaskodott. A vallásos élet mindenütt mélyebb lett. A hívők is kötelességüknek tartották az önmegtagadást, a vezeklést és a zarándoklást. Még híres és hatalmas fejedelmek is teljesítették az egyház e súlyos kívánságait. A földet siralomvölgyének tekintették, amelyben az ember a lemondás, az önmegtagadás és az önsanyargatás útján készül a túlvilági boldogságra.

A khiliasmus.

Semmi sem jellemzi jobban azt a fölbuzdulást és azt a mély vallásosságot, amely ebben az időben a lelkeket hatalmába hajtotta, mint a khiliasmus tana. Az ezredik év közeledtével ugyanis az a hit terjedt el, hogy az ezredik évvel elkövetkezik az utolsó ítélet. Az önsanyargatók helységről helysére zarándokoltak. A legkülönbébb lelki és testi kínokat találták ki, hogy az élet gyönyörei ellen lelküket megedzzék. A papok, különösen a szerzetesek a mártírkoronáért sóvá-

rogtak; keresték a veszedelmet, elmentek a pogányok közé, hogy az ő lelki üdvösségüket is megmentse, és sokan közülök lesújtó csapásnak tekintették, ha természetes betegség sorvasztó ereje pusztította el őket. Ennek a másvilági epekedésnek a következménye volt, hogy ép abban az időben egész sereg pogány népet sikerült megtéríteni: a skandináviaiakat, a lengyeleket, a magyarokat, az oroszokat stb.

A clunyiek különben az egyházban elharapódzott visszaélések ellen is fölvetették a harcot. Szigorú szabályaik a szerzeteseknek nagy tekintélyt szereztek, a legmagasabb méltóságokra többnyire kegyes életmódjukról híres szerzeteseket ültettek. A lelkieknek ez a folytonos hangsúlyozása a testi, a világi hatalmat az egyház mögött háttérbe szorította. Az egyház irányította

a kereszténység életét, és a pápa azt a jogot követelte magának, hogy mint Szent Péter utóda, akinek hatalmában van kötni és oldani, a fejedelmek fölött is ítélkezhessek. Erre a célra később különösen az egyházi átok fegyverét használták. A kiátkozottól megtagadtak minden lelki szolgálatot: misét, gyóntatást stb., még az egyházi szertartással való eltemetést is. Ha fejedelem került átok alá, alattvalóit föloldották a hűségskü alól, országában megszüntették az istentiszteletet, a harangozást, nem szolgáltatták ki a szentségeket, a halottakat pedig temetetlenül hagyták. Ez előtt a

fegyver előtt a legmakacsabbaknak is meg kellett hajolniok. A világi urak vadságát pedig azzal korlátozták a clunyiek, hogy rájuk kényszerítették az Istenbéke (Treuga Dei) intézményét, amelynek értelmében szerda estétől hétfő reggelig minden ellenségeskedésnek és hadakozásnak szünetelnie kellett.

Az egyes ember a maga érdekeit csak nagyobb közösségek kötelékein belül érvényesíthette. Ezek a közösségek pedig egyházi vezetés alatt állottak, amely a tagok istenfélő, alázatos életmódjára is fölügyelt. Így szervezkedtek a földbirtokosok és fegyveres vitézek a lovagi rendben, a kereskedők és az iparosok pedig a céhekben.

Az egyház szellemi uralma már a 9. században a világi uralom gondolatát is fölvetette. Már akkor Észak-Franciaországban egy hami-

Az egyház hatása az életmódra.

Körmenet Párisban. 16. századi szőnyegről.

A világi uralom.

sítozott okmánygyűjtemény tűnt föl, amely szerzőjéül Sevillei Izidort († 636) vallotta, s amely a pápaság új igényeit állítólagos régi adományok okmányaival (a Pseudoizidor-féle decretumok) bizonyította. A pápa elsőségét és világi hatalmát ez a gyűjtemény Nagy Konstantin császár adományából származtatta. I. Miklós pápa (858—867) meg is kísérlette, hogy ezeket az eszközöket hatalmának növelésére fölhasználja, de a pápaság akkor még gyöngé volt ennek a föladatnak a megoldására és épen I. Miklós után annyira süllyedt, hogy korábbi hatalmát is jórészt elveszítette.

A hadakozás.

A lovagvilág. A hűbériség a társadalom felső osztályait, a nagybirtokosokat és kisbirtokos vitézeit kötelezte a honvédelemre. A hűbéres

Lovagi gyakorlat. Miniature a 15. századból.

szervezet azonban a hadakozást teljesen át is alakította. A normannok és a magyarok ellen nehéz lovasságot szerveztek, amely kitűnő védőfegyverekkel vonult a hareba, hogy az ellenség csapásait legalább is ártalmatlanná tegye. A lovag páncélinget öltött, amely sűrű vas-sodronyból készült, s amelyen a nyíl és a kard fönnakadt. Ennek a lovasságnak egész ereje a közlelről vívott hare volt. A nyilat nem becsülte. Súlyos nagy karddal, buzogánnyal, vagy hosszú öklelő lándzsával rontott az ellenfélre, hogy csapásának súlyát a védőfegyver se háríthassa el. Fegyverkezése úgyszólván csak a támadás előtt történt. Akkor vette magához súlyos nagy pajzsát és akkor öltötte magára vasból kovácsolt sisakját is, amely egész fejét elfödte. Ez a sisak eleinte tulajdon-

képen csak vaskalap (chapel) volt (180. l.), amelynek egy nyúlványa az orrot védte, majd csöbőralakú lett és csak a szemnél és a lélegzésre voltak rajta kisebb nyílások (heaume) (168. l.). A csöbőrsisak nem nehezedett a fejre, hanem a vállakra, s belülről rendesen vastag bélelt sápka választotta el a fejtől, hogy súlyát elhárítsa.

Később ugyanez a fegyverzet sokban tökéletesedett, de azért mégis olyan nehéz és kényelmetlen volt, hogy csak akkor öltötték föl, amikor már mulhatlanul szükséges volt. A sodronyinget például a nehezebb vaspáncél váltotta föl, amely elfödte a lovag egész testét. Keze és lába is a keztyű és a páncél vasperecei alá került. A védelemre ez jobb volt, mint a páncéling, a mozgást azonban nagyon akadályozta. Az ilyen páncélos lovag, ha leesett, önmagától alig tudott fölemelkedni. Szolgáinak kellett segítségére sietniök, hogy a szíjakat megoldva, kihámozzák kényelmetlen ruházatából. Ha az ellenség diadal-maskodott, a tehetetlen, lovukról lebukott lovagok az ő hatalmába kerültek. Épen ezért lassanként a kard is elvesztette nagy jelentőségét, s a lovag legfontosabb fegyvere öklelő dárdája lett, amellyel ellenfelét a nyeregéből kidobhatta. A fegyverzet ilyen módon valóságos bástyával vette körül a vitézt. Csak a sisak fejlődött könnyebb alakúvá. A csöbőrsisakot a 14. században már olyan alakok váltották föl, amelyekben sisakrostély (visière) is volt (bassinet, 183. l.). Akkor a sisakot már korábban a fejükre erősítették és támadáskor csak az arcvértet bocsájtották le. A 15. században még könnyebb alakok fejlődtek (salade, 210. l.; armet, 213. l.).

Ez a fegyverzet azonban mindenképp olyan költséges volt, hogy csak nagybirtokosok szerezhették meg. Az igazi lovag tehát csakis az ő soraikból kerülhetett ki. Ennek természetes következménye pedig az volt, hogy a középkor lovaghadai igen kicsinyek. Néhány száz lovag már jelentékeny hadierő volt, néhány ezerrel nagy hadjáratokat lehetett viselni. Viszont azonban a sereg nem állott csak lovagokból. A lovagot apródjai és szolgálai kísérték, akik utána vitték fegyvereit és egyéb szükségleteit és mindenféle szolgálatot teljesítettek neki. Az apródok és a fegyveres szolgálak csapatja az ütközetbe is elkísérte urát, úgyhogy a lovag mellett több lovas és gyalogos katonája is harcolt. Volt mellette rendesen könnyű lovas, lovas íjjász, számszeríjjas, lándzsás és később puskás is; számuk egy-egy lovag mellett 6—9 közt váltakozott. A küzdelemben ők támogatták a lovagot nyilaikkal, számszeríjjaikkal, kardjaikkal és lándzsáikkal. A csata sorsát azonban mindig a lovagok döntötték

A nehéz
fegyverzet.

Lovaggá títés. Miniature a 13. századból.

A lovagi harc.

el. Erejük a rohamban érvényesült; a védelemre nem voltak alkalmasak. Ha a lovaghadat álltában érte a támadás, akkor ezzel már le is volt győzve. Küzdelmükben nem tömörültek nagyobb taktikai egységgé, hadaikban tehát csatatervről vagy fegyelemről nem igen beszélhetünk. A fegyelem legfőljebb arra szorítkozott, hogy a támadásnál senki se lovagoljon túlságosan előre. Különben egyénenként küzdöttek, és minden a személyes vitézségtől függött. Vezetés nem volt. A fejedelmek is csak úgy harcoltak a csatában, mint a többi lovagok. A veszedelmes helyeket keresték, hogy példájukkal a többieket is föllelkesítsék. A francia lovagnak a legnagyobb dicsősége pedig az volt, hogy az ellenséges hadsoron keresztülvágja magát.

Természetes, hogy ezzel a harcmodorral nagy eredményeket nem értek el. A hadjárat sorsát nagy diadalok sem döntötték el. A hadjárat többnyire csak kegyetlen pusztítás volt, amikor kivágták a gyümölcsösöket és a szőlőtökéket és fölgyújtották a termést és a házakat. Mint-hogy a nagy csatákkal sem értek el célt, a harcoló felek többnyire arra törekedtek, hogy egymást kifárasszák és ellenfelük a hadjáratot abbahagyja.

A védelemre ez a hadrendszer teljesen alkalmatlan volt. A lovag csak támadni tudott. Ha a vezér vagy a haditanács a sereget nem tartotta elég erősnek, akkor védőművek mögé kellett vonulniok. A védelem tehát egészen a várak föladata volt. Ezek eleinte

Lovagi torna.

Csontfaragás a 13. századból.

csak földsáncokból, cölöperődítésekkel és deszkapalánkokból készültek, amelyeket rendszeren víz, mocsár vagy árok vett körül. A faváratokat csak később váltották föl a díszes építésű, kőből épült várak és várkastélyok.

Az ilyen erődítések akkor majdnem bevehetetlenek voltak. A várat jól őrizték, fölvonó hídját csak akkor eresztették le, kapuját csak akkor nyitották ki, amikor jó barát kért beocsájtatást. A sánc, a vizes árok és a fal pedig megvédelmezték a bevonultakat az ostromlók támadásától. Az ostrom rendszeren arra törekedett, hogy a várbelieket kiéheztesse. Biztos sikert csak ezzel lehetett elérni. Az ostromgépek nem tettek sok kárt a védőkben. Ezek többnyire mindenféle alakú hajítógépek voltak, amelyekkel köveket, nyilat és tüzes csóvákat röpítettek a várra (167, 181. l.). Sokszor ostromtornyokat is építettek, hogy a várba belássonak és a behajított lövegeket a torony tetejéből jobban irányíthassák (164. l.). A faltörő kos munkáját különösen az árok nehezítette meg. Ezt előbb be

A várak.

A várostrom.

kellett tönni, hogy a kossal a fal közelébe jussanak. Ehhez a munkához pedig szintén védőszerszámra volt szükség: valamelyes tolható tetőre (teknősbéka), amely a harcosokat védelmezte. Ezeket a szerszámokat viszont a várbeliek pusztították, akik a várfal fedett folyosóiról (189. l.) és bástyáiról köveket, tüzes csóvát, forró vizet vagy szurkot stb. hajítottak és öntöttek az ostromlókra. A várostrom különben nehéz, szolgai munka volt, amelyben a lovagok nem igen vettek részt. Ők csak a rohamnál vagy a falak megmászásánál szerepeltek (174. l.).

A hűbériség különben zsoldos katonákat is használt. A lovagok környezetében is voltak, akik zsoldért harcoltak, és az is megtörtént, hogy egy-egy hatalmas úr jó pénzért nagyobb sereggel sietett valamelyik nagyhűbéres vagy fejedelem segítségére.

A zsoldosok nem kockáztattak sokat, mert a középkor csatái nem voltak véresek. A csata hevében a könnyű fegyveresek visszavonultak, a lovagot pedig páncélja védelmezte. Még ha fogságba is került, rendesen nagy váltságdíjért szabadon bocsájtották. Az esetek száma még a seregek alacsony létszámához viszonyítva is kicsiny volt.

A várakban különben fényes élet folyt. Azt ugyan nem mondhatjuk, hogy a mi fogalmainkhoz képest akár a várúr is valami nagy kényelemben élt volna. A

Tornadij átnyújtása. 15. századi miniature.

Legfényesebb ünnepeik a lovagi tornák voltak. Béke idejében a vitézek ezeken mérték össze fegyvereiket, hogy az elsőségért, hírért

Zsoldosok.

A lovagok életmódja.

A torna.

és dicsőségért versengjenek. A küzdelem egészen komolyan folyt. A lovagok egyenként, vagy csoportokban küzdöttek egymás ellen. A díjakat többnyire a vár asszonya tűzte ki és adta át a győztesnek, amikor diadala után sisakját kibontotta és bemutatta magát. A cél mindig az volt, hogy az ellenfélt a nyeregből kidobják. Eleinte voltak véres lovagi tornák is, amelyek több halálessettel végződtek; később ebben a tekintetben is szelidültek az erkölcsök, s a tornán ártalmatlan fegyvereket használtak.

A címer.

A lovagi torna fényét emelték a címeradományozások. Ez is, mint a lovagi élet minden intézménye, Franciaországból terjedt el és ott is virágzott legjobban. A lovag pajzsán viselte címerét, sisakjának tetején is ott ékeskedett a címerkép (sisakdísz), amellyel rendszeren a ló takaróját is földíszítették. Erről lehetett megtudni, hogy a lovag melyik családnak a sarja.

A nevelés.

A lovaggá títés.

Lovagot rangjától megfosztanak.

A lovagok különben egészen külön rendet alkottak, amelybe csak nemes embert vettek föl. A lovag már gyermekkorától a vitézi pályára készült és bábuon gyakorolta harci készségét. Gyermekkorában rendszeren valami hatalmasabb úr udvarába ment apródoskodni, ahol urát szolgálta és megtanulta a fegyverforgatást. Tizenöt éves korában már vele ment a harcra.

A lovagi rendbe csak kiképzése után vették föl. Ez azonban nagy ünnepélyességgel az

egyház szentesítésével történt. Az ifju meggyónt, megáldozott és fegyverzetét egy éjszakán át valami kápolnában őrizte. Azután következett a lovaggá ütés. Előtte az ifju megesküdött, hogy a gyöngék, az özvegyek és az árvák védelmezője lesz, a hitet pedig fegyverrel védelmezi meg a hitetlenek ellen. A fölvatást rendszeren a hűbérúr végezte. Az egyház megáldotta a kardot, amelyet az ifju oldalára öveztek. Azután föladták rá a sarkantyúkat és vitézi fegyverzetbe öltöztették. Az avatás többnyire ünnepségekkel járt. Ha azonban a lovag nem volt rendjéhez méltó, vagy megszegte szabályait, akkor meg is foszthatták rangjától. Ilyenkor cölöpre ültették, fegyvereit pedig elszedték és összetörték.

A pápák és a császárok viszonya.

Az investitúra-küzdelem. A nyugateurópai kereszténységnek a középkor fölfogása szerint két feje volt: világiakban a császár, szellemekben a pápa. Kettejük közül a pápa volt a gyöngébbik, aki mind-

untalan a császár támogatására szorult. Mindazonáltal már igen korán fölmerült az a gondolat, hogy a pápák, mint Krisztus helytartói legalább a lelki ügyekben a császárt is hatalmuk alá hajtsák (155. l.). Nagy Károly fia, Jámbor Lajos uralkodása alatt a császár tényleg engedelmeskedett nekik (137. l.). Következtek azonban az áldatlan római pártusák. A pápaság elvilágiasodott, és Ottó császár megint császári hatalmával állította helyre a rendet. A következő pápákat is ő ültette a trónra, holott korábban a római papság és nép választotta őket (127, 141. l.).

A helyzet a szász dinasztia kihalta után sem változott. Akkor a frank család került uralomra, amely I. Ottó erélyes politikáját folytatta, Már első tagja, II. Konrád (1024—1039) a kishűbéreseket szorosabb kötélekkel fűzte a királysághoz, és hogy őket uraik önkényétől megszabadítsa, kimondta, hogy birtokaik örökösek. A frank dinasztia főképp az ő támogatásuknak köszönhetette sikereit. III. Henrik (1039—1056) már hódító politikát folytatott. A frank család birtokai főképp a Duna mentén voltak, ami arra ösztönözte őket, hogy a Duna völgyében terjeszkedjenek. Így jutottak összeütközésbe Magyarországgal is, ahol III. Henrik a Szent István halála után bekövetkezett zavarokat arra használta föl, hogy az országot hűbértartományává tegye. Amikor az elűzött Pétert trónjára visszahelyezte (1044), Péter le is tette neki a hűbéresküit. Legyőzte a cseh herceget; majd Róma ellen fordult, hogy ott is biztosítsa hatalmát. Ott akkor három pápa is állott egymással szemben, és III. Henrik ezt az egyházra káros viszálykodást akarta megszüntetni. A sutrii zsinaton (1046) mindhármukat letette és majdnem korlátlan hatalommal egymásután több hívét ültette helyükbe. Nagy hatalma magyarországi hadjárataiban tört meg. A magyarok föllázadtak és elűzték Pétert, amiért az ország függetlenségéről lemondott. A trónra I. Endre (1046—1060) került, aki a császár fönnhatóságát már nem ismerte el. Henrik ugyan ismételt hadjáratokban akarta politikai jogait érvényesíteni, de Endre király és Béla herceg seregeit kétszer is tönkre verték. Nyílt ütközet nélkül visszavonultak előtte, csak a vidéket pusztították el a német hadak előtt és apró csetepatékkal fárasztották a kiéhezett lovaghadat. Magyarország tehát visszanyerte függetlenségét, a császár hírében pedig ezekben a hadjáratokban nagy csorba esett. Tekintélye annyira megrendült, hogy az északi szomszédok megtámadták a birodalmat, a hűbéreseket pedig összeesküvést szöttek a császár ellen.

Ezt az alkalmat ragadta meg a megalázott pápaság is, hogy a császárság fönnhatóságától szabaduljon. A császárságot pedig nagy veszedelem érte azzal, hogy III. Henrik ép akkor meghalt, és a trónra tehetetlen gyermek került. Rómában ugyanis III. Henrik beavatkozása óta a clunyi irányzat jutott diadalra. Ez az irányzat azonban az egy-

A frank
dinasztia.

III. Henrik.

A pápaság
megerősödése.

ház hatalmát függetleníteni akarta a világi hatalomtól és a császár beavatkozását sem látta szívesen. A mozgalomnak az élén egy paraszt származású lánglelkű pap állott: Hildebrand, akit nevelésének sajátos körülményei az ügyek intézésében az első sorba állítottak. Kora gyermekkorától a clunyi irányzat elveit szította magába, majd a császári udvar közelében a világi politikával is megismerkedett. Erélyes, könyörtelen és következetes ember volt, aki lelkének egész hevével törekedett céljainak megvalósítására. Röviddel a sutrii zsinat után már ő volt a pápák legelőkelőbb tanácsadója. IX. Leó pápa (1048—1054) az ő tanácsára már meg sem elégedett a császár kinevezésével, hanem a régi szokás szerint a római papsággal és néppel is megválasztatta magát. II. Miklós (1058—1061) idejében pedig már a pápaválasztás módját

is szabályozták. Eszerint a pápát a biborosok testülete: Róma és a vidék főbb egyházainak papjai választották. A császárnak csak a megerősítés jogát adták meg, amit azonban szintén nem vettek komolyan. Sőt a kúria még fegyveres hatalomról is gondoskodott, amikor Itália déli részét hűbértül a normannoknak engedte át (149. l.).

1073-ban Hildebrand VII. Gergely néven maga lett a pápa (1073—1085). Mindjárt trónrajutása után a legkérlelhetetlenebbül szállt szembe az egyházban elharapódzott visszaélésekkel, különösen a simoniával, azzal a szokással, hogy a fejedelmek egyes főpapi méltóságok betöltésénél a méltóságot arra

A király püspököt investál.
10. századi kodexből.

VII. Gergely.

ruházták, aki nagyobb díjat fizetett érte. A clunyi fölfogás szerint a világiaknak egyáltalában nem volt joguk ahhoz, hogy az egyházi hatalomról, amely lelki ügyeket intéz, rendelkezzenek. Szembeszállott azzal a szokással is, hogy a papok házaseletet folytattak, és azt kívánta, hogy a családi gondok ne tereljék el figyelmüket az egyházi kérdésekről, hogy tehát nőtlenek maradjanak (coelibatus).

Az investitúra
kérdése.

Elveit természetesen nem lehetett ilyen ridegen megvalósítani. Különösen Magyarországon és Angliában nem sikerült akarátát érvényesíteni. Ezekben az országokban azonban az ellentétek nem voltak élesek. VII. Gergely követelései leginkább a német császár hatalmát sértették, mert az egyháznak sehol sem voltak akkora birtokai, mint Németországban, ahol I. Ottó, amikor a hűbéresek hatalmát megtörte, a birtokok nagy részét az egyházi fejedelmeknek osztotta ki (141. l.).

Ezt a politikát később utódai is követték. A német főpapok tehát egyszerűs mind nagyhűbéresek is voltak, akik a politikában a legelőkelőbb helyeket töltötték be és birtokaik után nagy hadi kötelezettségekkel is tartoztak. Éppen ezért a császártól kapták hatalmukat, és ő iktatta őket birtokukba. Neki tették le a hűségeskü is. VII. Gergely szembeszállt ezzel a szokással és azt követelte, hogy a papság ne fogadja el méltóságát világi kezekből és ne tegyen hűségeskü a császárnak. Az ellentétet tehát az investitúra kérdése élesítette ki. A császár nem mondhatott le arról, hogy az egyházi fejedelmek, mint nagy birtokaik tulajdonosai, neki esküt tegyenek. Hiszen ilyen módon, ha ellentétek fejlődtek, a császártól kapott hatalmukat a császár ellen fordíthatták volna.

A körülmények azonban, amelyek között a küzdelem kitört, a pápaságra nézve kedvezőbbek voltak. IV. Henrik (1056—1106) gyermekkorában sok bajt hozott az országra. Az özvegy császárné azt hitte, hogy fia hatalmát azzal erősíti meg leginkább, ha kedvez a hűbéreseknak. A hűbéresek azonban összeesküdtek az ő kormánya ellen és élükön Anno kölni érsekkel a gyermek királyt elragadták tőle. Attól az időtől fogva tulajdonképpen a főpapok kormányozták az országot. A kölni érseket később a Brémai Adalbert szorította háttérbe, aki világiasabb gondolkodásmódjával a király rokonszenvét jobban megnyerte, de a hűbéresek őt is letették és maguk ragadták kezükbe a hatalmat.

Ezek a szomorú viszonyok ösztönözték a fiatal Henrik császárt arra, hogy erős középponti hatalmat teremtsen. Ezt a hatalmat Szászországra akarta alapítani, amelyben szintén megvolt a vágy az elszakadásra. Tulajdonképpen Brémai Adalbertnek a politikája okozta ezeket az ellentéteket, de a szászok gyűlölete a császárra is áthárult. Henrik Szászországban várakat építtetett, hogy ezekkel a lakosságot féken tarthassa, majd több nagyhűbéresnek hatalmát törte meg. Akkor azonban a szászok föllázadtak ellene. A lázadás igen veszedelmes volt, és hogy a császár két év múlva mégis diadalmaskodott, azt csak a rajnamenti városoknak köszönhette, amelyek határozottan a pártjára állottak.

A kölni St.-Aposteln templom.

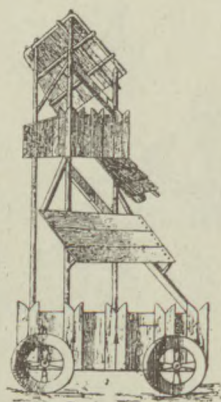
IV. Henrik
gyermekkorában.

A szászok
láza.

A küzdelem.

Epen a szász zavarok alkalmából tört ki a küzdelem VII. Gergely pápával is, aki több német püspököt simonia miatt méltóságuktól megfosztott és azt követelte a főpapságtól, hogy méltóságát ne fogadja el világi kezekből. Henrik természetesen pártjukat fogta és investitúra-jogát tovább is gyakorolta, amire VII. Gergely az egyházi átok rettenetes fegyverével fenyegetődött. A császár azonban megelőzte. A német püspökök is függetleníteni szerették volna a német egyházat, és így Henrik zsinatra hitta őket össze, ahol letétette velük Gergelyt a pápai trónról (1076). Gergely az egyházi átokkal felelt és Henrik összes alattvalóit fölmentette a neki tett hűségeskü alól. Ennek rettenetes következményei voltak: a szászok újra föllázadtak, a hűbéresek is Henrik ellen fordultak és új királyválasztásra készültek, ha a császár egy éven belül az átok alól a földadást meg nem szerzi. A pápa már készült

Canossa.

Ostromtorony.

is Németországba a detronizációra, amikor Henrik ellenségei terveit meghiusította. Télen titokban, csak családja és néhány szolgálja kíséretében Itáliába ment, hogy a földadást megszerezze. VII. Gergely útközben vette a hírt, amely annyira meglepte, hogy visszamenekült pártfogójának, Matild tusciai örgrófnénak várába, Canossába. Ott vezekelt a császár három napig, amíg a pápa az átok alól végre földoldotta (1077).

Henrik megalázkodásával diadalmaskodott ellenségei fölött, akik azonban mégis folytatták a küzdelmet. Saját sógorát Sváb Rudolfot (1077—1080), majd az ő halála után Salm Hermann grófot (1080—1088) választották meg ellenkirállyá, a pápa pedig megújította az átkot. Sok sikert azonban nem értek el. IV. Henrik is Gergely ellen III. Kelement választotta meg a pápai trónra és Rómát ostrom alá fogta. A szent város ugyan csak a harmadik ostrom alkalmából került kezébe, de akkor VII. Gergely csak nagynehezen védte meg magát az angyalvárban (Hadrian sírja), ahonnan hű normannjai mentették ki. A pápa azután velük ment Salernóba, ahol egy évvel később (1085) száműzetésben halt meg.

Ez a szomorú sors érte később Henriket is. Amikor ugyanis a szászokat legyőzte, megint Róma ellen kellett fordulnia, serege azonban vereséget szenvedett, és felesége, majd a már megkoronázott Konrád fia is ellene fordultak. Amikor pedig rajtuk diadalmaskodott, másik fia, Henrik fogott fegyvert ellene. Elfogta és lemondásra kényszerítette a császárt. Így tehát a szerencsétlen IV. Henrik is idegenben, száműzetésben halt meg.

A wormsi
konkordatum.

Fia V. Henrik (1106—1125) tulajdonképen a pápa segítségével került a trónra, de mint császár neki is ugyanazt a politikát kellett

folytatnia, mint apjának. A küzdelem tehát újra kitört, és V. Henriknek kedvezett is a szerencse, amennyiben a pápát és a biborosokat elfogatta és a rómaiak fölkelését is leverte. A pápa akkor még azt is megígérte, hogy átengedi Henriknek az investitúra-jogot, és hogy sohasem fogja őt kiátkozni, de az elért sikereket a hűbéreseket lázadása újra romba döntötte. Így azután a császár és II. Calixtus pápa (1119—1124) egyezségre léptek (wormsi konkordátum, 1122). A megegyezés szerint a császár csak a birtokba iktatja be az egyházi fejedelmeket, méltóságukba pedig a pápa vezeti be őket. Választásukat a káptalanokra bízták, amelyek ülésén azonban jelen volt a császár képviselője. A megválasztott főpap tartozott a császár megerősítését is megszerezni. Így ért véget az investitúra-harc. A pápák és a császárok között azonban az ellentétek nem simultak el, hanem kitörték, valahányszor akár a pápai, akár a császári trónon hatalmas fejedelem ült. Németországra az volt a szomorú, hogy a császárok ebben a küzdelemben a birodalom belső ügyeit egészen elhanyagolták, és a fejedelmek már V. Henrik idejében teljesen elhatalmasodtak.

A keresztes hadjáratok. A clunyi monostorból megindult reformmozgalom óta a legvilágiasabban gondolkodó rend, a harchoz szokott lovagok is azt tartották legnemesebb céljuknak, hogy az egyházért küzdjenek. A Pyrenei-félszigeten és Siciliában, ahol a keresztények a szaracénok és a mórok szomszédságában éltek, már folyt is a vallásos harc, amelyben különösen a normann és a francia lovagok vettek részt. A 11. században pedig akkora volt a vallásos fölbuzdulás, hogy a harcot a Szentföldre tették át.

Vallásos
küzdelem.

Régi szokás szerint a keresztények kegyeletből a Szentföld nevezetes helyeire el szoktak zarándokolni. A türelmes és a művelt arabok ezt a zarándoklást nem akadályozták; de a 11. században a khalifák hatalma már lehanyatlott, a vezetésként a szeldzsuk törökök ragadták magukhoz (123. l.), s az egykori arab birodalom területén több apró szultánság keletkezett. Ezek a szeldzsuk törökök már nem voltak olyan türelmesek, a zarándokokot zaklatták, kirabolták és fölkoncolták. A nehézségek, amelyek a zarándoklás elé gördültek, nem riasztották vissza a keresztényeket. Még nagyobb csoportokban indultak útnak; s a clunyi szerzetesek azt hirdették, hogy a szentföldi zarándoklás a legnagyobb lelki megtisztulással jár. Százával indultak tehát útnak a zarándokok s nagy tömegeikkel a szeldzsukokat még inkább magukra haragították.

A zarándoklás.

Az ellentét, amely ilyen módon a keresztény Nyugat-Európa és a mohamedán szeldzsukok között kifejlődött, rövid időre még az európai két keresztény egyházat is kibékítette. A keleti és a nyugati kereszténység között ugyan a 8. század óta feszült volt a viszony (127. l.), 1054 óta pedig nyíltan elszakadtak egymástól, de azért VII. Gergely

A görög
egyház
közeledése.

pápa alatt mégis fölmerült a terv, hogy abban az esetben, ha a Nyugat a bizánci császárt a szeldzsukok ellen megsegíti, a két egyház újra egyesülni fog. VII. Gergely nagy buzgalommal is karolta föl ezt az ügyet, de tervének kivitelében megakadályozta őt az investitúra-harc. A görögök elvesztették Kis-Ázsiát, Nicea is török kézre került, és a törökök már Konstantinápoly szomszédságában is föltűnedeztek. Ez indította azután Komnenos I. Elek császárt (1081—1118) arra, hogy megint a szentszékhez forduljon segítségért.

A clermonti
zsinat.

Hírnök levelet hoz.
13. századi miniature.

Ez az időpont a hadjárat megindítására kedvezőbb volt, mint VII. Gergely korszaka. A szeldzsuk fejedelemségek közt nagy egyenetlenség tört ki, ami kedvezett annak a tervnek, hogy a Nyugat vitézei fölszabadítsák azokat a helyeket, amelyekhez Krisztus

szenvedéseinek emléke fűződött. Az investitúra-harc csapásai után pedig a pápa úgy gondolkozott, hogy egy ilyen vállalat és a két egyház esetleges egyesítése hatalmának öregbülésére a legkedvezőbb hatással lesz. II. Orbán pápa (1088—1099) tehát a legnagyobb lelkesedéssel karolta föl a tervet és 1095-ben Dél-Franciaországban, azon a területen, amely a szigorú vallásosság, a lovagi eszme és a hitért való küzdelem tulajdonképeni hazája volt, zsinatot tartott. Ezen a clermonti zsinaton szólította föl a népet a Szentföld fölszabadítására. A hallgatóság kitörő lelkesedéssel fogadta a pápa szavait, s azzal a fölkiáltással, hogy «Isten úgy akarja», tömegesen tűzték föl a keresztet, amely arra kötelezte őket, hogy a hadjáratban résztvegyenek. Az eszmét különben Amiens-i Péter, a remete népszónok terjesztette legbuzgóbban.

Lovag díszben. Miniature a 12. századból.

A gyűlévész
hadak.

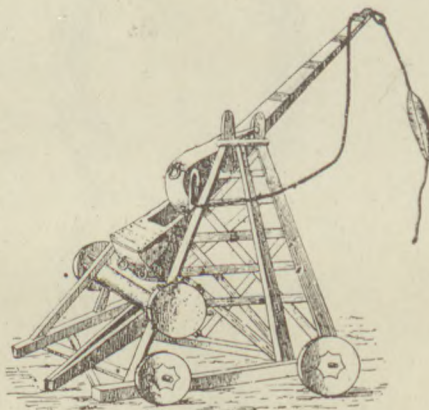
A fölbuzdulás akkora volt, hogy a nép nagy tömege be sem várta, amíg a lovagok gyülekeztek, hanem vallásos rajongók és kalandorok vezérlete alatt útra kelt. Így indultak el Amiens-i Péter, Emikó gróf, Pénznélküli Valter, Volkmár és mások seregei. Arról természetesen fogalmuk sem volt, hogy milyen nehézségeket kell leküzdeniök. Az óriási távolság, Kis-Ázsia szokatlan éghajlata és terepviszonyai majdnem leküzdhetetlen akadályokat gördítettek eléjük. Ehhez járult még az a baj is, hogy a szegény nép az élelmezésről nem tudott gon-

doskodni, amiért hadjáratuk már a nyugati keresztény országokban elakadt. A fegyelmezetlen és éhező csapatok pusztítani és rabolni kezdtek. A városokban a zsidókat támadták meg és őket fosztogatták. Kevesen is jutottak el a Szentföldre. Nagy részüket Kálmán magyar király (1095—1116) kényszerítette, hogy térjenek vissza. Az újonnan megtért Magyarországon ugyanis nem értették meg a keresztes hadjáratok célját, és az erélyes király, az első csapatok garázdálkodásain okulva, az ország lakosságát nem akarta a gyűlevész hadak prédájául kiszolgáltatni. Csak a később indult lovagoknak engedte meg az átvonulást azzal a föltétellel, hogy az élelmiszereket készpénzzel fizetik és nem dúlják az országot.

A lovagok különben csak 1096 őszén indultak útnak. Legkiválóbbjaik franciák és normannok voltak: Bouillon Gottfried, Lotharingia hercege és öccse Balduin, Róbert, Normandia hercege, Rajmond, Toulouse grófja, Bohemund, Tarent hercege. A franciák és az itáliaiak Konstantinápoly alatt egyesültek; első sikerük az volt, hogy Niceát visszafoglalták. Azután Kis-Ázsián át folytatták útjukat. A szokatlan éghajlattól és talajviszonyoktól ők is sokat szenvedtek. Ehhez járult még az, hogy az ellenséges területen majdnem szüntelenül folyt a harc. A tulajdonképeni harcok száma nem volt nagy, útközben pedig még meg is csappant. Egyedüli szerencsájük az volt, hogy a szeldzsukoknak is csak kisszámú csapataik voltak. Antiochia elfoglalása után azonban így is veszedelmes helyzetbe kerültek: a törökök körülfarták őket. Szorongatott helyzetükből csak nehezen menekültek meg, amikor a szent lándzsa megtalálásával vitézeikbe új bizalmat és reménységet öntöttek. Végre két év hosszú küzdelmei és nélkülözései után eljutottak Jeruzsálemhez, amelyet azonban minden lelkesedésük mellett is csak nehezen tudtak elfoglalni (1099).

Az első keresztes hadjárat nagyon kalandos vállalkozás volt. Távoli területen, a hadakozók hazájától messze fekvő földön, aránylag kis sereggel hódítottak; mert a seregük ugyan nagy volt, de csak a középkori lovaghadak arányaihoz mérten. Annál csodálatosabb tehát, hogy ez a vállalkozás nem járt kudarccal. Sokkal nehezebb feladat volt természetesen, hogy a meghódított területet birtokukban meg is tartsák. Ehhez telepítés volt szükséges, s a keresztények tényleg azzal

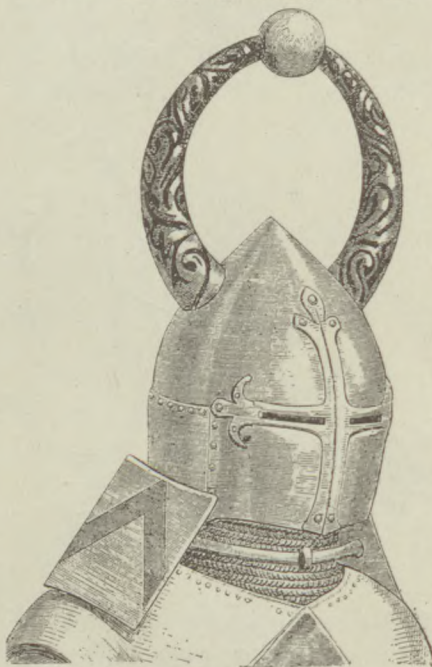
Az első keresztes hadjárat.

Hajítógép (mangonneaux).

A jeruzsálemi királyság.

a szándékkal indultak útnak, hogy a Szentföldön új hazát alapítsanak. Az egykori Szíria területén tehát nyugateurópai telepítés kezdődött. De a telepések kevesen voltak és rászorultak, hogy a mohammedán lakosság zömével békében éljenek. Az új gyarmat jövő sorsára a legveszedelmesebb körülmény különben az volt, hogy a szervezkedés hűbéres alapon történt. Tulajdonképpen négy fejedelemség alakult: a tripolisi grófság, amelyet Rajmond, Toulouse grófja kapott, az antiochiai fejedelemség, élén Bohemunddal, Tarent hercegével, az edessai fejedelemség, amelynek élén Bouillon Gottfried öccse, Balduin állott, és a jeruzsálemi királyság, amelynek vezetését maga Bouillon Gottfried vette át.

Régibb vödörsisak (heaulme).

A fejedelmek a jeruzsálemi királynak hűbéresei voltak, de az összefüggés a négy terület között csak laza volt, és érdekeik sokszor elváltak egymástól. A bennök letelepült itáliai kereskedőknek is külön érdekeik voltak. Őket az a haszon vonzotta a szíriai partokra, amellyel a keleti kereskedelem kecsegtetett. Kereskedelmük érdekében kieszközölték, hogy adómentességet és szabad kereskedelmi jogot kapjanak, sőt még azt is kikötötték, hogy azoknak a területeknek, amelyeket az ő segítségükkel foglalnak el, harmadrészt nekik adják. Kereskedelmi érdekeik azután nem egyszer összeütközésbe kerültek a jeruzsálemi királyság érdekeivel. Az ország védelméről külön lovagrendek gondoskodtak. A lovagi élet Franciaországon

kívül sehol sem virágzott föl olyan magasan, mint épen a Szentföldön. Ott külön zárt lovagrendek is alakultak: a templomosok, a német- és a János-lovagrend. Lovagjaik szerzetesi fogadalmat tettek, és monostorokban és várakban szigorú szerzetesi fegyelem alatt, egyedül a hitért való harenak éltek. Ők voltak az újonnan alakult államnak legbuzgóbb védelmezői, csodálatos erősen szervezett, fegyelmezett katonarend. A hűbéres szervezetű országot azonban a lovagrendek sem védelmezheték meg. Amíg az ellenség meg volt osztva, a belső bajok nem tűntek ki, ha azonban valami hatalmas emir került a trónra, ez nagy veszedelemmel fenyegette az új országot, amelyben a hűbéresek függetlenségre törekedtek, s ahol az egyházi és a világi hatalom is harcban állt egymással.

Rövid félszázad után, 1146-ban Nureddin, a moszuli emir az egyik fejedelemséget, Edessát már el is foglalta. Ez Európában nagy rémületet keltett. A pápa a népszerű clairvauxi szent Bernátot szólította föl a kereszt hirdetésére. A hadjárat vezetését Európa két legkiválóbb fejedelme: VII. Lajos, francia király és III. Konrád német császár vették át. Ők azonban egymásra is féltékenykedtek. Hadaiknak nagy része pedig még Kis-Ázsiában a görögök árulása következtében ment tönkre. Önző érdekből Edessa helyett Damaszkusz alá vezették őket, amelyet azonban nem tudtak elfoglalni, és így nagy véráldozatok után eredmény nélkül tértek vissza (1147—1149).

A második
keresztes
hadjárat.

A második keresztes hadjárat kudarcra csak rontotta a jeruzsálemi királyság helyzetét. A következő években ugyan szerencsés politikát űztek; arra törekedtek, hogy Egyiptomot elfoglalják, amivel a düledező állam szervezetét meg is erősíthették volna, de ezt a politikát hamar elejtették. Egyiptomot Szaladin szultán foglalta el, aki lassanként a Jeruzsálem körül fekvő birtokokat egyesítette; azután 1187-ben a jeruzsálemi királyságot megtámadta, döntő diadalt aratott és Jeruzsálemet is elfoglalta. Európa természetesen új háborúra készült. A keresztes hadjáratok céljaira még az otthon maradottakra is adót róttak ki. A Szentföld visszafoglalására elindult a hatalmas császár, az öreg I. Frigyes, a francia király, II. Fülöp Ágost, és az angol király, Oroszlán-szívű Richárd. A szerencse azonban nekik sem kedvezett. A császár még útközben meghalt, az angol király pedig csak egyéni vitézségét fitogtatta, de rakoncátlan kalandvágyával a hadjáratban sok bajt okozott. Ámbár több szép győzelmet arattak, csak a tengerpart maradt a keresztények kezében (1189—1192). Nemsokára az is elveszett és a Szentföldről még a lovagrendeknek is el kellett költözniök Cyprusra, Máltára és európai birtokaikra.

A harmadik
keresztes
hadjárat.

A nagy mozgalom tehát csak múló eredményeket termelt. Az első hadjárat után ugyan nagy volt európaszerte a vallásos fölbuzdulás. Ennek a hatása alatt két új szerzetesrend is keletkezett: a ciszterciek és a premonstreiek rendje, amelyek az oktatás és a gazdálkodás terén szereztek nagy érdemeket. Különben a keresztesek is csak úgy jártak a Szentföldön, mint régen a görögök, a rómaiak és az arabok: az elpuhult fényűző környezetben maguk is elpuhultak és elvilágiasodtak. A keleti élet nagy hatással volt rájuk, megingatta asketikus szellemüket és az egyház tanaiba vetett vakhitet. Az élet örömeit is élvezni akarták: a fényűzés, a pompa, a világias költészet fölvirágzott közöttük. A visszaérkező és a Jeruzsálem elveszte után tömegesen visszavándorló keresztények pedig Európába is magukkal hozták ezt a világias szellemet és a magasabb igényeket. Az első hadjárat tehát megerősítette a pápaság hatalmát, a későbbi kudarcok és az elvilágiasodás azonban káros hatással voltak rá.

Hatásuk.

I. Barbarossa Frigyes itáliai küzdelmei. Azt a küzdelmet, amely a pápa és a császár között kitört, sem a wormszi konkordátum, sem a keresztes hadjárat nem döntötte el. A dolog természetéből következett, hogy amíg az egyik vagy másik fél hatalma meg nem tört, ennek a küzdelemnek mindannyiszor meg kellett újulnia, valahányszor akár a császári, akár a pápai trónon erélyes uralkodó ült.

A Hohenstaufok
és a Welfek
küzdelme.

V. Henrikkel (165. l.) kihalt a frank dinasztia. A haldokló császár akkor arra törekedett, hogy a császári hatalom érdekében a hatalmas sváb herceget, Hohenstauf Frigyeset válasszák meg utódjául. A hűbéreseket azonban semmit sem akartak tudni ilyen hatalmas uralkodóról és helyette Szász Lothárt (1125—1137) kiáltották ki császárrá. A Hohenstaufok azért nem ejtették el törekvésüket, és Hohenstauf Frigyes, mint ellenkirály, fölvette a harcot Szász Lothár ellen, de sikertelenül. Lothár küzdelméből azt a tanulságot merítette, hogy a császár csak hatalmas birtokkal védelmezheti meg tekintélyét, és azért halálos ágyán a szász hercegséget a régóta hatalmas bajor hercegi családra: a Welfekre hagyta abban a reményben, hogy ők kerülnek a császári trónra. A hűbéreseket azonban ezt a tervet is megghiúsították, és megrettenve a Welfek nagy hatalmától, a Hohenstauf III. Konrádot (1138—1152) ismerték el.

Oroszlán
Henrik.

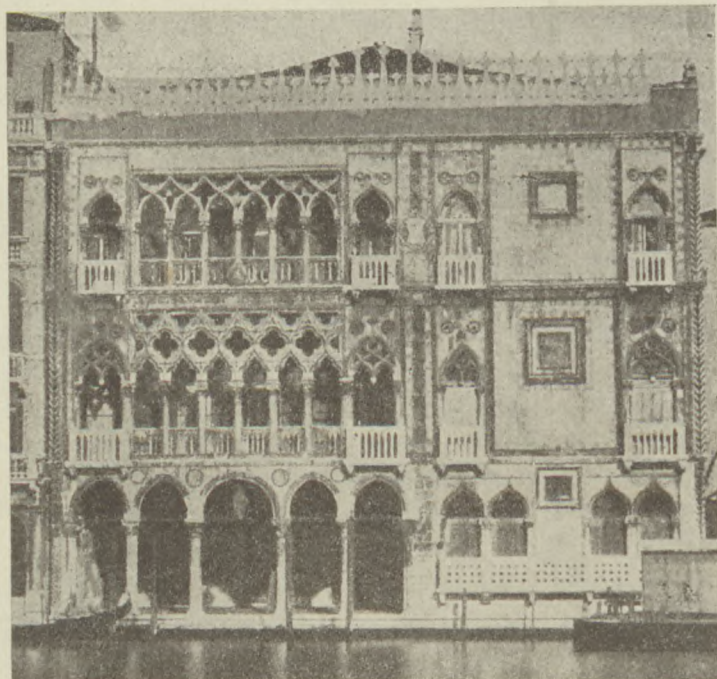
Ezzel azonban a német birodalom belsejében veszedelmes ellentét fejlődött a Hohenstaufok és a Welfek között, amely a császároknak sok bajt okozott és nemcsak Németország, hanem Itália békességét is földúlta. III. Konrád Oroszlán Henriket, a hatalmas Welf fejedelmet megfosztotta birtokaitól. Később azonban Szászországot mégis visszaadta neki, Bajorországgal pedig Jasomirgott Henriket ajándékozta meg. Konrád halála után úgy látszott, hogy az ellentét elsimul, mert császárrá Konrád unokaöccsét, I. Barbarossa Frigyeset (1152—1190) választották meg, aki anyai ágon a Welfekkel is rokonságban volt. Anyja ugyanis Oroszlán Henrik nagynénje volt, és így Frigyes és Henrik unokatestvérek voltak. Frigyes vissza is adta Henriknek Bajorországot, Jasomirgott Henriket pedig az elvesztett Bajorországért Ausztriával kárpótolta, amely akkor emelkedett hercegséggé (1156). A béke azonban nem volt tartós, a Hohenstaufok politikája pedig nem volt szerencsés, mert Németország belső ügyeivel még kevesebbet foglalkoztak, mint elődeik, és életük javarészét Itália megszerzésének és fölvirágoztatásának szentelték.

Barbarossa
I. Frigyes.

A Barbarossa Frigyeshez fűzött remények azonban nem voltak hiúk. A Welfekkel való kibékülés után Barbarossa minden erejét az ország szervezésére és a középponti hatalom megerősítésére fordította. A hűbéres osztályokat egymástól szigorúan elhatárolta; az alsóbb néposztályokat szorosabban fűzte a császársághoz, amivel a belső rendet lényegesen meg is erősítette. Politikájának sarkalatos hibája azonban

az volt, hogy felsőbbségét Itáliában is úgy el akarta ismertetni, mint ahogy egykor a szász dinasztia hatalmas császárai elismertették. Pedig elődét, III. Konrádot már nem koronázták meg császárnak, és Itália időközben lassanként egészen elvált.

Itáliának a fejlődése sokban elütött a többi európai ország viszonyainak alakulásától. A római hagyományok ott voltak a legerősebbek: a régi lakosság ott maradt meg a legnagyobb tömegekben és így műveltségéhez is jobban ragaszkodhatott. A rómaiak a városokba vonul-

Velencei palota. A Cà d'Oro.

tak és amennyire lehetett, régi életmódjukat és régi foglalkozásaikat tovább üzték. Belőlük lett Itália polgárosztálya, ők képviselték a békés iparos és kereskedő foglalkozásokat. A hódító germánok voltak a földesurak, a földművesek és a harcosok. Az ellentét közöttük meglehetősen éles volt, de idővel a hódítók hozzá hasonultak a meghódítottakhoz. A magasabb pénzgazdálkodás, a kényelmesebb, fényűzőbb városi élet rájuk is hatással volt. Nyugat-Európában sehol sem támadt föl a városi élet olyan hamar, mint épen Itáliában. Amalfi és Velence már a 9. századtól kezdve fölhasználták azt a kedvező alkalmat, hogy a hanyatló görög birodalom fönnhatósága alatt állottak. Akkor Konstantinápoly piacain érintkeztek egymással a Kelet és a Nyugat kereskedői. Közöt-

tük nem a görögök közvetítettek, mert a görögök gazdasági ereje is megbénult. Az élelmes velenceiek és amalfiak tehát ezt a kereskedelmet ragadták a kezükbe. A császároktól külön telepeket és adómentességet szereztek és az egész Földközi-tenger partvidékén úgyszólván versenytárs nélkül kereskedtek. A Pyrenei-félsziget lakosai a mörök ellen küzdöttek; az afrikaiakkal az európaiak nem szívesen érintkeztek, mert mohammedánusok voltak, és így az egész Földközi-tenger medencéjében a kereskedő uralom az itáliai városok kezébe került. Közlekedésük a Kelettel még élénkebb lett, amióta a normannok a szaracénokat Sici-liából kiűzték és a görögöktől délitáliai birtokaikat is elszedték. Akkor azonban a görögök és a normannok között kiegyenlíthetetlen ellentétek támadtak, ami Itália déli részeinek forgalmára káros hatással volt. A kereskedelmet az északi szabadabb városok: Velence, Pisa és Genova ragadták kezükbe, de mellettük mások, például Milano, Firenze, Brescia stb. is fölvirágoztak. Itália különben ezekben az időkben több apróbb részre, örgrófságokra oszlott, amelyeknek a fejedelmei körülbelül olyan hatalmat gyakoroltak, mint Németországban a hercegek. A városok azonban lassanként kivonták magukat a fejedelmek fönnhatósága alól és mindenféle szolgáltatások és adók árán széleskörű önkormányzati jogokat szereztek. Saját törvényeik szerint is ítélkeztek, de ezek elé csak a városi polgárokat állíthatták. Minthogy pedig a városoknak a fénye oda csábította a nemeseket is, a városok arra kényszerítették őket, hogy vétessék föl magukat a polgári rendbe. A két elem így lassan összeolvadt; a harcos nemesség régi foglalkozása mellett békés vállalkozásokat is kezdett, a polgárság viszont hadkötelezettséget vállalt. A gazdagabb városok tehát valóságos köztársaságokká nőttek, maguk gyakorolták azokat a jogokat, amelyeket másutt a fejedelem gyakorolt és konzulokkal kormányoztatták a várost, akiket maguk választottak. Ez a városi polgárelem már nem akart fejet hajtani a császárnak és Barbarossa Frigyessel csakhamar éles ellentétbe került.

Frigyes első útja Itáliába.

Az általános köztársasági áramlat akkor Rómát is magával ragadta. Ott is akadtak, akik a város régi nagyságán lelkesedtek, a pápa fönnhatóságától szabadulni akartak, és Bresciai Arnold meg is indította a mozgalmat, hogy a várost köztársasággá szervezze. Frigyes épen arra készült, hogy a pápával megkoronáztassa magát, a köztársaságiaknak a mozgalma következtében tehát a két uralkodó érdekei találkoztak. Frigyes bevonult Rómába, elfogta Bresciai Arnoldot és kiszolgáltatta a pápának. A pápa viszont megkoronázta őt császárrá (1154—1155).

Küzdelem a lombard városokkal.

Ebben az első római útjában már nagy akadályok gördültek Frigyes tervei elé, s különösen Milano foglalt élesen állást ellene. Frigyes tehát mindjárt arra készült, hogy Milanón bosszút álljon. 1158-ban

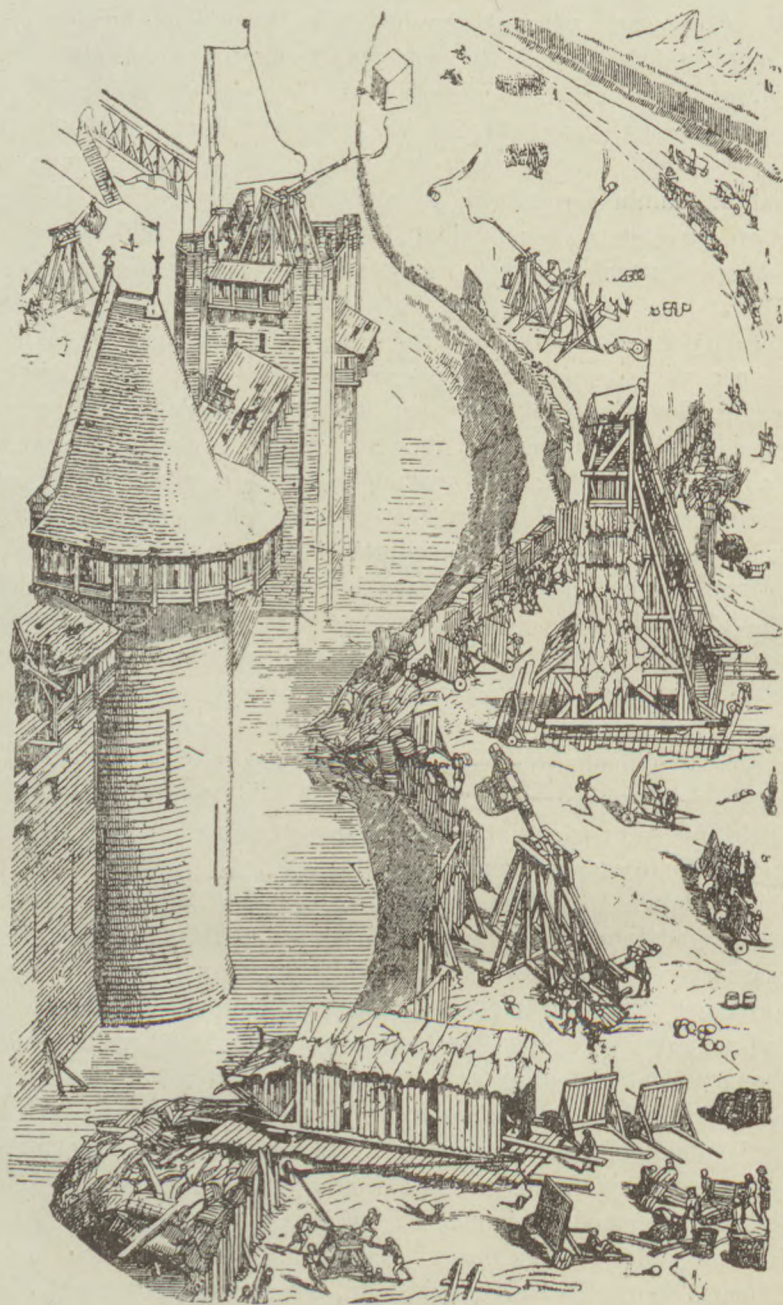
nagy hadsereggel vonult a város alá, amely négy irányban: Friaulon át, a Brenneren, a Rajna és a Rhône völgyében vonult Itáliába. Támogatták a császárt azok az apróbb itáliai városok is, amelyek Milano hatalmától féltek és neki természetes ellenségei voltak. Jött segítség Magyarországból és Csehországból is. A cseh herceg akkor kapta jutalmul a királyi címet (1158). A várost körülfozták, vidékét pusztították és ezzel a polgárságot kényszerítették, hogy adja meg magát. A császár azután a roncagliai mezőn tartott tanácskozássra Bolognából, az ottani egyetemről néhány jogtudóst is meghívott, akik a régi római közjogban járatosak voltak és ennek elveivel vitatták, hogy a császárnak mindenütt joga van a felségjogokat (adószedés, pénzverés stb.) gyakorolni és a városok élére tisztviselőket (podesta) kinevezni, akik az ő nevében a város kormányzását ellenőrizték. Ezeket a jogokat gyakorolni is kezdte, de a városok épen emiatt újra fegyvert fogtak, és Milanót ismét meg kellett ostromolni. Akik a városba élelmet szállítottak, azoknak a kezét levágták, az elfogott előkelőket is megcsonkították és ilyen rettenetes eszközökkel hosszú ostrom után el is érték, hogy a város megadta magát. Frigyes leromboltatta (1162).

Erre azonban beleavatkozott a küzdelembe a pápa is: III. Sándor (1159—1181), aki nem látta szívesen a császár elhatalmasodását. Frigyes ellene is a legerélyesebben lépett föl: ellenpápát állított és Rómát is bevette, de sikere nem volt tartós, mert seregében pestis ütött ki, és vissza kellett vonulnia (1166—1168). Ekkor történt, hogy a császár háta mögött a lombardiai városok újra föllázadtak és közös erővel fölépítették régi vezető városukat, Milanót, tőle délre pedig egy várat emeltek, amelyet a pápa tiszteletére Alessandriának neveztek el. Frigyes új haddal döntő csapást akart mérni Itáliára. 1176-ban kelt át az Alpokon és déli hadait is magához akarta vonni. A milanóiak azonban az egyesítést megakadályozták és Legnanonál megtámadták a császári hadat. A császáriak a lovagokat visszaverték, a gyaloghad azonban, a milanói zászlóskocsi (carracio) mellé sorakozva, megállította rohamukat. Eközben visszatértek a lovagok, és Bresciából is segítség érkezett, a császáriakat tehát oldalba fogták és legyőzték. A győzelmet előmozdította az, hogy Oroszlán Henrik is megtagadta a császártól támogatását. A küzdelem a Welfekkel újra kitörőben volt, és Frigyesnek békét kellett kötnie. Ezt Velence közvetítette. A császár megalázkodott a pápa előtt, a városokkal szemben pedig lemondott felségjogairól (Konstanz 1183).

Haza kellett sietnie, hogy leszámoljon elhatalmasodott hűbéresével. Henrik kénytelen volt meghódolni, hercegségeit elvesztette és a sok birtokból csak Lüneburgot és Braunschweigot tarthatta meg. Pedig német nemzeti szempontból Henrik politikája szerencsésebb volt, mint Frigyesé. Elévülhetetlen érdemei voltak abban, hogy a birodalmat kelet

Legnano.

Oroszlán Henrik
bukása.

Középkori várostrom.

felé terjesztette, a Keleti-tenger partvidékeit a kereszténységnek megszerezte és az ott lakó szlávokat germanizálta. Bukásával a németiség érdekeit ezen az oldalon érzékeny veszteség érte. Ezért a veszteséget nem tudta Frigyes Németországot kárpótolni, mert később is itáliai tervei foglalkoztatták: fiát, Henriket el is jegyezte Apulia örökösnejével, Korstanziával.

A hatalmas császár öreg korában a harmadik keresztes hadjáratban hűnyt el (169. l.). Fiának, VI. Henriknek (1190—1197) módfelett kedvezett a szerencse. Két évvel trónralépése után már Siciliát is ő örökölte. Igaz, hogy ott ellenfele támadt, de könnyen győzedelmeskedett. Közben Oroszlán Henrik is nagy összeesküvést szőtt ellene, amit azonban a császár könnyű szerrel legyőzött. Oroszlánszívű Richárd, az angol király, Oroszlán Henrik sógora ép visszatérőben volt a Szentföldről (169. l.), Lipót osztrák herceg azonban elfogta és kiszolgáltatotta a császárnak, aki fogságba vetette, úgyhogy az angol király nemcsak magas váltságdíjat fizetett, hanem még hűbéres esküt is tett. Bizánc is adót fizetett, és a császár már arra gondolt, hogy a Pyrenei-félsziget és Afrika egyes vidékeit is meg fogja hódítani, amikor hirtelen elragadta a halál, és a trónra ismét gyermek került.

III. Ince és a pápaság világhuralma. VI. Henrik császár halála után a helyzet körülbelül olyan volt, mint III. Henrik halálakor (161. l.). A gyermek uralkodó a császárság nagyszerű politikáját nem folytathatta. Anyja Konstanzia, aki helyette a kormányt vezette, nem törekedett arra, hogy fiának az egész világ fölött biztosítsa az uralmat, csak szűkebb hazáját, a sicíliai királyságot akarta neki megtartani. A német hűbéresek fölhasználták a kedvező helyzetet, hogy magukat függetlenítsék. A pápai trónra pedig ugyanakkor egy épen olyan hatalmas és erélyes fejedelem került, mint amilyen VII. Gergely volt. III. Ince pápa (1198—1216) az előkelő Conti családból származott. Éleslátásával és erős akaratával mindenütt győzedelmeskedett, az eszközökben pedig nem válogatott. Jelleme az asketizmusra hajlott, tehát megvetette a világi javakat, de nem magábavonuló, szemlélődő életet folytatott, hanem a harcnak élt. Nagy küzdelmek nélkül nagy eredményeket ért el. Az egyházi birtok területét messze kiterjesztette, hatalma alá hajtotta Tusciát, a spoletói hercegséget, az anconai örgrófságot és Romagnát, amelyeket tulajdonképpen a császártól ragadott el. A megrémült Konstanzia, hogy Siciliát fiának megtarthassa, elismerte a pápát Sicília hűbérurának és II. Frigyes gyámjának. A királyné még ugyanabban az esztendőben meghalt, és így a kormányzás tényleg Ince kezeibe került.

II. Frigyes Németországban még atyja életében elismerték római királynak. A Hohenstaufok ellenségei azonban új választásra készültek, amely híveiket arra ösztönözte, hogy a gyermek Frigyes helyett nagy-

VI. Henrik.

III. Ince.

Diadala a
császárság
fölött.

korú császárt válasszanak. Így került szembe Sváb Fülöp, Barbarossa-Frigyes fia (1198–1208) és IV. Ottó, Oroszlán Henrik fia (1198–1215), mint ellenkirály. A két család és pártjaik elkeseredett küzdelme újult erővel tört ki. A küzdelemben beleavatkozott a pápa is, aki mindig annak a pártjára állott, aki diadalmaskodott. IV. Ottó ügye rosszra fordult, már döntő csapásra készültek ellene, amikor Wittelsbach Ottó Fülöpöt meggyilkolta. Ezzel IV. Ottó jutott az uralomra, aki erélyes politikájával megteremtette a belső békességet és a sicíliai királyság után is kinyújtotta kezét. Ezzel a lépésével azonban magára haragította Ince pápát. VI. Henrik politikája főképp azért volt veszedelmes a pápaságra, mert az egyházi birtokot északról és délről Hohenstauf területek közé szorította. IV. Ottó tervei most ugyanazzal a veszedelemmel fenyegették a pápaságot. III. Ince tehát ellenjelöltet keresett, és minthogy a német urak figyelme II. Frigyes felé fordult, elismerte őt a birodalom császárának (1212). Frigyesnek azonban meg kellett ígérnie, hogy Siciliát a birodalommal egyesíteni nem fogja, hanem ha Németországot megszerezte, Sicília kormányzását fiának, Henriknek fogja átadni; elismerte a pápát a kiskorúsága idejében elfoglalt területek urának és lemondott azokról a jogokról, amelyeket a császárok a püspökök választására és beiktatására a wormszi konkordátumban megszereztek (164. l.). A pápa tehát tényleg parancsolt a császárnak és könnyű szerrel érte el azokat az eredményeket, amelyeket VII. Gergely nagy küzdelmekkel sem tudott elérni. Büszkén hasonlította a császári hatalmat a holdhoz, amely a fényét a naptól, a pápaságtól kapta.

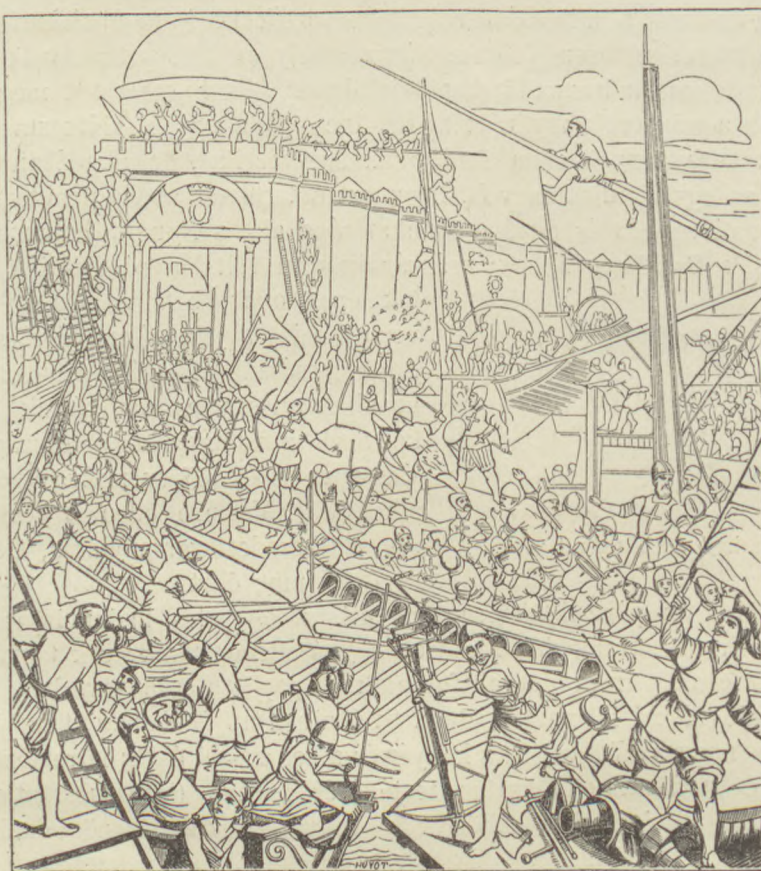
Hatalma a királyok fölött.

De Ince pápa nemcsak a birodalom ügyeibe avatkozott bele, hanem a többi fejedelemtől is engedelmességet követelt és biráskodott a közöttük fölmerült ügyekben. Magyarországon ráparancsolt Imre királyra, hogy Szerbiában a nyugati egyház tanait tűzzel-vassal terjessze. Imre ugyan jól tudta, hogy ezzel a magyar uralmat az újonnan megszerzett hűbéres országban veszélyezteti, de a pápa parancsa elől kitérni még sem tudott. A közte és öccse közt fölmerült viszályban is Ince pápa ítélkezett. Angliában a canterburyi érseki szék betöltése alkalmából támadtak ellentétek a király és a pápa közt. Ince ott sem tűrt ellentmondást. Földnélküli Jánost kiátkozta és csak akkor helyezte vissza trónjára, amikor neki a hűbéresküti letette. II. Fülöp Ágost francia királyt pedig arra kényszerítette, hogy második nejétől váljék el és elűzőtt első nejét fogadja vissza. Viszont II. Alfonz leoni királyt (a Pyrenéi-félsziget északnyugati részében) arra kényszerítette, hogy házasságát oldja föl. A pápa tehát nemcsak Európa szellemi feje volt, hanem a fejedelmek fölött a világi hatalmat is megszerezte.

A negyedik keresztes hadjárat.

Szavára még egy keresztes had indult a Szentföldre. A középkor mély vallásossága azonban akkor már megingott (169. l.); a negyedik keresztes hadjárat vitézeit nagyon világi törekvések mozgatták. A had

a monteferratói őgróf vezérlete alatt indult el és Velencével akarta magát a Szentföldre átszállíttatni. A keresztesek azonban a szállítás költségeit megtéríteni nem tudták, és így Velence azt követelte tőlük, hogy először az ő érdekeiért küzdjenek. A szembenfekvő dalmát partok korábban Velence fönnhatósága alatt állottak. 1105–1110-ben azonban Kálmán magyar király elhódította ezt a területet tőlük. A velenceiek nem szívesen látták a dalmát városok versenyét és minden alkalmat

Konstantinápoly ostroma 1204-ben. Tintoretto festményéről.

megragadtak, hogy Dalmáciát visszaszerezzék. Szükségük volt reá fája miatt is, mert saját országukban nem volt a hajóépítésre alkalmas fájuk. A kereszteseket tehát először a legnevezetesebb dalmát város: Zára falai alá vezették, amelyet el is foglaltak (1202). Onnan sem mentek Palestinába, hanem Konstantinápolyba. Görögországban ugyanis az utóbbi időkben a nyugateurópaiakat, a latinokat nagyon meggyűlöltek. Ennek a gyűlöletnek az okai a velenceiek voltak, akik nagy kereske-

A latin
császárság.

delmi kiváltságaikkal (171. l.) az országban az egész kereskedelmet magukhoz ragadták. A görögök gyűlölete olyan nagy volt, hogy a velencei kereskedőket ismételten megtámadták és sokakat lemészároltak. Velence tehát kapva-kapott az alkalmon, hogy a detronizált II. Angelos Izsák császár (1185—1195) segítséget kért. Először tényleg csak azért küzdöttek, hogy visszaültesék őt a trónra. A nép azonban Izsák császárt megint elűzte, amire a velenceiek és a keresztesek másodszor is megostromolták a várost, a görög császárt elkergették és Görögország területén a latin császárságot szervezték (1204). Az új alakulásból a hasznot természetesen Velence húzta, amely az összes területnek és az adójövedelemnek harmadát kapta jutalmul. Akkor szerezték meg Moreát és a szigetek nagy részét. III. Ince pápa ugyan kiátkozta őket, amiért keresztyének ellen fordították fegyvereiket, de alapjában véve az is az egyház diadala volt, hogy ezt a területet, amely nem tartozott a nyugati egyház és a pápa fönnhatósága alá, a Nyugat hatalma alá hajtották. Csakhogy a latin császárság nem volt hosszú életű. A hódítók épen olyan hűbéres alapon szervezték, mint a jeruzsálemi királyságot. A görög császárok Niceába, Kis-Ázsiába vonultak vissza és ott várták be a kedvező alkalmat, hogy országukat visszaszerezzék. 57 év múlva (1261) ez sikerült is. Velence ellen a köztársaság elkeseredett versenytársa, Genova segítette meg őket.

Olasz hajó a 15. század végéről.

Az albigensek
kiirtása.

III. Ince pápa különben egy másik keresztes hadat is indított útnak. Franciaország déli részében egyházellenes törekvések támadtak. Először csak a troubadourok faragtak a papokra gúnyverseket, majd egyes dogmákat is megtámadtak. Különösen az úrvacsora tana körül folytak nagy viták, vajjon a kenyér és a bor a papi áldás következtében tényleg átváltozik-e Krisztus testévé és vérévé (transsubstantiatio)? A Balkán-félszigetről is költöztek be bolgárok, akik különös dualisztikus tanokat hirdettek a jó és a gonosz Istenről, akik kárhoztatták a házasságot és a vagyont. Ezek katharoknak nevezték magukat, de minthogy Albi városában voltak legnagyobb számban, albigenseknek is hívták őket. Közöttük lépett föl Wald Péter lyoni kereskedő (1160), aki vagyonát szétesztotta és az apostoli szegénység tanát hirdette. III. Ince rémülten vette észre, hogy majdnem az egész Dél-Franciaország az eretnekségre hajlik és keresztes hadat indított ellenük. A hadjáratot Montfort Simonra bízta, aki véres kegyetlenséggel irtotta ki a pápaság nyugati ellenségeit (1209).

A keresztes hadjáratok eszméjét használták föl a még pogány

északkeleti szlávok ellen is, ahol a német lovagrend küzdött és Poroszországot szerezte meg magának. A német lovagok különben nemcsak a térítés, de a műveltség terjesztése körül is nagy érdemeket szereztek.

Az eretnekek ellen pedig Ince pápa 1215-ben életbe léptette az inquisitio törvényszékét. Ez a törvényszék maga elé idézte azokat, akiket eretnekség gyanúja terhelt. Kinzásokkal csikarták ki belőlük a valómást, hogy eretnek tanokat hirdettek. Ez az eljárás akkor a világi törvénykezésben is általános volt. A 13. század óta ugyanis a bűnöst nemcsak akkor vonták felelősségre, ha a kárvallott bevádolta, hanem hivatalból üldözték. Ugyanakkor az istenítéleti eljárást a tanuvallomás váltotta föl. Halálos ítéletet azonban csak arra mondhattak ki, aki bűnét maga bevallotta, vagy akinek a bűnét két tanu eskü alatt bizonyította. A kínvallatás tehát azért jött divatba, hogy a vádlott a büntetés alól ne meneküljön, hanem a bíró az ítéletet kimondhassa. Az inquisitio is ezt az eljárást alkalmazta. Ha a vádlott vallott és eretnek tanait visszavonni nem akarta, megégették, hogy lelki üdvösségét megmentse. Ha visszavonta tanait, kegyelmet kapott.

Az inquisitio.

Az inquisitionál azonban nagyobb hatása volt az akkor alakult koldusszerzetesrendeknek. A kolduló szerzetesrendek eszméje tulajdonképpen a dél-franciaországi mozgalmakból származott. Az első Assisi Szent Ferenc alapította meg (1212). A rend tagjait kötelezte, hogy a legszigorúbb szabályok szerint teljes szegénységben éljenek. A szerzetesi fogadalomba az apostoli szegénységet is belevették. Birtokot nem szereztek, hanem a nép közé vegyülve koldulással tartották fenn magukat. Ugyanerre a mintára szervezte a maga rendjét a spanyol Guzman Domonkos is (1216). Az utóbbi rendnek tagjai különösen mint prédikátorok tűntek ki, és az inquisitio törvényszékének is többnyire ők voltak a bírái. A népre azonban a franciskánus barátok voltak legnagyobb hatással, mert legközvetlenebbül érintkeztek vele.

A kolduló
rendek.

II. Frigyes császár és a Hohenstaufok bukása. III. Ince pápa a császárságot megalázta. Az ő halála után azonban megváltozott a helyzet. II. Frigyessel (1215—1250) megint hatalmas császár került a trónra, és a küzdelem a császárság és a pápaság között ismét kitört. II. Frigyes két évi küzdelem után legyőzte IV. Ottót és visszaszerezte apai örökségét. III. Incének tett ígérete következtében tehát Siciliát fiának kellett volna átadnia. A császár azonban Siciliában nevelkedett, az volt a hazája, és anyja nevelése is Siciliához fűzte. Németország megszerzése után tehát visszatért oda és a pápának tett ígéretét nem teljesítette.

II. Frigyes.

A birodalom súlypontja a sicíliai királyság lett, amelyet II. Frigyes császár mintaszerűen rendezett be. Uralkodói képességei sokkal fényesebbek voltak még I. Frigyes kiváló képességeinél is, és különö-

A sicíliai
királyság.

sen magas műveltségével és higgadt belátásával olyan kormányrendszert teremtett Siciliában, amely korát századokkal megelőzte. Ez az ország különben is műveltebb és gazdagabb volt Európa többi országainál. A császár a gazdag városokban tartott fényes udvart. Hatalmát abszolút módon gyakorolta. Az ország pénzügyeinek rendezését az is megkönnyítette, hogy ott már általánosan elterjedt a pénzgazdálkodás. Frigyes rendes adókat szedett és különösen a gazdagokkal fizettetett nagy összegeket. A közigazgatást hivatalnokai vezették, a közbiztonságra rendőrség vigyázott, a törvénykezésben pedig megszüntette a különböző rendi törvényszékeket és képzett jogtudósokra bízta az igazságszolgáltatást. A tudományos kutatás a salernói egyetemen, különösen arab hatás alatt, új nyomokon indult. Leghíresebb az egyetem orvosi fakultása volt, amelyen a fölvilágosult császár a boncolást is megengedte. Németország ügyeit azonban egészen elhanyagolta, 1228

A keresztes
hadjárat.

Vaskalap (chapel) a
13. századból.

óta nem is kormányozta, hanem fiával, Henrikkel kormányoztatta. Amikor a Keleti-tenger mellett a német és a dán érdekek összeütköztek, a császár ebbe a küzdelembe egyáltalán nem avatkozott bele, úgyhogy a keleti német fejedelmeknek és városoknak maguknak kellett magukat megvédelmezniük.

A pápával azért jutott összeütközésbe, mert Németország megszerzésekor fogadalmat tett, hogy keresztes hadat indít a Szentföldre, de ígéretének beváltását mindig halasztgatta. Végre 15 év múlva, 1227-ben a pápa sürgetésére megindult, de seregében dőghalál tört ki, és vissza kellett térnie. A szenvedélyes IX. Gergely (1227—1241) pápát ez annyira ingerelte, hogy a császárt kiátkozta. Frigyes a következő évben mégis elindult és szép sikereket is ért el, amennyiben megszerezte a keresztényeknek a partszegélyt, a szent helyek közül pedig Jeruzsálemet, Nazarethet és Betlehemet. Föl is vette a jeruzsálemi királyi címet, de a pápát nem tudta kiengesztelni és a békét csak fegyverrel erőszakolta ki tőle (1230).

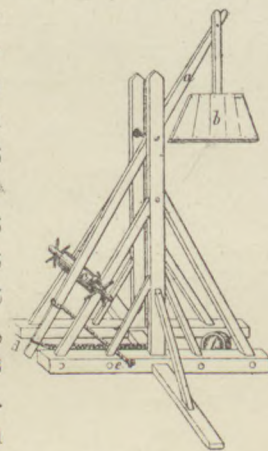
Guelfek és
ghibellinek
küzdeme.

Ezek után a császár a lombard városok ellen fordult, hogy engedelmességre kényszerítse őket. Az egész Itáliában vad küzdelmek indultak meg. Németországban pedig Frigyes ellenségei a Welf-párttal szövetkeztek. Ezért nevezték magukat a pápapárti itáliaiak guelfeknek, a császárpártiakat ghibellineknek. A guelfek élén Milano állott, a ghibellinek élén pedig Cremona. A helyzet azonban Itáliában mindig változott. A küzdelmet az ellentétes érdekű városok arra használták föl, hogy egymással leszámoljanak. Benn a városokban is a viaskodó pártok a guelf és ghibellin jelszavakkal szállottak síkra egymás ellen és arra törekedtek, hogy egymás kezéből a hatalmat kicsavarják. Ilyen kor-

mányválságnál a város politikája is változott, és a városok ide-oda pártolásával a helyzet Itáliában évről-évre másként alakult.

A lombardiai városok hadai különben szintén lovaghadak voltak. Gyalogságuk még alig fejlődött; a lovagok gyalogos kísérőit csak a caroccio tartotta össze. Ez egy kocsin föltűzött nagy zászló volt, amely körül a menekülők újra csoportosultak. A lombardiai városok épen ezért úgy, amint I. Frigyes idejében is, arra törekedtek, hogy a császárt a hadviselésben kifárasszák. Nyílt ütközetet csak akkor kockáztattak meg, ha a körülmények reájuk különösen kedvezően alakultak. Többször olyan állást foglaltak el a sík csatornái mellett, hogy a császár ne támadhasson. A császár első nagy diadalát Cortenuovánál is úgy aratta, hogy ősz végén segítő csapatait elbocsájtotta és téli szállása felé indult. Erre a lombardiaiak is visszavonultak, és a császár visszavonulás közben támadta meg őket. A lovaghadat leverte, a caroccio körül csoportosuló gyalogosokkal azonban nem tudott megküzdeni. Másnap akarta a küzdelmet folytatni, de a lombardiaiakat olyan félelem szállotta meg, hogy éjjel elmenekültek (1237). Két évvel később kedvenc fiának, Enziónak Sardiniát is megszerezte, amire a megrémült pápa a császárt újra kiátkozta. Még zsinatot is hívott össze Rómába, hogy az egész kereszténységet egyesítse Frigyes ellen, de a zsinatra hajózó főpapokat Enzio elfogta. A császár hatalma ennek következtében olyan nagy volt, hogy IX. Gergely halála után két évig nem is mertek pápát választani. Végre 1243-ban a ghibellin IV. Incét (1243—1254) választották meg. IV. Ince azonban még erélyesebben küzdött Frigyes ellen, mint IX. Gergely. Lyonba zsinatot hívott össze, amely Frigyest kiátkozta (1245), Németországban pedig egymásután két ellenesászárt állított neki. A császárt azonban mindez nem törte meg: német földön fiára, Konrádra bízta a hadviselést, Itáliában maga állott az ügyek élén. 1248-ban kis sereggel Parmát ostromolta. Akkor a parmaiak kitörték és a császár szállását is elfoglalták. A következő évben a bolognaiak elfogták fiát, Enziót, aki 23 év múlva a börtönben fejezte be életét. Frigyes nagy erőfeszítéssel készült a háború folytatására, amikor hirtelen meghalt.

Halálával a Hohenstaufok ügye rosszra fordult. Fia, IV. Konrád A Hohenstaufok bukása. (1250—1254) Itália megmentésére sietett, de már négy év múlva meghalt. Azóta gyermek fia helyett mostohatestvére, Manfréd ragadta kezébe a kormányzást. A pápa azonban a sicíliai királyságot Anjou Károlynak, a francia király öccsének adta hűbérül és francia támoga-

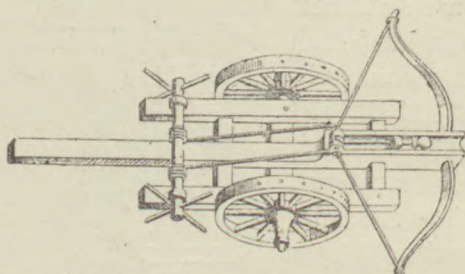
Hajítógép.

tással folytatta tovább a küzdelmet. Manfréd elesett, Konrádinot pedig Tagliacozzónál Anjou Károly elfogta. Az utolsó Hohenstaufot a kegyetlen hódító Nápoly piacán lefejeztette (1268).

A francia uralom azonban Siciliában nem volt népszerű. A sicíliai sziget lakosai hűek maradtak régi uraikhoz; 1282-ben lemészárolták a franciákat (sicíliai vecsernye) és Manfréd vejét: Aragoniai Pétert ültették a trónra. A két Sicilia ezzel elvált egymástól.

Az interregnum.

A római szent birodalomban pedig nagy zavarok támadtak. Itália elvált a birodalomtól. A császári trónra két fejedelmet is választottak: Richárd angol királyt és X. Alfonz kasztíliai királyt. Richárdot az angol ügyek kényszerítették, hogy visszatérjen; Alfonz kísérletet sem tett, hogy a trónt elfoglalja. A birodalomban azalatt a rend egészen fölfordult. A fejedelmek már Sváb Fülöptől megszerezték a felségjogokat és arra törekedtek, hogy önállósítsák magukat. Mindenfelé folyt a háborúskodás; Németországra megint az ököljog szomorú napjai vártak.

Kerek számszeríj (espringolle).

Végre tizenkilenc évi interregnum után a pápa ráparancsolt a fejedelmekre, hogy császárt válasszanak. 1273-ban Habsburg Rudolfot választották meg, akinek csak Svájcban volt kis birtoka. Azt remélték, hogy családi hatalom nélkül a császár nem tudja majd akaratát érvényesíteni. Reményükben azonban csa-

lódta, mert Habsburg Rudolf elejtette elődeinek áldatlan itáliai politikáját és a megürült Babenberg birtokok: Ausztria, Stájerország, továbbá Karinthia és Krajna megszerzésével akarta hatalmát megszilárdítani. A császárság politikája azóta megváltozott: a hatalmas hűbéreseknak megadták a felségjogokat, és a császárok tekintélyüket egészen családi birtokaikra alapították.

A mongolok föllépése.

A mongolok betörése Európába. Amikor II. Frigyes császár és IX. Gergely pápa leghevesebben küzdöttek egymás ellen, Európát keletről nagy veszedelem fenyegette. A 13. század elején Ázsia keleti részében hirtelen hatalmas birodalom támadt. Ezt a birodalmat a mongol Temudzsín (Dzsingisz-khán) szervezte. Már ő meghódította Ázsia északkeleti részeit. Ogotáj khán alatt azután a mongolok leigázták Kinát és a khalifátust, és az ikoniumi szultánok is adófizetőiké lettek. Végre betörték Európába, levertek és lakóhelyeikről kiűzték a kúnokat, majd megsemmisítették a szövetséges orosz fejedelmek hadait is (1237).

Oroszország bomlása.

Az orosz birodalom ugyanis a 9. század közepe óta szétszakadozott. A kormányt a szláv szokás szerint rendszeren az uralkodó család

legidősebb tagja vette át, birtokát azonban az örökösök között fölosztották. Ennek következtében a kievi nagyfejedelemség mellett egész sereg fejedelemség alakult, amelyeknek szüntelen viszálykodásaiban a birodalom egysége elveszett. Kiev mellett Novgorod, majd Halics és Szuszdal tettek szert nagyobb hatalomra.

Az oroszok egyesített hadai azonban nem voltak elég erősek a hatalmas mongolok ellen. A mongolok ugyanis a leigázott népeket úgy, mint korábban a hunok és az avarok, arra kényszerítették, hogy velük harcoljanak. Ez az oka, hogy a mongolok betörését nálunk tatárjárásnak nevezték, mert a sereg nagy része tatárokból állott. A mongolok a leigázottakat állították az első harc vonalába, maguk mögöttük állottak föl és könyörtelenül lenyíltak mindenkit, aki visszafordult. Könnyű lovaságuk és nyílzáporuk voltak erősségeik. Sokkal nagyobb hadakkal jöttek Európába, mint amilyeneket a lovagi harcmodor korában az európai államok síkra állíthattak. Seregükben a fegyelem is igen erős volt, ami szintén javukra szolgált, mert a lovaghadakban épen a fegyelem hiányzott. A csatát nem az egyesek vitézségével döntötték el, hanem tervszerűen kidolgozott csatatervvvel, amelyben minden csapatnak megvolt a maga földadata.

A mai Oroszország néhány év alatt egészen a kezükbe került. A műveltség régi fényes középpontjai: Kiev, A 13–14. században divatos sisakalak. Vladimir, Moszkva egészen elpusztultak. Oroszország elfoglalása után tovább indultak nyugat felé. Támadásuk Magyar- és Lengyelországot érte. Ott már értesültek jövetelükről, Krakkót már 1240-ben el is pusztították. Egyik ország sem érezte magát elég hatalmasnak, hogy egymagában föltartóztassa hadaikat. A lengyelek a sziléziaiakhoz és a német lovagrendhez fordultak segítségért. Magyarországon épen akkor nagy átalakulás folyt. Az erős hatalmú patriarchalis királyságból rendi alapon szervezett ország fejlődött. A hűbériség tulajdonképpen csak akkor honosodott meg igazán Magyarországon. Az előző királyok idejében a királyi dominiumok nagyrészt a főurak kezébe kerültek, akik így nagy hatalomhoz jutottak. A király tekintélye viszont csökkent; birtokaival együtt jövedelmei és hadserege is megesappantak. IV. Béla (1235–1270) ezt a fejlődést meg akarta akasztani és a régi állapotokat akarta visszaállítani. Ezzel

Bassinet (Beckenhaube).

Lengyel- és Magyarország védekezése.

azonban összeütközésbe jutott a főurakkal, akik kormányrendszerét gyűlölték és a királyt a tatárok ellen sem támogatták kellőképpen. IV. Béla tehát segítségül befogadta a menekülő kunokat. Ők azonban nomád életmódjukkal, kóborlásukkal és tolvajlásukkal jutottak összeütközésbe a magyarsággal és elhagyták az országot, mielőtt még a tatárokkal megütköztek volna. IV. Béla azután a pápától és a császártól kért segítséget, de hiába. Csak a babenbergi osztrák herceg, II. Harcias Frigyes jött Pestre egy kis lovaghaddal, amelyet azonban már az első csatározások után visszavont. Béla király tehát az ország haderejével magára maradt.

Támadásuk.

A tatárok 1241-ben három sereggel vonultak nyugat felé. Ezek közül az északi Lengyelországon át Sziléziába tört és Liegnitznél leverte a német lovagrend, a sziléziaiak és a lengyelek egyesült hadát, majd Morvaországon át Magyarország ellen fordult. A liegnitzi csatában a mongolok már valami puska- és fegyvert is használtak, amelyet ellenfeleik tüzes lándzsának neveztek. A főszerep Batu khán vezérlete alatt a vereckei szorosnak tartott. Áthatolt az eltorlaszolt szoroson és Buda felé tartott. Béla király hada előtt a Sajóig vonult vissza a muhi pusztára, ahol április tizenegyedikén a magyar hadat teljesen megsemmisítette. A déli sereg Erdélyen át tört be, és néhány erdélyi várost megostromolva, Nagyvárad felé tartott. Még abban az esztendőben elfoglalták az egész országot. Télen a Dunán is átkeltek és Dalmáciáig kalandoztak. Csak a véletlen szerencse mentette meg az országot a további romlástól.

A birodalom
bomlása.

Ogotáj khán meghalt és Batu khán azt remélte, hogy ő fogja elnyerni a főkháni méltóságot; ezért seregeivel visszavonult és a fővárosba, Karakorumba sietett. A mongol birodalom Ogotáj halálával sokat veszített: azóta bomlófélben volt. A távolabb fekvő khánságok alig engedelmeskedtek a főkhánnak; később egészen függetlenítették magukat. Európában is több önálló tatár khánság keletkezett: a krimi a Don és a Dnyeper közt, a kipszaki (arany horda) a Volga és a Don között és a kazáni a Volga középső folyásánál. Az apró orosz fejedelmek ezeknek adót fizettek. Hatalmuk csak a 14. század végén indult hanyatlásnak, amikor a moszkvai fejedelmek az oroszokat egyesítették és megindították a küzdelmet a tatárok ellen.

A KÖZÉPKORI INTÉZMÉNYEK BOMLÁSA.

Angolország fejlődése. A kontinens államaitól mindenben eltérően fejlődött Anglia. A hűbérrendszer ott sajátos formában honosodott meg, ami a társadalmi viszonyokra, a hadviselésre és az ország kormányzására is mély hatással volt.

Hódító Vilmos (1066—1087) a hastingsi esata után elkobozta azoknak az angolszász uraknak a birtokait, akik ellene fegyvert fogtak, és ezt a földet 300 lovagja közt osztotta ki (149. l.). Ezek a hűbéresei, akik letették a király kezébe a hűségüket, voltak a grófok (earl). Kiterjedtebb nagy birtokot csak vagy 40 főúr (lord) kapott, de ezek nem voltak olyan hatalmasak, mint a kontinens nagyhűbéresei, mert birtokuk több tagban szerteszét feküdt az országban. A föld-birtokos birtoka után katonákat tartozott állítani. Ezeket az ő hűbéresei sorából szedte és sokszor már csak azért is nagyobb számú lovagot tartott udvarában, hogy ezzel tekintélyét és udvarának fényét növelje. A másod- és harmadrendű hűbéresei azonban szintén engedelmességgel tartoztak a királynak, akit még urok ellen is támogatniok kellett. Ennek következtében a hűbériség csak a katonaszállítás alapja volt, de közigazgatásilag nem darabolta úgy föl az országot, mint a kontinensen. A közigazgatást nem is a grófok végezték. A kerületek élén királyi hivatalnokok állottak (sheriff), akik igazgatták a kerület ügyeit és behajtották az adót.

Anglia fejlődésében ugyanis a másik nevezetes eltérés a kontinens szokásaitól az, hogy királyai már a normann hódítás óta pénzgazdálkodást űztek, ámbár népük még ugyanolyan gazdasági viszonyok közt élt, mint a kontinens népei. Már Hódító Vilmos összeíratta hűbéreseinek

Az angol
hűbérrendszer.

A halottak elszállítása a hastingsi esata után.
Miniature.

A király pénz-
gazdálkodása.

földjeit és vagyonát (Domesday-book), utódai pedig adót róttak a népre, a hűbértokok öröklésekor nagy díjakat szedtek az új birtokosoktól és mindenféle eszközt találtak ki, hogy pénzre tegyenek szert.

Zsoldos sereg.

A pénzre már azért is szükségük volt, hogy franciaországi birtokaikat megvédhessék. Az új angol nemesség ugyan megőrizte francia nyelvét, szokásait és műveltségét, de nem szívesen ment Franciaországba hadakozni. Vagyonra és hatalma nem volt akkora, hogy a kontinensen a saját költségén huzamosabban háborúskodhatott volna. A királyok tehát vállalatokat zsoldos hadakkal vívtak meg, amelyeknek vitézeit a hűbéres lovagi osztályok szolgáltatták.

A királyi
hatalom
növekvése.

Az állami hatalom ilyen körülmények közt Angliában hamarabb és szilárdabban fejlődött, mint a kontinens államaiban. Anglia abban is szerencsés volt, hogy több kiváló uralkodó követte egymást; II. Vilmos (1087—1100) és I. Henrik (1100—1135) jó kormányza alatt az új rend megszilárdult. Csak amikor I. Henrikkel a normann uralkodóház fiága kihalt, állottak be zavarok. Akkor Etienne de Blois, Hódító Vilmos egyik unokája ragadott fegyvert a nőág ellen. Ebben a küzdelemben a hűbérese Angliában is megkisérelték, hogy a felségjogokat megszerezzék, de Etienne de Blois halála után törekvéseiket elfojtották. II. Henrik (1154—1189) anjou herceg, a nőági örökös, a Plantagenet-család alapítója, még az egyháziakat is engedelmességre kényszerítette. Már elődei megtiltották a főpapságnak, hogy a pápa rendelkezéseit az ő jóváhagyásuk nélkül kihirdessék és foganatosítsák. II. Henrik megkövetelte tőlük a hűségeskü is; eltiltotta, hogy hűbéreseit az ő beleegyezése nélkül kiátkozzák, és megkövetelte, hogy azt a papot, akit az egyházi hatóság elítélt, szolgáltassák ki a világi törvényszéknek (clarendoni constitutio 1164).

Irország
meghódítása.

Az ő nevéhez fűződik Irország megszerzése is. Az irek több apró fejedelemségben éltek, amelyek egymással is folytonosan hadakoztak. II. Henrik ezt a hadakozást használta föl a hódításra és az ir fejedelmekkel elismertette fönnhatóságát (1171). Azóta viselik az angol királyok az ir királyi címet, tényleg azonban az angolok hatalma csak Dublin vidékére terjedt ki, egyebütt az irek azután is régi szokásaik szerint éltek.

A francia
beavatkozás.

Az angol uralkodók erős és nagy hatalma csak II. Henrik után tört meg, amikor a francia királyok szerencsés politikája a belső ellentéteket a királyság gyöngítésére használta föl. A küzdelem még II. Henrik idejében tört ki, akinek erélyes intézkedéseit Becket Tamás, a canterbury érsek meg akarta hiúsítani. II. Henrik megölette Becketet, de a gyilkosság fölizgatta a népet, amely erre a papság pártjára állott. Franciaország pedig II. Henrik ellen fiait lázította föl. Utóda Oroszlánszívű Richárd (1189—1199) csak kalandokat keresett. Elment a keresztesekkel

a Szentföldre (169. l.), majd német fogságba jutott és letette a hűbér-
esküit a császárnak (175. l.). Esztelen kalandvágya miatt elhanyagolta az
ország ügyeit. Még nagyobb volt a hanyatlás az ő utóda, Földnélküli
János (1199–1216) idejében. A pápa fölhasználta a canterburyi érseki
szék betöltése körül támadt ellentétet és átokkal sujtotta. János király
kénytelen volt a pápának hűbéresküit tenni (1213). Azután a francia
királlyal került ellentétbe és IV. Ottó császárral szövetséget kötött a franciák
ellen, de Bouvines-nél csatát veszített (1214).

Tehetatlenségét alattvalói is ellene fordították. A királyi pénzgaz-
dálkodás szörnyű terheket rótt az alattvalókra. A terménygazdaságot
üző lakosság a súlyos állami adókat nem
tudta előteremteni. A királyok pedig külső
hadjárataik érdekében újabb terheket
róttak rájuk. Sok visszaélés is támadt.
Az elkeseredett lakosság tehát fölhasz-
nálta a kedvező helyzetet és 1215-ben
arra kényszerítette János királyt, hogy
adja ki a Magna Charta Libertatumot. Ez
az angolok első nagy szabadságlevele,
alkotmányuk alapköve. A Magna Chartát
a visszaélések megszüntetésére hozták.
Legfontosabb rendelkezése, hogy minden-
kit csak saját rendi bírósága ítélhetett el,
és hogy törvényes eljárás nélkül senkit
megbüntetni nem lehetett. A királyi hatal-
mat a szabadságlevél korlátozta. Az alatt-
valók szolgálatait és adóit megállapították.
Minden más adó behajtásához gyűlésre
kellett hívni a rendeket (parliament), hogy
az adót megajánlják. A rendek még arra
is kötelezték magukat, hogy a szabadságlevelet a király ellen fegyverrel
is megvédik. Minthogy János király nem vette komolyan a dolgot,
össze is ütköztek.

Európa első alkotmányos testülete tehát a korai állami pénzgaz-
dálkodásból származott bajok következtében keletkezett. Hatalma a
következő királyok alatt még inkább nőtt. János fia, III. Henrik (1216–
1272) önkényes és pazarló fejedelem volt, amiért 1258-ban arra kény-
szerítették, hogy az ország kormányát a 15 főúrból alakult államtanácsra
bízza. Henrik ugyan szabadulni szeretett volna ettől a testülettől, de
alattvalói fogságba vetették és a parlamentbe a főpapság és a főne-
messég mellé a kerületek és a polgárok követeit is meghívták. A kerü-
letek négy-négy, a városok két-két követet küldtek. Az így alakult par-

A Magna
Charta.

A canterburyi érsekség pecsétje.
Becket Tamás megölését
ábrázolja.

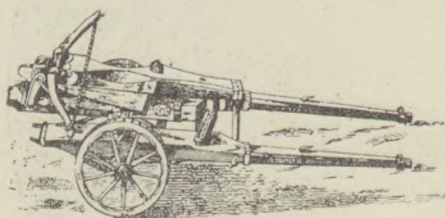
A parlament
fejlődése.

Wales és
Skótszág
meghódítása.

lament azután 1341-ben két házra oszlott: a felsőben a főnemesség és a főpapság gyűlt össze, az alsóban a nemesek és a városok követői.

Az alkotmányos rend azonban nem gyöngítette Angliát. A királyi hatalom korlátok közé szorult, de az országnak ez nem vált kárára. I. Eduárd (1272—1307), akinek pedig a parlamenttel az adó ügyében heves összekoccanásai voltak, hódított is. Walest és Skótszágot foglalta el. Ezek a hadjáratok Anglia hadügyére is hatással voltak. A walesiek hegyes hazájukban hirtelen támadással, nyilzáporral fogadták az angol lovagokat és azután visszahúzódtak. A lovaghadak dolgát ez a harcmodor nagyon megnehezítette, és azért a hódítás után a szerzett tapasztalatokat javukra fordították és íjjász-csapatokat szerveztek. Ez az újítás kitűnően be is vált, pedig a nyíl akkor Európában már jóformán kiment a divatból. Csak a könnyű magyar lovasság használta. Egyebütt a számszeríjjat használták helyette, amely erősebben vitt, amelynek a használata azonban nehézkesebb és lassúbb volt.

A királyság
szövetsége a
polgársággal
és a papsággal.

Kerek számszeríj a 15. századból.

Franciaország fejlődése.

Nyugat-Európában Anglia mellett először Franciaországban fejlődött ki az államhatalom. Ez az ország ugyan még a 11-ik században is a leggyöngébbek közé tartozott, ahol a király csak a saját birtokait kormányozta (139. l.), de később az uralkodók hasznukra for-

ditották azokat az elkeseredett ellentéteket, amelyek az elhatalmasodott nagyhűbéresek másrészt pedig a papság és a föllendülő városok közt támadtak. A városok függetleníteni akarták magukat földesúri hatóságuk alól és szívesen szövetkeztek a királlyal a nemesség ellen. A király pedig úgy, amint I. Frigyes császár (173. l.), a római jog elvei alapján arra törekedtek, hogy a városokat saját hatalmuk alá rendelhessék. A papság is szívesen támogatta törekvéseiket, mert a nagyhűbéresektől sokat szenvedett. Ezt a politikát tulajdonképpen Suger st.-denisi apát alapította meg, aki VI. és VII. Lajosnak volt a tanácsadója.

Az angol
királyok
birtokai.

VI. Lajos (1108—1137) családi birtokait is növelni akarta. Fiát eljegyezte Aquitaniai Eleonorával, Guienne, Poitou és Gascogne örökös-nőjével. Az ő kezével a délvidék is a király hatalma alá jutott volna, a terv azonban nem sikerült, mert VII. Lajos (1137—1180) elvált nejétől. Eleonora akkor Henrikhez, Anjou, Main, Tourain és Normandia urához ment nőül. Ezzel a házassággal tehát az Anjouk szereztek maguknak az országban nagy hatalmat. A királyságot már ez is vesze-delemmel fenyegette, még nagyobb lett azonban a veszély, amikor 1154-ben Henrik az angol trónt is elnyerte. Az angol király ugyan

francia birtokai következtében hűbérese volt a francia királynak, de magában Franciaországban is sokkal nagyobb hatalma volt, mint hűbérurának. Ebből a ferde helyzetből a két ország közt végnélküli ellenségeskedés származott.

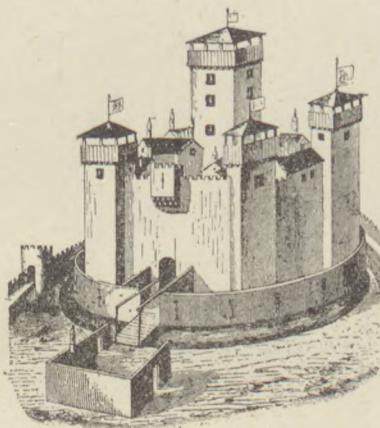
Franciaországról II. Fülöp Ágost (1180—1223) háritotta el a veszedelmet. II. Henrik ellen fiait lázította föl. Utódát, Oroszlánszívű Richárdot a Szentföldre hitta, de cserbenhagyta, visszatért és elfoglalta Richárd franciaországi birtokait. Richárd ellen öccsét, Jánost segítette. Azzal vádolta, hogy Normandia jogos örökösét megölette, és azért maga elé idézte. János király természetesen nem jelent meg, amire Fülöp Ágost elvette tőle birtokait. János IV. Ottó császárral szövetséget kötött, hogy érdekeit megvédelmezze, de Bouvines-nél vereséget szenvedett.

A bouvinesi ütközet (1214) nagy tekintélyt szerzett a francia királynak. Nagyapja idejében a rabló lovagok még a királyi területen is folytonosan háboruskodtak; ő ellene már senki sem mert fegyvert ragadni. Sőt Fülöp Ágost már azt is megkísérelte, hogy magát a hűbéresektől függetlenítse. Zsoldosokat akart fogadni, és hogy ezt megtehesse, rendkívüli adókat (aide) rótt a lakosságra. Ez nem volt népszerű dolog, több helyen lázadás is tört ki, de a francia királyok azóta állandóan foglalkoztak az adózás kérdésével.

IX. Szent Lajos (1226—1270) idejében pedig megvalósult az a terv is, hogy a déli vidékek a király hatalma alá jussanak. Dél-Franciaország szellemében és nyelvében különbözött az ország északi részétől. A lakosság ott jobban elrómaiasedott és egészen más nyelvet beszélt, mint az északi francia (langue d'oc). Szellemére a déli éghajlat, műveltségére az arabok voltak hatással. Műveltebb, költői hajlamú, életvidor, lobbanékony és világias gondolkodású lakosság lakott ott. Ez volt a clunyi reform hazája (154. l.), ott született meg a keteszties hadjáratok eszméje (166. l.), ott fejlődött először a profán szerelmi költészet (159. l.) és ott támadtak az első dogmatikus kételyek (178. l.). IX. Lajos anyja, még fia kiskorúsága idején épen az albigensek ellen indított keresztes-hadjáratot használta föl arra, hogy ezt a területet megszeresse. Monfort Simon utódai kénytelenek voltak a toulousi grófságról a dinasztia javára lemondani. A király testvére, Anjou Károly pedig ugyanakkor házasságával a Provençet is megszerezte (1246). Ezzel azután Észak

Küzdelem az angol király ellen.

A királyi hatalom megszilárdítása.

Francia várkastély képe a 14. századból.

A délvidek megszerzése.

uralma alá hajtotta a művelt Délt; a langue d'oui az egész országban elterjedt.

Törvénykezés. Franciaország pedig még Szent Lajos alatt Európa vezető állama lett. Benn az országban a szent király a igazságügy rendezésével szerzett érdemet. Azoknak, akik a király ítélőszéke elé tartoztak, akkor már hivatalnokok szolgáltattak igazságot, mert a fölszaporodott ügyeket a király maga már nem intézhette el. Lajos király ezt a föladatot jogtudósokra bízta, akik évenként többször összeültek, hogy a fölmerült ügyeket elintézzék. Ezt a testületet hívták parlamentnek. Párisban székelte és az északi szokásjog szerint ítélkezett; a délvidéknél Toulouse-

ban külön parlamentet állítottak, ahol az írott római jog volt érvényben. Lajos békés uralkodó volt, aki a belső civakodást megszüntette. Gazdasági érdekből megtiltotta, hogy az egyházi adókat az országból kivigyék. Háborút csak a hitetlenek ellen viselt. Első keresztes hadjáratában Egyiptom meghódításával akarta előkészíteni a Szentföld meghódítását (1249–1254), a másodikban pedig a Franciaországgal szomszédos tuniszi partot támadta meg (1270). Az ő idejében a francia politika már a hanyatló császárságot is elhomályosította; a Hohenstaufok hatalmát az ő öccse: Anjou Károly törte meg (181. l.).

Az angol-francia százéves háború. A középponti hatalom először

Angliában és Franciaországban szerezte vissza a hűbériség következtében lehanyaglott tekintélyét. Az angol királyok pénzgazdálkodása és a francia uralkodók szövetsége a városokkal és a papsággal rést ütött a hűbérrendszeren. A küzdelem a 14. század elején még nem volt elintézve. A két ország folytonos ellenségeskedése azonban csakhamar alkalmat adott arra, hogy a belső ellentétek is összeütközzenek. Ez az összeütközés különösen Franciaországban volt heves, ahol a királyi hatalom intézményekkel még nem bástyázta magát úgy körül, mint Angliában.

Ez az ellenségeskedés már IV. Szép Fülöp (1285–1314) uralma alatt tört ki. Sváb Fülöp ugyanis átengedte Franciaországnak Németalföld délnyugati részét. A szabad németalföldi városok azonban le akarták rázni az idegen igát és az angol királyhoz folyamodtak segít-

Solymászó provencai nemes
a 15. századból.

Szent Lajos
háborúi.

Az angol-
francia
ellenségeskedés
okai.

ségért. A skótok viszont az angol uralom ellen Franciaországgal szöveterkeztek. Akkor a harc még nem tört ki teljes erővel, mert Szép Fülöp a pápa ellen fordult, és ez a küzdelem egészen elfoglalta. Fiai (X. Lajos 1314—1316, V. Fülöp 1316—1322, IV. Károly 1322—1328) gyenge királyok voltak. Velük kihalt a Capet-ház és a trónra Valois VI. Fülöp (1328—1350) került. III. Eduárd (1327—1377) angol király, Szép Fülöp leányának és II. Eduárd királynak a fia azonban a kihalt uralkodócsaládnak közelebbi leszármazottja volt. Őt viszont a saliai frank törvény zárta ki az örökösödésből, amelynek értelmében a nőág a trónt nem örökölhette. Ezt különben 1317-ben külön is kimondták, és III. Eduárd belenyugodott a helyzetbe, sőt mint Guyenne ura — ez volt még az angol király kezén — Fülöpnek a hűségesküt is letette. Amikor azonban VI. Fülöp a flandriai városokkal háborúba keveredett, ők III. Eduárdhoz fordultak és szövetségre léptek vele. Ezzel kitört a százéves angol-francia háború. A hadjárat Franciaországban folyt és tulajdonképen polgárháború volt, amelyben a nemesség és a föltörékvő polgárosztály, a harmadik rend vívott meg egymással. Az ősi angol ellenségeskedés következtében azonban a hadakozó felek gyakran a külső ellenséget is segítségül hívták. A háborúra különben nagy hatással volt az is, hogy az egyes uralkodók melyik félnek a pártjára álltak, hogy a városokat vagy a nemességet támogatták-e?

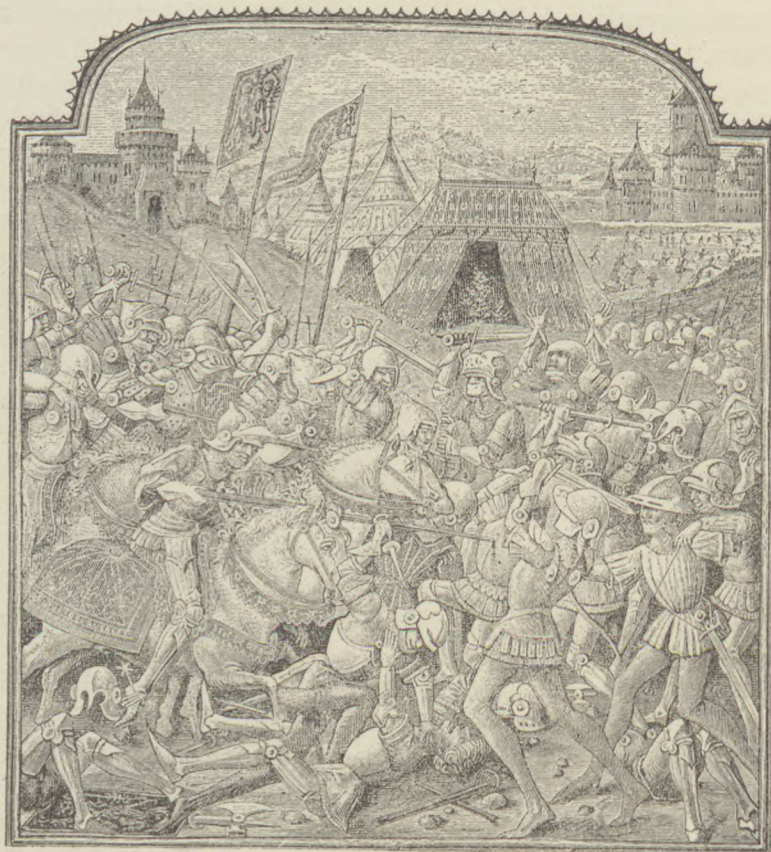
Az angolok már 1340-ben Sluynél a tengeren megverték a franciákat, de akkor sikereiket még nem tudták kiaknázni. Eduárd sok német fejedelemmel szöveterkezett, a franciák azonban nem ütköztek meg, s a német seregek elvonultak anélkül, hogy harcoltak volna. Hat évvel később azonban Eduárd szerencsésebb volt. Győzött a tengeren és a délvídeken is. VI. Fülöp tehát, hogy a győzelmeknek véget vessen, északra fordult a király serege ellen. Eduárd visszavonult előle és Crécynél az út mellett meglehetősen meredek magaslaton foglalt állást. Hadállása hegyes szög alatt érte az utat, amelyen a franciák fölvonultak, a franciák felé eső szárnyat pedig sűrű erdő fedezte. Az angolok pusztán a védelemre szorítkoztak. Eduárd új taktikát alkalmazott. Az ir és skót háborukban fejlődött kiváló íjjászaira bizta a döntést (188. l.). A lovagokat is leszállította lovukról és az íjjászok közé sorozta be, hogy bátorságukat növelje. A fölvonuló francia lovagok, az erdő mellett elhaladva, hirtelen kerültek velük szembe. Nem várták be a sereg fölvonulását, hanem csapatokban támadtak, de a rettenetes nyílzápor következtében elvesztették a csatát. Az angolok erősebb szervezetükkel, fegyelmükkel és az egységes vezetéssel teljesen leverték a fegyelmetlen francia lovaghadat. Sok előkelő fejedelelem holtteste borította a csatateret. Elesett a vak János cseh király is. Ebben az ütközetben használták az angolok az első ágyúkat, ezek azonban a csata sorsára nem voltak hatással,

Crécy.

legfőbb lövésükkel rémitették meg az ellenséget. Kisebb puska-
poros fegyvereket már a háború előző éveiben is használtak.

A belső
küzdelem.

A crécyi csata azonban nem döntötte el a küzdelmet. A háborus-
kodás tovább folyt, és mindegyik fél az ellenséges terület elpusztításá-
val fárasztotta a másikat. A fákat kivágták, a vetést és a falvakat
fölggyújtották, a lakosságot rabszíjra fűzték vagy kínozták. Különösen

Gyalogosok és lovagok harca. Miniature Froissart krónikájából.

a polgárostály és a parasztság szenvedett sokat. VI. Fülöp utóda Jó
János (1350–1364) pedig még el is fordult tőlük. Valóságos lovag-
király volt, aki azonban a lovagokkal is ellentétbe került. Ezt az alkal-
mat az angolok megragadták és újra megindították a háborút. A trón-
örökös: a fekete herceg, aki már Crécynél is kitűnt, 1356-ban Mauper-
tuisnél hasonló taktikával megint megverte a franciákat. A franciák
ugyan alkalmazkodtak az új haremodorhoz, ők is leszálltak lovaikról,
a támadásra azonban ez káros volt. A fekete herceg viszont egy lovag-

Maupertuis.

csapattal hátba támadta őket, s így menekülni sem tudtak. A francia király is fogságba került.

Ez a vereség azután fölbátorította az elégtelen elemeket. A parasztok föllázadtak (jacquerie), s a nemesek csak nagy erőfeszítéssel győzték le őket. Párisban is kitört a forradalom, és a trónörökös csak hét év múlva térhetett vissza a fővárosba. Végre 1360-ban a bretignyi békében kiváltották a királyt. Franciaország lemondott Calais-ről és az ország déli részéről a Loireig, az angolok pedig három millió tallérért elejtették trónigényeiket.

A bretignyi béke.

A belső bajokat azután V. Bölcs Károly (1364—1380) orvosolta. Hadvezére, Du Guesclin az angolok hódításait is elszedte. Utóda VI. Károly (1380—1422) alatt

A Burgundok és Orléansok küzdelme.

azonban ezek az eredmények megint elvesztek. A nemesség a városok ellen fordult, hogy hatalmukat megtörje. Páris is meghódolt, és a polgárság legfontosabb jogait elveszítette. A király pedig megőrült, s a kormányért a burgundi és az orléansi hercegek küzdöttek: Merész Fülöp, VI. Károly nagybátyja, aki Burgundiát még atyjától, Jó Jánostól kapta hűbérrül, és a király öccse, Lajos orléansi herceg. Fülöp neje kezével Flandriát is megszerezte és örömet fölkarolta a polgárság érdekeit. Az Orléansok tehát

A flandriai grófot foglyul Párisba hurcolják. Miniature.

a nemességgel szövetkeztek. Lajost később Merész Fülöp utóda, János megölette, s az Orléansoknak még ki is kellett egyezniük vele; Lajos fia Károly azonban utóbb megint megindította a viszályt. A déli hűbéres nemesség segítette, és a burgundiaknak távoznuk kellett az udvarból. Behítták tehát a vitéz V. Henrik (1413—1422) angol királyt.

V. Henrik 1415-ben kötött ki Normandiában. A franciák csatára akarták kényszeríteni, de ő visszavonult. Végre a franciák megelőzték és Azincournál elállták az útját. Az angolok megint leszállították a lovakról lovagjaikat. Hadvonaluk közepe támadott. A nyílzáporra megindultak a francia lovagok is, de az angol hadvonal szárnyait leszúrt cölöpök védelmezték. A lovasság rohama megtört, és a franciák megint elvesztették a csatát.

Azincourt.

Irtózatos párttusák következtek. János herceg szövetkezett a városokkal és ellenségein véres bosszút vett, azonban őt is meggyilkolták.

Ezért fia, Jó Fülöp 1420-ban a troyesi egyezményben V. Henrik angol királyt ismerte el Franciaország uralkodójának. VI. Károly fiát csak a délvidék támogatta.

Jeanne d'Arc.

Lényeges fordulat csak akkor következett be, amikor V. Henrik is, VI. Károly is meghalt. A francia trónra VII. Károly (1422—1461) lépett, az angolra az örült VI. Henrik (1422—1461). Ez a fordulat Franciaországnak kedvezett. A háború diadalmas befejezése különben egy domrényi parasztleány érdeme. A franciák minden önbizalmukat elvesztették, és az angolok már Orléant ostromolták, amikor Jeanne d'Arc jelentkezett a királynál, hogy a szent szűz parancsára át akarja venni a seregek vezetését. Isteni küldetésének erős hitével olyan lelkesedést is öntött a seregbe, hogy Orléant felszabadította. Több diadal után Reimsba vitte a királyt és megkoronáztatta. Később azonban angol fogságba került, és az angolok, mint eretneket, megégették. Közbe azonban Jó Fülöp is Károlyhoz pártolt, és a franciák Calaisn kívül az egész országot felszabadították az angol uralom alól.

A háború hatása.

Ebben a háborúban tört meg a hűbéres nemesség hatalma. Az angol sereg diadalai a nemzeti hadsereg előnyét, a hűbéres hadgyöngöségét bizonyították. A belső küzdelemben a városok megmutatták félelmes erejüket, s a királynak ezzel számolnia kellett. VII. Károly nagy engedményekre is szorította hűbéreseit, még rendes földadót is vetett rájuk és gazdasági szempontból is pártját fogta a polgárosztálynak. De a hűbériség még nem volt egészen megtörve. A Valois királyok a nagyhűbéreket fiaik közt osztották ki, s az új hűbéreseket magas származásuk következtében még veszedelmesebbek voltak elődeiknél.

Itália elszakad.

A római szent birodalom bomlása. Az interregnum után a császárság elvesztette régi fényét. Németországra ugyan szerencse volt, hogy a császárok már nem vívtak meddő harcokat Itáliáért, de ez az ország a birodalomtól elszakadt.

A nápolyi királyság.

Déli része, a sicíliai királyság már Konradino halálával elveszett. Ez a rész azután szintén kettészakadt: a nápolyi királyságra, amely az Anjouk uralma alatt maradt, és a tulajdonképeni Siciliára spanyol főnnhatóság alatt (182. l.). Nápolyban is trónviszályok következtek. Róbert király (1309—1343) ugyanis fiutód nélkül halt meg. Trónját unokájára, Johannára hagyta, akit a magyar trónra került unokaöccsének, Róbert Károlynak (1308—1342) fiával, Endrével házassított össze. Johanna azonban uralomra vágyott és férjét meggyilkoltatta, amiért sógora, Nagy Lajos magyar király (1342—1382) két ízben is elfoglalta királyságát (1347 és 1350). Johanna ugyan megtartotta az országot, de később Károly, a család durazzói mellékágából, megölette és a maga ágának szerezte meg a koronát. A német uralkodók csak akkor nyújtották ki érte

megint kezöket, amikor 1435-ben a nápolyi Anjouk kihaltak. Akkor azonban a hatalmas francia és spanyol királyok is igényt emeltek rá s a félszigeten hosszú küzdelmeket vívtak, amelyekben végre a spanyolok diadalmaskodtak.

Észak-Itália pedig egészen földarabolódott. Amikor a Hohenstauf veszedelem elvonult a városokról, már semmi sem tartotta őket össze. Korábban is irigykedtek egymásra és szövetkeztek szomszédaik ellenfeleivel, azóta pedig engesztelhetetlen gyűlölettel viseltettek egymás iránt. Vagyonukat és hatalmukat a keleti (levanti) kereskedelemnek köszönhették, de a kereskedelmi érdekek szórták el közöttük a gyűlölködés magvát is. Különösen Velence és Genova, a két leghatalmasabb küzdött egymással elkeseredetten, amióta a genovaiak a görög császárokat visszasegítették Konstantinápolyba (178. l.). Mind a kettő hatalmas köztársasággá lett, amelyet az előkelő kereskedő családok kormányoztak. Ilyen volt Milano, Firenze, Pisa stb. is. A nevezetesebbek arra törekedtek, hogy környéküket is meghódítsák: Velence a Terra Fermát, Firenze Toscanát igázta le. Maguk azonban nem szívesen harcoltak s ezt a föladatot zsoldosvezérekre (condottiere) bízták, akik a csapatot maguk szervezték és a várostól csak zsoldot kaptak. Ezek a condottierék azonban a 15. században tudatára ébredtek annak, hogy milyen hatalom van a kezükben, és megbuktatták a városok önkormányzatát. Így kerültek uralomra Milanóban a Viscontik, majd a Sforzák, Mantovában a Gonzagák, Ferrarában az Esték stb. Az ország földarabolódása a műveltségre jó hatással volt, mert minden fejedelmi székhely egy-egy művelődési középpont volt, de politikailag kárára volt Itáliának. Amikor az idegen hatalmak a nápolyi, majd a milánói örökségért a küzdelmet megindították, nem tudtak gátat vetni az idegen uralom elé.

A császárok már Habsburg Rudolf (1273—1291) óta le is mondtak Itáliáról. Főtörekvésük az volt, hogy családi hatalmat szerezzenek, amelynek alapján akaratukat érvényesíthetik. Ezzel a törekvéssel azonban a fejedelmek szembeszálltak és újra és újra szegény családokat emeltek a trónra.

Habsburg Rudolf nem volt hajlandó arra a szerepre vállalkozni, amelyet neki a német fejedelmek kijelöltek, hogy báb legyen az ő kezükben. Teljes eréllyel látott hozzá, hogy családi hatalmat szerezzen és ezzel megtörje a fejedelmek hatalmát. Családi birtokul pedig a Babenbergeknél megüresedett hűbértokai: Ausztria, Stájerország és a valamivel később megürült Karinthia és Krajna kínálkozott. Ezek akkor II. Ottokár cseh király (1253—1278) birtokában voltak. II. Ottokárnak ugyanis nagyszabású terve volt. Mint egykor a morvák (139. l.), hatalmas szláv birodalmat alapított, és Ausztria és Stájerország megszerzésével az volt a célja, hogy az északi és déli szlávokat: a cseheket,

Észak-Itália.

A császárok harca családi birtokért.

Habsburg Rudolf.

a morvákat és a szlovéneket egyesítse. Ha ez a terv sikerül, hatalmas területet ragadott volna el a birodalomtól. Ottokár nem is ismerte el Habsburg Rudolfot császárnak. Rudolf viszont fegyverrel akarta elra-

gadni a Babenbergeket örökségét. Csak-hogy ebben a német fejedelmek nem támogatták. Így azután Rudolf IV. László magyar királlyal (1272—1290) szövöttek. Ottokár politikája ugyanis Magyarországra is veszedelmes volt, mert, ha megvalósul, Magyarországot minden oldalról szlávok vették volna körül, s az országot az elszlávosodás veszedelme fenyegette volna. Dürnkrutnál, ahol II. Ottokárt levertek, IV. László jóval nagyobb sereggel jelent meg, mint Rudolf császár. Ottokár elesett, fia Vencel (1283—1305) csak Cseh- és Morvaországot kapta meg, Ausztriát, Stájerországot azonban Rudolf fiára, Albertre ruházta, Karinthiát és Krajnát pedig a rokon görz-tiroli grófokra.

A dürnkruti ütközzel a Habsburgház megalapította családi hatalmát. A német fejedelmek azonban épen e miatt a hatalom miatt Rudolf halála után mellőzték Albertet és a szegény Nassaui Adolfot (1292—1298) emelték a trónra. Ő természetesen csak ugyanazt tehette, amit Rudolf császár. Meissent és Thüringiát szerezte meg. Ezt azonban Albert herceg arra használta föl, hogy megbuktassa versenytársát. Gölzheimnél le is verte. A csatában a magyarok megint megsegítették a Habsburgokat. A diadal után pedig a német fejedelmek elismerték Albertet (1298—1308). Albert mint császár szintén igényt emelt

Nassaui Adolf.

Albert.

Habsburg Rudolf. Sirkövérol.

Meissenre, Thüringiára, sőt a Přemysl család kihalta után (1306) Csehországra is. Családi politikájával sok ellenséget szerzett. Unokaöccse János, akinek az örökségét a császár maga kezelte és nem akarta

kiadni, bosszúból meggyilkolta. A fejedelmek erre új dinasztiát kerestek és VII. Henriket (1308—1313) választották meg a Luxemburgok családjából. Ez a család az akkor megüresedett Cseh- és Morvaország után nyújtotta ki kezét. Henrik fia, János házasságával meg is szerezte ezeket az országokat. Ezért azután atyja halála után őt is mellőzték. A fejedelmek nem tudtak megegyezni, hogy kit válasszanak. A Habsburg Szép Frigyes (1314—1330) és a Wittelsbach Bajor Lajos (1314—1347) másfél évtizedig küzdöttek egymás ellen. A Habsburgoknak azonban nem volt szerencséjük. A svájciak is fölláztak ellenük, Frigyes pedig Bajor Lajos fogságába került, majd kibékülésük után hamarosan meghalt. Akkor azonban Lajos császárnak a Luxemburgokkal gyűlt meg a baja.

VII. Henrik.

Szép Frigyes és
Bajor Lajos.

A családi érdekekért és birtokért folyt harcban a császárság megint sokat szenvedett. A Habsburgok és Bajor Lajos küzdelmeit a francia politika és az ő szolgálatában állott pápa ragadták meg, hogy a császár hatalmát korlátozzák. Ez ellen az ellenfél ellen azonban a német fejedelmek Bajor Lajos pártjára állottak. Amikor a pápa meg akarta őt fosztani trónjától, a választófejedelmek Renseben gyűlést tartottak (1338), amelyen kimondták, hogy a király törvényes hatalmát a választással nyeri, és hogy a pápa elismerésére vagy megerősítésére nincs szüksége. Ehhez a határozathoz még a Luxemburg János cseh király is hozzájárult.

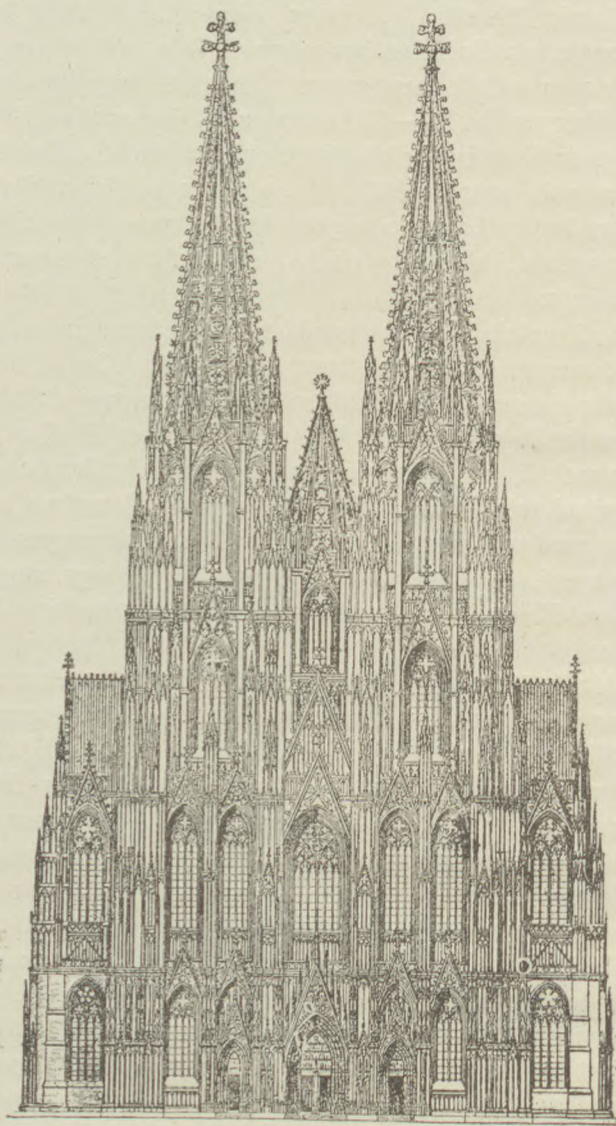
Küzdelem a
pápával.

Lajos király ügye csak akkor fordult rosszra, amikor régi szövetségeseivel, az angol királlyal meghasonlott. Ezt a Luxemburgok is javukra fordították. Szövetkeztek VI. Kelemen pápával (1342—1352), aki rávette a választófejedelmeket, hogy János király fiát, Károlyt válasszák meg királynak. IV. Károlynak (1347—1378) sem volt nagy szerencséje. Minthogy a pápának mindenben engedett, a városok ellene fordultak. A crécyi csatában pedig, ahová a franciáknak vitt segítséget, vereséget szenvedett és vak atyját is elveszítette (191. l.). Helyzetén csak Lajos hirtelen halála váltóztatott. Mint császár csak családja hatalmának öregbítésén és Csehország fölvirágoztatásán fáradozott. Prágában egyetemet is állított, a birodalommal azonban vajmi keveset törődött. Ezért azt mondták róla, hogy Csehországnak édesapja, a birodalomnak azonban mostohája. 1356-ban kiadott aranybullájában, amelyben a császárválasztást szabályozta, a hét választófejedelemnek a felségjogokat is megadta. A választófejedelmek: a mainzi, a kölni és a trieri érsekek, a pfalzi örgróf, a brandenburgi örgróf, a szász herceg és a cseh király azóta valósággal önálló fejedelmek voltak. Károly fia, Vencel (1378—1400), majd az ő letétele után a Wittelsbach Pfalzi Ruprecht (1400—1410) alatt pedig a császár hatalma még inkább lehanyatlott.

A fejedelmek
önállósulása.

Németország
fölbomlása.

A császárság hanyatlása tehát a fejedelmek törekvéseinek kedvezett, akik függetlenítették magukat. Az aranybulla után a választófejedelmek mellett a többi fejedelmek is megszerezték a felségjogokat.

A kölni dóm.

Ezek azután a hűbéres nemességet és az önálló városokat is hatalmuk alá akarták hajtani és tisztviselőket küldtek ki kormányzásukra. Az oltalom nélkül maradt városok és lovagok szövetségekkel védekeztek. Az első ilyen szövetség a Hansa volt. Ezt a gazdaságilag fejletlenebb országokban kereskedő városok polgárai kötötték. Eredetileg a szövetség

csak a külföldi telepeken kötötte össze őket. Amikor azonban IV. Valdemár dán király (1340—1375) elragadta tőlük Gothland szigetét, szorosabban szervezkedtek és diadalmas háborúval védték meg érdekeiket (1361). Példájukat azután a rajnamenti, majd a sváb városok is követték. Az így alakult különböző csoportok közt szüntelen viszálykodás folyt. A császárok pedig a szomorú helyzetben még a belső békét sem tudták fönn tartani. Ismételten elrendelték, hogy a belső ellenségeskedés szüneteljen (Landfrieden), de ezzel is csak kevés hatást értek el.

A küzdelemben a birodalom több része függetlenségre törekedett. Már a családi viszálykodások korában sok város és más területek is önállósága tettek szert; közvetlen birodalmi fönnhatóság alá jutottak. Különösen az olyan területekkel történt ez, amelyeknek urai kihaltak. Ezek azután önkormányzati jogokat szereztek és a középponti hatalommal is dacoltak. Frieslandban és Holsteinban pl. apró parasztközársaságok függetlenítették magukat. A gazdag németalföldi tartományok is külön fejlődtek. Részből francia, majd burgund fönnhatóság alatt álltak és a birodalommal csak lazán függtek össze.

Elszakadások.

A svájciak pedig nyíltan elszakadtak. Ezek között a hegyvidéki pásztorok között a régi törzsszervezet nyomai még mindig éltek. Volt bizonyos önkormányzatuk. Jogaikat grófjaik ellenére még ki is akarták terjeszteni. Különösen Albert király családi hatalma rémítette meg őket, úgyhogy viselkedésük kihívó lett. 1291-ben Schwitz, Uri és Unterwalden örök szövetséget kötöttek szabadságuk védelmére. Bajor Lajos ezeket a szabadságokat meg is erősítette. Akkor támadóan léptek föl. Szép Frigyes testvére, Lipót herceg tehát haddal vonult ellenük. A parasztok azonban Stauffacher vezérletével Mongartennél az Aegeri-tó mellett elzárták útjokat, majd fedett helyen elrejtett nagyszámú csapatukkal a hegyoldalból rárohantak a völgybe szorult lovagokra. Köveket hengerítettek rájuk és alabárdokkal rontottak nekik. A jó vezetés és kitűnő állásuk következtében a lovaghadat le is kaszabolták (1315). Sikerük következtében később Bern, Zürich, Luzern, Glarus és Zug is csatlakoztak hozzájuk (1353). Terjeszkedő politikájuk miatt a Habsburgok újra szembeszálltak velük, de Sempachnál (1386), majd Näfelsnél (1388) is súlyos vereséget szenvedtek. Később a francia-német határon terjeszkedő burgundi hercegekkel kerültek ellentétbe és őket is leverték (1477), amire újabb öt kantonnal gyarapodva, a birodalomtól egészen elszakadtak (1499).

A svájciak elszakadása.

A városi élet. A 14. és 15. században Európa gazdasági élete is átalakult. A pénzgazdálkodás diadalmaskodott és alkalmat adott a fejedelemeknek, hogy hatalmukat a hűbéruraktól függetlenül megerősítsék. A pénzgazdálkodás és a zsoldos katonaság pedig a hűbérrendszert gyökerében támadta meg. A hűbéri rend a terménygazdálkodásból és

A pénzgazdálkodás.

a lovas hadi szolgálatból fakadt, ezeknek bukásával természetesen maga is megint elbukott.

A városok
alakulása.

A pénzgazdálkodást a városok keltették új életre. Amikor a nagybirtoku gazdálkodás intenzívebb lett, fölös terményeit értékesíteni iparkodott. Erre a célra a sűrűbben lakott régi római városok voltak a legalkalmasabbak, mert ott voltak a legnagyobb egyházak, az egyházi fejedelmek székhelyei, s az ünnepi sokadalmak alkalmából kereskedők és parasztok tarka csoportjai tódultak oda. Ezeket a városokat tehát a vásár újra föltámasztotta. Lassabban indult meg a fejlődés a régi római birodalom területén kívül. Amikor azonban a fejedelmek rájöttek

A Fondaco dei Tedeschi ujjára. A német kereskedők árúháza Velencében.

arra az anyagi haszonra, amelyet a vásár nekik hajtott (adók, vámok), vásári jogot adományoztak székhelyüknek vagy a várak aljában alakult községeknek, és ezzel tervszerűen is megindult a városalapítás.

Kiváltságaik.

A fejedelmek különböző jogokat adományoztak városaiknak, hogy a nagyban való kereskedés árúit mentől kedvezőbb föltételek között vásárolhassák és ezen árúk közvetítéséből hasznot is húzhassanak. Ezek az árúmegállító-, az átrakodó-jog és az útkényszer. Az idegen kereskedőnek az olyan városban, amelynek árúmegállító joga volt, árúit ki kellett raknia és meghatározott időn át a város polgárainak eladásra kínálnia. Máshol nem is vihette őket tovább, hanem egész rakományát ott kellett eladnia, s az illető város polgárai adták tovább. Hogy pedig

ezzel a város kereskedőinek jövedelmét el ne vegyék, az idegen csak nagyban adhatta el árúit. Néhol, pl. Velencében, a szerzett pénzt nem is vihette ki nemesércben, hanem árút kellett érte vásárolnia a város polgáraitól. Ezeket az üzleteket pedig csak a város üzerei közvetíthették. Hasonlóképp a város polgárainak jövedelmét mozdította elő az

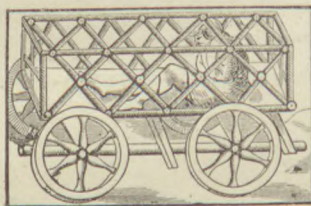

Hidpénzszedés.
Tournayi üvegfestményről.

átrakodó-jog is. Az idegen kereskedő az ilyen városban köteles volt árúját a városiak közlekedő eszközeire átrakatni, amivel nemcsak a fuvarosok, hanem az átrakó munkások is kerestek. Hogy pedig a kereskedő a kellemetlen intézkedések alól ki ne bujhassék, kimondták az útkényszert is. Ennek értelmében bizonyos vidékeken a kereskedő csak meghatározott, a városon átvezető úton közlekedhetett. Ha másutt ment, árúit, mint csempészarút, elkobozták. Emellett az út mellett állította föl vámját a fejedelem, a ki saját érdekében csak ezt az egy utat gondozta.

A városi lakosság nem függött annyira a földesúrtól, mint a falusiak. Szolgáltatataikat lassanként pénzen váltották meg és a kormányzást is kezeikbe ragadták. Maguk választották tanácsukat, maguk ítékeztek polgártársaik fölött és törvényeiket is maguk hozták. Mindenféle megszegényítő büntetésekkal szigorú fegyelmet tartottak a polgárok közt. A földesurat csak egy hivatalnok (vogt, baillie, podesta) képviselte. Mentől gazdagabb lett azonban a város, annál inkább törekedett arra, hogy a földesúr hatalma alól szabaduljon. Ez leginkább az itáliai városoknak sikerült (172. l.). Angliában a korai pénzgazdálkodás kedvezett föllendülésüknek (187. l.). Németországban sokan közvetlenül a birodalom főnnhatósága alá kerültek (199. l.). Legrosszabb volt a helyzetük Franciaországban, ahol azonban később a királyok a polgársággal szövetkeztek a hűbéresek ellen (188. l.).

A kormányt a városok előkelő kereskedői vezették; szelleme tehát arisztokratikus volt. Ezeket nevezték patriciusoknak. Mellettük az iparosok sokkal szegényebbek maradtak, de a 13–14. században a patriciusok ellen nagy küzdelmeket indítottak. Az arisztokratikus kormányforma azonban akkor is megmaradt, ha ők győzedelmeskedtek.

Szegényeketrec.

Ön-
kormányzatuk.

Gazdasági
politikájuk.

A városi hatóság a vevőközönség, a fogyasztók érdekeit védte; politikája a középosztályt szolgálta. Tisztességes megélhetést akart biztosítani mindenkinek, de nem törekedett arra, hogy a polgárok meggazdagodjanak. Ebből a célból vizsgálta meg a városi hatóság a vásárokon is az áruk minőségét és maximális tarifákkal árukat is szabályozta. Az ellenőrzés könnyítésére sok város áruházat vagy raktárt építtetett és kényszerítette a kereskedőket, hogy ott áruljanak. A jó mértékre is fölügyeltek, sok helyt a kereskedőnek a városi mérleget kellett használnia. A mérlegelésért és a raktározásért csak csekély díjat szedtek. Ugyancsak ezért szervezték az ipart a céhekben. A céhet

Árverés. 16. századi fametszet.

szabályzata kötötte, amelyet a városi tanács erősített meg. A város a munkára fölügyelt, s az iparosnak az ellenőrzés kedvéért sok helyt az ablaknál vagy a ház előtt kellett dolgoztatnia; áruit is hivatalból megvizsgálták. De a céhszervezet az iparosok érdekeit is megvédte. A céh kényszerszervezet lett, amelyben az iparos ugyan nem gazdagodhatott meg, amely azonban belső és külső verseny ellen védte. A városban a céhkötélen kívül mesterséget űzni nem lehetett (céhkényszer). Sok helyütt a rendszer virágzásának idejében a céhmesterek számát korlátozták (numerus clausus). Hogy pedig a céh tagjai egyenlő körülmények közt verse-

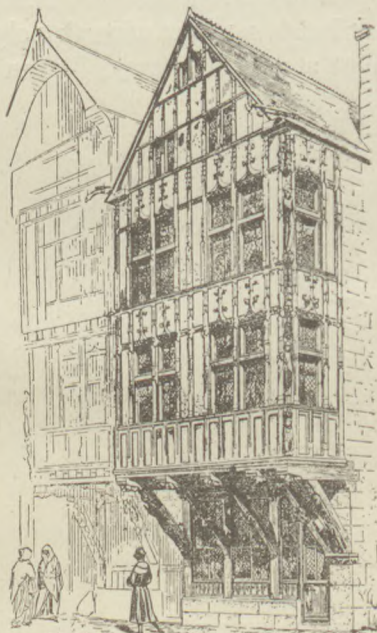
nyezzenek s a tisztességtelen versenyt kizárják, a céh meghatározta, hogy a mester hány legénnyel dolgozhatik, fölügyelt a munka és az anyag minőségére és az ár nagyságára. Sok helyt még a nyersanyagot is egyenlő föltételek közt szerezte be az összes mesterek részére.

Kereskedelmük.

Ezek között a viszonyok között az ipar és kereskedelem a középkorban szűk keretek közt mozgott. Nagyipar csak egyes ágakban fejlődött, ahol a termeléshez nagy tőkére volt szükség; pl. a szövő-fonó- és a fémiparban. Nagyban is csak ezekkel az árukkal és a keleti fűszerekkel kereskedtek. A nagyobb forgalmat már a közlekedési eszközök tökéletlensége és a sok városi és földesúri vámvonat is bénította. Legszabadabban a tengeren fejlődött. Az olasz városok pl. az egész Földközi-tenger fölött uralkodtak. A keleti fűszereket egyedül csak ők

hozták Európába. Ok is fejlődtek leghatalmasabbakká. Onnan az árú a Rajna mentén jutott a Champagneba (Észak-Franciaországba) vagy a Németalföldekre, ahonnan megint az Északi- és Keleti-tenger partvidékeire vitték. Itália után épen ezek a területek gazdagodtak meg leghamarább. A német kereskedők főképp a Keleti-tenger vidékein kereskedtek. Ott alakult a Hansa szövetsége (198. l.), amellyel azonban a középkor végén a hollandusok és az angolok is fölvtették a versenyt.

Alapjában azonban ezek a városok még nem voltak valami nagyok. Jelentőségük. A legnagyobbaknak sem volt 30.000 lakosnál többjük. Utcáik szűkek és kövezetlenek voltak, éjjel nem világították őket, és ha tűz ütött ki, nem igen védekezhettek ellene. Sokszor az egész város leégett. Fejlett pénzgazdálkodásukkal azonban megadhatták a fejedelmeknek az eszközöket, hogy hűbéreseik segítségével nélkül is növelhessék hatalmukat. A fejedelmi hatalom épen ott erősödött meg, ahol a pénzgazdálkodás korán diadalmaskodott; első sorban Siciliában (179. l.), és Angliában (186. l.). Ezért szövetkeztek azután a francia királyok is a városokkal (188. l.). Egyes meggazdagodott polgárok banküzleteket nyitottak és a királyoknak is hiteleztek hadjárataikhoz. Különösen a firenzei és az augsburgi bankárok voltak híresek; ott a Mediciek voltak a legkiválóbbak, akik a város kormányzását is magukhoz ragadták, emitt pedig a Fuggerek, akkor Európa legnagyobb pénzhatalmassága.

Reimsi csúcsíves polgárház.

A hűbériség bukása. A pénzgazdálkodás fejlődésével az uralkodóknak módjukban volt zsoldos hadakkal, hűbéreseik segítségével nélkül hadakozni. A hűbéres sereggel különben sem mentek sokra. Igazi eredményeket nem tudtak elérni. Nagy diadalokkal sem biztosították a sikert. Inkább egymás kifárasztására törekedtek. A hűbéres ugyan eleinte három hónapra vonult táborba (146. l.), de később csak 6 hétre tartozott táborba szállani; ez alatt az idő alatt pedig nem lehetett eldönteni a küzdelmet, legfőlebb az ellenséges területet pusztították. A fejedelmek tehát már igen korán zsoldosokat fogadtak; valamely hűbéresükkel szerződtek, hogy meghatározott díjért előre megállapított időre bizonyos sereget vezet zászlajuk alá.

A zsoldosok.

Condottierék.

Ez a szokás különösen Itáliában divott, ahol a városok polgársága maga nem szívesen küzdött. Ott egyes vezérek sereget toboroztak, amely mindig annak a szolgálatába állott, aki jobban megfizette. Ha nem volt foglalkozásuk, megszállották a legközelebbi területet és kieroszakolták, hogy fizessenek nekik. Az első híresebb ilyen sereg a gran compagna a 14. század közepén, amely Werner herceg vezetése alatt állott és a nápolyi hadjárat alkalmával Nagy Lajos zsoldjába is elszegődött. Ezekben természetesen nemcsak nemesek küzdöttek, hanem mindenféle szedett-vedett nép. Haremodoruk azonban a régi lovagi haremodor volt. Még a városok seregei is azt fogadták el, mert a csapatok magva a betelepült nemesekből és a meggazdagodott polgárokból alakult. A lombardiai és a német városok polgársága éppen olyan lovaghadakat állított, mint a nagyhűbéreseket. Elvben ugyan a lakosságnak védenie kellett a

Polgárhadak.

Gyalogosok.

Számszerijjas és lándzsás katona.
 Froissart krónikájából.

várostart, a falakra és a bástyákra kirendelték a céheket, de nem sokat értek el velük. Nem voltak harciasak, és különösen nyílt síkon nem lehetett őket használni. Ezért azután csak a legnagyobb szükségben fordultak hozzájuk. A polgár azonban ilyenkor helyettest is állíthatott.

A zsoldos sereggel a fejedelem már szabadabban rendelkezett, mint a hűbéresekkel. Több engedelmességet és nagyobb fegyelmet követelhetett. Angliában az a szokás fejlődött, hogy a zsoldosokat az alsóbb osztályokból toborozták; különösen amióta az íjjászok

seregeit szervezték (188. l.). Velük érte el III. Eduárd nagyszerű sikereit (191. l.).

A svájciak.

Ezzel azonban a hadviselés is megváltozott. Eduárd sűrű sorba állította gyalogosait és íjjászaival nem támadott, hanem csak védekezett az ellenséges támadás ellen. Csak a megzavart ellenséget üldözte. A szorosan vett gyalogságot azonban csak a svájciak teremtték meg. Szabadságharcaikban egészen új taktikát honosítottak meg. Morgarten-nél még csak kövekkel és alabárdokkal rontottak a lovagokra, de később fegyverzetük is tökéletesedett és hosszú lándzsájuk (4,5–6 m.) még az alabárdnál is jobb szolgálatokat tett nekik. Ütközeteikhez gondosan válogatták meg a kedvező terepet. Seregeik három szorosan szervezett négyszögű csapatban álltak föl, amelyek oldalvást fokozatosan hátrább álltak. Az ütközetet rendszeren a második hadoszlop döntötte el, amely a küzdelem hevében az ellenséget oldalba támadta.

Ugyanakkor honosodtak meg a puskaporos fegyverek is. Ezeknek azonban kezdetben korántsem volt nevezetesebb hatásuk. A töltés hosszadalmas és nehéz volt, a célzás bizonytalan. A puskának pl. nem volt agya. Csöve olyan hosszú volt, hogy vellára kellett támasztani, és kanóccal sütötték el. Az ágyukat a 15. századig csak szilárd talpakra tették. Már az is nagy haladás volt, amikor irányító fokkészülékkel látták el. Kerekekre először a 15. században a burgundiak tették, akiknél a tüzérség már szépen fejlődött.

Puskaporos
fegyverek.

A legfontosabb haladás az volt, hogy a hadvezérek előre megfontolt csatatervvvel jól megválasztott és esetleg megerősített helyen fogadták el a csatát és katonáik fegyelmezett zárt soraival küzdöttek. Ezzel az egyes egyén vitézsége elvesztette a jelentőségét; a döntés a fegyelemtől, az összeműködéstől és a tömegtől függött. A fejedelmeknek jóval nagyobb hadakról kellett gondoskodniuk, mint amilyenekkel a középkor háborúit vívták. Föl-elevenítették tehát a nemesek általános hadkötelezettségét, amely pedig a gyakorlatban már régen megszűnt. Szívesen vették azonban, ha a hadkötelesek pénzen váltották meg magukat. Azután azt a szokást honosították meg, hogy a parasztság is köteles volt bizonyos számú telek után egy-egy vitézt állítani. A vált-ságdíjakból és az adókból pedig zsoldosokat fogadtak; nyugaton főképp

A hadszervezet
átalakulása.

Puska a 15. századból.

svájciakat, Magyarországon cseheket, akik szintén jó gyalogosok voltak.

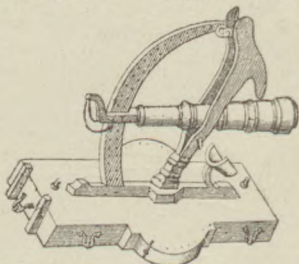
Ezzel a nemesség, amely korábban egyedül védte az országot, elvesztette korábbi jelentőségét. A pénzgazdálkodás diadalával pedig gazdaságilag is visszas helyzetbe jutott. Volt nagy birtoka, sok szolgáoló-népe, de pénzbeli jövedelmei nem voltak elegendők. A kereszteshadjáratok óta elterjedt fényűzés pedig sok pénzt nyelt el. A szegényebb polgárosztályra szorultak rá, amelynek ládáiban sok pénz feküdt, s amely szívesen is hitelezett. Akik nem akartak ehhez az eszközhöz folyamodni, rablással tengették életüket. Még azok is, akik a veszedelemből kiláboltak, nagy birtokukat saját üzemükbe vették és intenzívebben művelték. Olesó munkaerőt kerestek és jobbágyaikra sok új munkakötelezettséget róttak. A jobbágyság sorsa akkor fordult rosszra, s az elkeseredett parasztok mindenfelé föl is lázadtak. Először Franciaországban (jacquerie 1358, 193. l.), azután Angliában (lollardok 1414), majd később Magyarországon (1514) és Németországban (1525) fogtak fegy-

Társadalmi
átalakulás.

vert, de mindenütt leverték őket. Politikailag viszont a polgárság és a parasztság jelentősége növekedett.

Franciaország.

A hűbériség tehát megbukott, s a fejedelem hatalma diadalmaszkodott. Franciaországban XI. Lajos (1461—1483) törte meg a százéves háború után támadt új hűbériséget. Ezek közül a hűbéreseket közül a legveszedelmesebbek a burgundi hercegek voltak (193. l.), akik a Németalföldeket, Luxemburgot és a Franche-Comté is megszerezték. Franciaország és Németország közt új közbülső birodalmat akartak alakítani és Lothár császárságát megújítani (137. l.). Jó Fülöp (194. l.) fia, Merész Károly több összeesküvést is szervezett XI. Lajos ellen. A Habsburgok is zálogba adták neki kényelmetlen svájci birtokaikat. Így azután, amikor Lotharingiát is meg akarta hódítani, összeütközött a svájciak félelmes hatalmával és több vereség után Nancynál maga is elesett (1477, 199. l.). A többiek azután XI. Lajos könnyen megtörte. VII. Károly már állandó sereget is hagyott reá, amelynek jó hasznát vette. Ezt a sereget az

Ágyú Froissart krónikájából.

angol háború zsoldoscsapataiból szervezte, hogy megmentse az országot rablásaiktól. A legjava csapatokat állandó szolgálatába fogadta, a többiek pedig velük verette szét. Az új csapatokat elosztották az országban és fönn tartásukról a városok gondoskodtak. Eleinte ez a sereg még lovagi mintára volt szervezve, de Károly azután elkülönítette egymástól a különböző fegyvernemeket, amelyeket külön-külön csapatokba szervezett (ordonnance katonaság).

Anglia.

Angliában is a százéves háború után tört meg a hűbéreseket hatalma. Ott a király pénzgazdálkodása a fekete halál 1348-iki iszonyatos pusztítása után újabb bajokat okozott. Ezt az alkalmat a király egyik atyjafia, Lancaster Henrik arra használta föl, hogy megbuktassa II. Richárdot (1377—1399). Így a Lancasterek kerültek a trónra. V. Henrik (1413—1422) nagy dicsőséget is szerzett Franciaországban (193. l.), utódának elmebaja azonban a család egyik mellékágának, a Yorkoknak alkalmul szolgált arra, hogy ők is igényt emeljenek a trónra. A Lancasterek (címerképükről: piros rózsza) és a Yorkok (fehér rózsza) közt irtó háborúra került a dolog, amelyben mindkét család elvérzett. Végre Tudor VII. Henrik (1485—1509) a Lancasterek nőági örököse, aki nőül vette a York-ház utolsó nőtagját, szerezte meg az uralmat. Minthogy a rózsaharcban a hűbéreseket is elpusztítottak, abszolút hatalmat alapított.

Spanyolország.

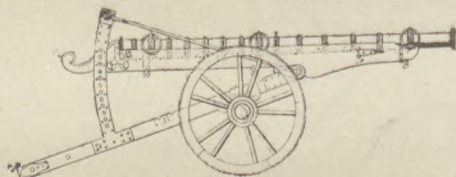
Még Spanyolország is egységes királyság lett. Pedig ott a mórok ellen folyt harcokban több apró királyság támadt, és az apró emírségekre bomlott khalifátus is hűbéres alapon szervezkedett. A viszonyok talán éppen ott

voltak legalkalmasabbak a hűbériség fönmaradására. A mórok ellen külön lovagrendek (St. Jago di Compostella, Calatrava, Alcantara) alakultak. Igazi sikereket azonban a spanyolok csak akkor értek el, amikor a kis királyságok szövetkeztek. Akkor lett azután Castilia a Pyrenei-félsziget első hatalmassága, amelybe az északi Leon is beleolvadt. Mellette Aragonia tűnt ki, amely Cataloniával egyesült. A két vezető államot Castiliai Izabellának és Aragoniai Katholikus Ferdinándnak a házassága egyesítette (1474). Ezek az egyesítések természetesen a királyi hatalmat erősítették. A városok is a királyságot támogatták, s az ellen-szegülő hűbéreseket az inquisitio segítségével tették el láb alól.

A középkor végén tehát Európában már mindenfelé megerősödött a középponti hatalom. A fölbomlott német birodalomban pedig a fejedelmek törték meg alattvalóik hatalmát, hogy a saját területüket egységes országgá szervezzék. Hasonló cél felé törekedtek Itália apró condottiere-fejedelmei is.

A fejedelmi
hatalom.

A pápaság és az egyház hatalmának hanyatlása. A 14. században a középkori világrend már ingadozott. A császárság már elvesztette régi fényét. A hűbéri renden is ütöttek egy-egy csorbát. Legfeltűnőbb azonban az egyház hatalmának hanyatlása volt. A világias gondolkozásmódnak a pápai hatalom is áldozatul esett. Amikor pedig a pápai udvar is elvilágiasodott, az egyházat már heves dogmatikus támadások érték.

Burgundi kerekas ágyú a 15. század végéről.

Alighogy a pápaság a császárság fölött nagy diadalát kivívta, VIII. Bonifatius. épen szövetségese, Franciaország fordult ellene. Ott akkor a trónon IV. Szép Fülöp (1285—1314) ült, aki, hogy Anglia ellen hadakozhassék, az egyházi birtokot is megadóztatta (191. l.). A pápa pedig VIII. Bonifatius (1294—1303) volt, fölfogásában VII. Gergely és III. Ince követője, a pápa világi hatalmának következetes előharcosa; erélyes, ravasz politikus. A pápa Fülöp intézkedését meg nem tűrhette és megfenyegette az átokkal, de IV. Fülöp visszavágott és tilalmat vetett a nemesére kivitelére, aminek következtében a pápai jövedelmeket sem lehetett Rómába szállítani. Ezért azután a pápa, akinek Rómában is voltak ellenségei, egyezkedett. Fülöp környezete azonban a pápának nagy ellensége volt, és különösen Nogaret Vilmos államtanácsos a pápát új intézkedésekkel ingerelte. Az összeütközés meg is történt, Fülöp elfogatta a pápai legatust, Bonifác pápa pedig több bullában hangoztatta felsőbbbségét, hogy a fejedelmek fölött is ítélkezhetik, és kimondta Fülöpre az átkot. Nogaret erre eretnokséggel vádolta meg a pápát, akit Anagninban az Orsinik, a pápa esküdt ellenségei segítségével elfogott és

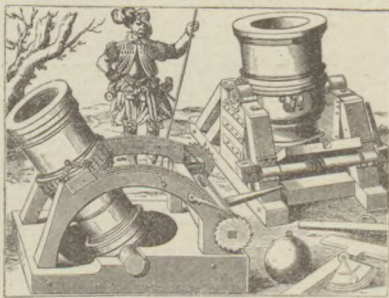
bebörtönzött. A szerencsétlen pápát ugyan az anagniak két nap múlva kiszabadították, de Bonifác az izgalomba belebetegedett s egy hónap múlva meghalt.

A pápák
Avignonban.

A biborosok el akarták simítani a Franciaországgal fölmerült ellentétet és francia származású pápát választottak: V. Kelement (1305—1314), aki Fülöp unszolására el sem ment Rómába, hanem Avignonban, a Provenceban székelte. Ez maradt azután a pápák székhelye 70 éven keresztül. Francia területen természetesen elvesztették politikai függetlenségüket; a francia királyok eszközül használták őket saját érdekeik előmozdítására.

Pénz-
gazdálkodásuk.

Az avignoni fogság azonban erkölcsileg is rossz hatással volt a pápaságra. Az udvartartás fényűző lett, fedezésére és az egyház igazgatására nagy összegek kellettek. A pápák tehát szintén a pénzgazdálkodással akartak magukon segíteni. Mindenféle új jövedelmeket léptettek életbe. Ha valakit valamelyik

Bombardák. Fametszet a 16. századból.

főpapi székbe megválasztottak, megerősítéseért díjat kellett fizetnie (servitium). Egy évi jövedelmüket is be kellett szolgáltatniok a curiába (annata). Az érsekek azonkívül még palliumpénzt is fizettek, ha a pápa nekik az érseki palástot megküldte. Ezek a jövedelmek ugyan a főpapságot sujtották, amely azonban viszont az alsó papságtól és a néptől hajtotta be a pénzt. Közvetlen is folyt a pénz Ró-

mába: önkéntes adományok (péterfillérek) és búcsúpénzek alakjában. Sőt a pápák a jövedelmező egyházi méltóságokat jó pénzért világiak kormányzására is rábízták, máskor meg több jövedelmező méltóságot ruháztak egy főpapra.

A
franciskánusok.

Ez az irányzat éles ellentétbe került a franciskánusokkal, akik azt hirdették, hogy birtokaikat csak haszonélvezik, de maga a birtok nem illeti meg őket, sőt az apostoli szegénység tanával ellenkezik. A pápák hiába iparkodtak a dominikánusok segítségével ezt a politikájukra veszedelmes tant elfojtani. Az üldözött franciskánusok a kiátkozott Bajor Lajos császár körül csoportosultak (197. l.), a pápával szemben a zsinat tekintélyére hivatkoztak és kikeltek az ellen, hogy az egyház az állam ügyeibe avatkozik.

Az egyetemek.

Az egyetemeken is hasonló tanok terjedtek. Ezeket az intézeteket az egyház alapította (az első a bolognai volt 1158). A magasabb tudományosságot terjesztették és arab hatás alatt a természettudományokkal is foglalkoztak. Így támadt bennük az a fölvilágosult filozófiai irányzat, amely az egyházban elharapódzott visszaélésekkel szembeszállt.

Mind szélesebb körök óhajtották, hogy az egyházat meg kell reformálni, hogy a visszaélések megszűnjenek. Ezt az irányt táplálták a Dél-Franciaországban már régebben támadt eretnek tanok is (178. l.), amelyeknek híre messze országokba eljutott. A 14. század második felében pl. Angliában keltek új életre. Ott Wiclif, az oxfordi egyetemen a theologia tanára, támadta a római egyház dogmáit. Tanítványaival a bibliát tanulmányozta és mindent elvetett, aminek alapját nem találta meg benne: az egyház világi hatalmát, a szentek, képek és ereklyék tiszteletét, a szerzetesi életet, a transsubstantiatio tanát (178. l.), a fülbegyónást és a bűcsúosztást. Tanai különben a nyomorgó parasztsztyály körében terjedtek el leginkább. Amikor azonban a parasztok föllázadtak, az egyházi törvényszék eretneknek bélyegezte, és Wiclif falura vonult vissza († 1384).

Wiclif.

Tanítása később Csehországba is eljutott. Az angol és a cseh uralkodó családok rokonsága következtében ugyanis a két ország között akkor élénk volt az összeköttetés. Wiclif tanait a prágai egyetem egyik tanára, Huss János hirdette. Tanításának rendkívüli sikere volt, mert Huss nemcsak vallásalapító volt, hanem a cseh nemzeti eszméért is küzdött. Az egyetemen is, de a lakosság körében is a csehek és németek között nagy súrlódások voltak.

Huss.

Huss János megégetése. Egykorú krónikából

Huss kezdeményezésére az egyetemen a csehek ragadták kezükbe a vezetést, a németek pedig elhagyták Prágát. A nemzet ünnepelte Husst és tanait is elfogadta.

Az egyház tekintélye tehát már mélyen megingott, amikor a pápák 1376-ban visszaköltöztek Rómába. Visszaköltözködésük azonban sértette a franciákat, akik ellenpápát választottak. A küzdelemben az egyház két részre szakadt, és a pápák kölcsönösen kiátkozták egymás híveit. A pisai zsinat (1409) ugyan mindkettőt letette és új pápát választott, de méltóságát egyik sem akarta elhagyni, s a római egyháznak egyszerre három feje is volt.

A nagy egyházszakadás.

Az egyházszakadás miatt a pápaság tekintélye még inkább megingott, és Zsigmond császár (1410—1437) új zsinatot hívott össze, hogy véget vessen a bajnak. Ez elé a zsinat elé Husst is megidézték, hogy

A konstanzi zsinat.

tanairól feleljen. A legfontosabb föladatul pedig azt tűzték a zsinat elé, hogy az egyházban szükséges reformokat léptesse életbe. Zsigmond a konstanzi zsinaton (1414—1418) véget is vetett az egyházszakadásnak, de az új pápa, V. Márton (1417—1431) az olasz papság segítségével épen a legégetőbb föladat megoldását, a belső reformot megghiúsította.

A hussziták.

A zsinat tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Sőt bajt is okozott, mert Husst, aki Zsigmond király menlevelében bízva, megjelent, mint eretneket megégettette. Csehországban ez szörnyű elkeseredést okozott, Zsigmondot nem ismerték el cseh királynak. Egyelőre azonban a csehek közt is vad polgárháború dúlt. A mérsékelték megelégedtek volna azzal, hogy az úrvacsorát két szín alatt vehessék föl (ezért kelyhesek vagy utraquisták), a túlzók azonban a vallási reformmal a társadalmat is meg akarták valósítani. Vagyonközösséget hirdettek és azt követelték híveiktől, hogy mindnyájan fogjanak fegyvert tanaik

A 15—16. században divatos könnyű sisak (salade).

védelmére. A Tabor hegyen várat építettek, amelyről taboritáknak nevezték őket. Gyalogos hadaik betörték Zsigmond országaiba: a birodalomba és Magyarországra, hogy Huss haláláért bosszút álljanak. Vezérük, Ziska különös harcmódot teremtett. Rabló hadaik külön e célra készült kocsikkal jártak. Ha ellenséges haddal találkoztak, a kocsikból szekérvárat rögtönöztek. Ők is, mint az angolok és a svájciak (204. l.), védelmi harcot folytattak. A támadó ellenséget a kocsikról nyilazták és vágták. Még puskaüteget is rendeztek be szekereiken. A szekérvárból

pedig csak akkor rontottak ki, ha az ellenség hadsora megrendült. Ezzel a haremoddal azt a hirt szerezték maguknak, hogy legyőzhetetlenek.

A baseli zsinat.

Kibékítésökre új zsinatot hívtak össze. Ez Baselben megengedte nekik a kehely használatát és, hogy az istentiszteletet a nép nyelvén tarthassák. A taboriták ezzel nem voltak megelégedve, de az utraquisták leverték őket (1434). Várt azonban a baseli zsinatra (1431—1449) nagyobb föladat is. Az egyház belső reformját, fejében és tagjaiban mindenütt sürgették. A konstanzi zsinat óta ez a kérdés égető lett, de Baselben sem oldották meg. IV. Jenő pápa ugyanis a döntő pillanatban a zsinatot Itáliába, Ferrarába tette át. Minthogy pedig a nem olasz papság továbbra is Baselben maradt, új szakadás állott be. A kérdés már nem is került zsinat elé, amíg az erőszakos reformáció az egyházat a belső reformra rá nem kényszerítette; de az egyház tekintélyét ezek a viszonyok mélyen aláásták, s a pápák már nem dicsekedhettek nagy hatalmukkal.

Magyarország fejlődése és a törökök terjeszkedése Európában.

Magyarország épen átalakulófélben volt, amikor a mongol veszedelem érte (1205–1235) szertelen pazarlása nagy bajokat okoztak. A királyi birtok megfogyott, és vele együtt a sereg és a jövedelmek is megcsappantak. A király kénytelen volt pénzgazdálkodással segíteni a kincstár baján, ami sok visszaéléssel járt. A nemesség tehát védelmül az oligarchia túlkapásai és a király pénzgazdálkodása ellen arra kényszerítette II. Endrét, hogy jogait szabadságlevéllel biztosítsa. Így adta ki 1222-ben az aranybullát. Végrehajtása azonban nehezen ment. IV. Béla (1235–1270) kísérlete, hogy a régi erős királyi hatalmat megújítsa, sem járt sikerrel. A tatárjárás után meg kellett engednie az uraknak, hogy várakat építsenek, és a városoknak is nagy kiváltságokat adott. Ezzel a hűbériség aratott diadalt. A nagybirtokos főurak elhatalmaskodtak és a királlyal is dacoltak.

Kifelé az ország megbénult. Új rendet csak az Anjouk új uralkodóháza teremtett. Róbert Károly (1308–1342) hűbéres alapon újjászervezte a hadügyet (bänderialis rendszer) és rendes adót léptetett életbe. Fia, Nagy Lajos (1342–1382) alatt az ország műveltsége is fölvirágozott, tekintélye pedig különösen megnövekedett. Két diadalmas hadjáratot viselt Nápoly ellen (1358. l.); Velencét is legyőzte, és néhány évre Lengyelország is personalis unioba került Magyarországgal. Legnevezetesebb eredménye pedig az volt, hogy délről a hűbéres országok egész láncolatával (Bosznia, Szerbia, Bulgária, Havasalföld, Moldva) vette körül az országot. Ez különösen később bizonyult üdvösnek, amikor a törökök a Balkánon terjeszkedni kezdtek.

A szeldzsuk birodalom bomlása után, a 14. század elején az oszmánli törökök emelték föl újra a próféta zászlaját. Eleinte az ikoniumi szultánok testőrei voltak, de 1299-ben Oszmán maga ragadta kezébe a hatalmat. Az új uralkodócsalád új erőt öntött népébe. Az apró emírségek csakhamar nagy birodalomná olvadtak össze, amely elragadta a görögök utolsó kisázsiai birtokait és Niceát is elfoglalta (1357).

Gyors terjeszkedésüket határtalan vallási fanatizmusuk és katonai hűbérrendszerük magyarázza. A kórán kötelességükké tette, hogy a hitetlenek ellen harcoljanak, és így terjeszkedésre ösztönözte őket (119. l.). Hadseregükben tulajdonképpen három rész különböztethető meg. A legfontosabb a hűbéres lovasság volt. Ez az az osztály, amely a meghódított területeket kapta (szpahi). A szpahi birtokjogának alapja vitézsége volt, de a birtok nem öröklődött; nem is lehetett eladni vagy elcserélni. Csak vitézséggel lehetett földet szerezni. Hadügyi szempontból még fontosabbak voltak a janicsárok. A hódító oszmán nép nem volt elég számos, hogy az Ázsiában és Európában szenvedett nagy

A rendi alkotmány alakulása.

Az Anjouk.

Az oszmánli törökök.

Hadszervezetök.

vérvesztések után a maga soraiból elég katonát állíthasson ki. Küzdelme különben nem volt nemzeti, hanem vallásos. A hódított területek keresztény lakóitól tehát ötvenként gyermektizedet szedtek. Ezeket a gyermekeket a legnagyobb vallásos fanatizmusban nevelték és a hadseregbe sorozták. Gyalogos janicsárok voltak, akik egyedül a hitért folyt harenak éltek. Kaszárnyákban szigorú kolostori fegyelemben éltek és sem birtokot nem szerezhettek, sem családot nem alapíthattak. Mint-hogy a szpahik birtokuk arányában katonákat állítottak, és a szultán és a főméltóságok is fogadtak zsoldosokat, még egy harmadik elem is fejlődött. Ez fegyelmezetlen volt és rablásra hajlott, de viszont ez vágyott leginkább a terjeszkedésre, hogy dicsőséget és birtokot szerezhessen, hogy szpahivá lehessen. Legellenállhatatlanabb hadi erejük a janicsár-

ság szervezett gyalogos támadása volt. Nagy előnyük volt azonkívül az is, hogy ezzel a szervezettel sokkal hatalmasabb seregeket állíthattak síkra, mint az európai államok.

Kis-Ázsia birtokában a Balkán-félszigetre vetették szemüket. Először Gallipolit foglalták el (1357) s 1360-ban már Drinápolyba tették át a szultánok székhelyét. I. Murád (1359—1398) nemcsak a hanyatló görög császárság megbuktatására törekedett, hanem a Magyarország fönnhatósága alá tartozó északi balkán államokat is megtámadta s a bolgárok és a szerbek erejét is

Tengerészkatona és gályarab.
A 16. század elejéről.

megtörte (1389, Rigómező). A magyar hűbértartományok hűsége azóta megingott. A hódított terület lakossága csak hódolással és adófizetéssel boldogulhatott. Ha leverték őket, szabadságuk és tulajdonjoguk is megszűnt. Kellő védelem hiányában tehát a Balkán népei inkább meghódoltak. A leigázottak pedig a mohammedán vallásra tértek át, mert mint mohammedánok ugyanazokat a jogokat élvezték, mint a hódítók. Az ellenállókat a törökök rabszíjra fűzték és többnyire gályarabokul adták el.

Zsigmond. A veszedelem Zsigmond király (1387—1437) idejében lett fenyegetővé, de ő nem tudta a hűbéres tartományokat megvédeni. Ámbár, mint német császár és cseh király hatalmas erővel rendelkezett volna, keveset törődött a törökökkel. Első veresége Nikápolynál (1396), ahol pedig fényes nyugati lovagsereg is segítette, egészen elvette a kedvét a török politikától. Ellenfele, Bajezid (1389—1402) diadalmasan haladt előre, s nagyobb eredmények kivívásában csak az akadályozta meg, hogy a mongolok betörték Kis-Azsiába, és hogy Timurlenk 1402-ben,

Terjeszkedéstük
a Balkánon.

Bajezidet is legyőzve, a hatalmas szultánt fogolyként magával hurcolta. Zsigmond tehát azt hihette, hogy a veszedelem elvonult; később pedig inkább a birodalom ügyei foglalták el és a hussziták bénították meg,

Az ő halála után újabb zavarok következtek. Veje, Habsburg Albert (1437—1439) csak két évig uralkodott. Az ő fia, László csak atyja halála után született. Az ország rendei tehát nem akarták a kormányt asszonykezekre bízni és a lengyel Ulászlót (1440—1444) ültették a trónra. Ellene azonban az özvegy Erzsébet királyné husszita zsoldosokat hítt az országba, úgyhogy a királyt a belső zavarok is eléggé elfoglalták.

A török az egész keresztény kulturát fenyegette, de az európai népek szövetségét megteremteni mégsem sikerült. Az egyház ugyan egynéhányszor megkísérelte, hogy keresztes hadjáratban egyesítse legalább a keleti országokat, de jóformán minden eredmény nélkül. Így azután Magyarország és a balkáni fejedelemségek — eltekintve néhány kisebb segélyhadtól és segélypénztől — egészen magukra maradtak. A Balkánon is csak Albánia hős fejedelme, Castriota György küzdött ellenük rettenthetetlenül; a távolabbi államok közül pedig Velence szállt síkra. A köztársaság ugyanis sokat vesztett a török foglalásokkal: területet és kereskedelmi összeköttetéseket. Fegyveres hatalma azonban nem volt elég nagy, hogy szembeszálljon a félhold világával, és kereskedelmi érdekei is inkább egyezségekre ösztönözték.

A 15. században divatos könnyű sisak (armet).

Jó időn keresztül csak Hunyadi János diadalai és híre tartóztatták föl a török hódítást. Mint Nándorfehérvár kapitánya és Erdély vajdája, reá hárult a déli határszél védelme. Már első győzelmei után rettegték nevétől. 1443-ban a hős I. Ulászlóval együtt a Balkán hegységig nyomultak és több török hadtestet megsemmisítettek. A megrémült török békét is kötött (Szegeden 1444), de Európa úgy fölbuzdult az 1443-iki hadjárat sikerén, hogy Hunyadi mindenfelé ünnepelték és keresztes hadjáratra készültek. A pápa fölloldotta I. Ulászló királyt a töröknek tett eskü alól. A hadjárat tehát megindult, de a szövetségesek Magyarországot cserben hagyták. Velence és Genova nem küldték el hajóhadaikat. Brankovics György, a szerb deszpota pedig elárulta a Kis-Ázsiában hadakozó szultánnak a készülődéseket és megakadályozta Castriota csatlakozását. Így azután Várnánál (1444) csatát vesztek, amelyben a király is elesett.

Zsigmond érme római királlyá koronázása emlékére.

Albert és Ulászló.

Védekezés a török ellen.

Hunyadi.

Kormányzósága. Magyarországot azután hat esztendőn keresztül V. László nevében Hunyadi János kormányozta (1446—1452). A törökök ellen állandó zsoldos hadat tartott, rendkívüli hadi adót szedett, de erélyes föllépését a hussziták és a Hunyadiakra féltékenykedő oligarchák megakadályozták. A görögök pedig egészen tehetetlenek voltak, s így 1453-ban Konstantinápoly is elesett. A török ezután teljes erejével Magyarország ellen készült, de Hunyadi Nándorfehérvárnál fényes diadalt aratott rajtuk (1456).

Mátyás király. A nándorfehérvári diadal, majd Hunyadi Mátyás (1458—1490) híre jó ideig távol tartották őket a magyar határtól. Mátyás az országban rendet is teremtett. Legyőzte a cseh rablókat, akikből állandó gyalogos hadat szervezett. Külső politikája Csehország és a császári korona megszerzésére irányult, hogy ezzel megszerezze magának a török ellen azt a hatalmat, amelyet Zsigmond elmulasztott országa és az európai kultúra javára fordítani. Terveit korai halála hiúsította meg. Halála után pedig az önző főurak lerázták az erős uralmat és a tehetetlen Jagellókat ültették a trónra, akik alatt a török is észrevette az ország elgyengülését és új áradattal tört Magyarország felé.

A Habsburgok nagy hatalmának alakulása. A római szent birodalom bomlása és a családi küzdelmek korában leghatalmasabban a Habsburgház lépett föl. Következetes és kitartó politikájával azután elérte, hogy akkor, amikor a császárság csak árnyékhatalom volt, a birodalomban és rajta kívül olyan tekintélyes birtokokat szerzett, hogy Európa legelső hatalmasságává lett.

Az első birtokok. Családi hatalmát a dürnkruti csatában szerezte (196. l.). Akkor azonban még csak Ausztriát és Stájerországot vette birtokába. I. Albert is csak a császári trónon kezdte meg szerző politikáját, amely azonban nem járt sikerrel (196. l.). A Habsburgok még ősi hazájukban, a Svájcban is szerencsétlenül harcoltak (199. l.). A család hatalmát leg-szerencsésebben IV. Rudolf herceg (1358—1365) növelte. Ő szerezte meg Tirolt (1363) és Krajnát (1354), ő emelte Ausztriát főhercegséggé (1359), és ő tett legtöbbet Bécs fölvirágoztatására, ahol egyetemet is alapított (1365). Halála után a család két ágra oszlott, az egyik Ausztriát örökölte, a stájer ág pedig a többi birtokokat.

II. Albert. Hatalmának újabb föllendülése Zsigmond császár halála után indult meg. Akkor Albert herceg, aki nőül vette Zsigmond leányát és az ő kezével Magyarország, Cseh- és Morvaország koronáit és Luxemburgot is megszerezte, visszaszerelte a családnak a császári trónt is. Rövid császársága (1438—1439) után azonban utószülött fia egy időre elvesztette Magyarországot, s a császári trónra III. Frigyes a stájer ág került.

III. Frigyes politikája. III. Frigyes (1440—1493) nem volt nagyszabású vagy vakmerő politikus. Ő maga az eseményeket meglehetősen tétlenül nézte; alkudozá-

sokkal, szövetségekkel és szerződésekkel iparkodott a veszedelmet országairól elhárítani. Gyámoltját, Albert fiát, Lászlót éveken át magánál tartotta, hogy az ő országai is hatalma alatt maradjanak. Végre az egyesült magyar, osztrák és cseh rendek kényszerítették, hogy bocsássa szabadon (1452). Politikájával olyan népszerűtlenné is lett, hogy László halála (1457) után Magyarországon Hunyadi Mátyással, Csehországban Podiebrad Györggyel nemzeti királyt ültettek a trónra. Frigyes csak Ausztriát

Miksa császár az ágyúöntő műhelyében. Egykorú fametszet.

örökölte. Magyarországon azonban trónkövetelőnek lépett föl és, amikor 1462-ben Mátyással kibékült, családi szerződést kötött vele, amelynek értelmében, ha Mátyás törvényes fiutód nélkül halna meg, ő reá szállt volna az ország. Ezt a szerződést későbbi ellenségeskedésük sodorta el. Frigyes Mátyást ismerte el cseh királynak (124. l.), de azután ellene fordult. A háború újra kitört köztük (1477), Mátyás király Alsó-Ausztriát, Stájerországot és Karinthiát is elfoglalta és Bécsbe tette át székhelyét. Frigyes a veszedelemből csak Mátyás hirtelen halála mentette meg (1490).

I. Miksa
szerzeményei.

Mátyás halála után Magyarországon zavarok törtek ki. III. Frigyes fia, Miksa is igényt emelt a magyar trónra. Követelését ugyan nem tudta érvényesíteni, de elvesztett országait visszaszerezte. A magyar és a cseh trónra került Jagellókkal pedig új családi szerződést kötött (1491), amely a Jagellók kihalta esetére neki, illetve az ő utódainak biztosította országaikat. Ezt a szerződést 1506-ban és 1515-ben meg is újították. Ulászló király leányát, Annát, Miksa unokájával, Ferdinánddal, fiát, Lajost, Ferdinánd nővérével, Máriával jegyezték el. I. Miksa mint császár (1493—1519) kiváló uralkodó volt, aki a birodalmat is újjá akarta szervezni. Ez a törekvése nem sikerült. Annál nagyobb siker koronázta családi politikáját. Ő maga Merész Károly leányát, Burgundi Máriát vette nőül

Habsburg Miksa és Burgundi Mária.
Egykorú rajz.

és az ő kezével a Franche-Comté és a Németalföldeket is megszerezte (1477). Fia Szép Fülöp Katholikus Ferdinánd és Izabella leányát, Jankát vette nőül. Ott szintén olyan szerződést kötöttek, mint a Jagellókkal. A spanyol trónörökös Don Juan ennek következtében viszont Miksa egyik leányát vette el. Don Juan azonban még 1497-ben meghalt, és így a spanyol örökség Sardiniával, Nápolyal és Siciliával Szép Fülöp utódaira várt. Magyarországon és Csehországban II. Lajosnak szintén nem volt utóda. Miksa tehát azzal a nyugodt tudattal zárhatta le szemeit, hogy unokáinak előkészítette az utat arra, hogy Európa legjelentékenyebb részeit hatalmuk alá hajthassák.

A humanizmus. Ugyanabban az időben, amikor a hűbérrendszer fölbomlott, és amikor a középkor első hatalmasságai: a pápaság és a császárság elvesztették korábbi nagy hatalmukat, a gondolkodásban és az életmódban is nagy változások történtek. Ezt az átalakulást az idézte elő, hogy a művelődés haladásával a nyugateurópai keresztény kultúra megismerkedett az ókori világ történetével és intézményeivel, és különösen az ókori írók munkáiból új gondolatokat és új szellemet merített.

A klasszikus
irodalom
főlelevenítése.

Az antik szellem hatása először a jogéletben érvényesült. Ezen a téren nagy hatással volt a hűbéresség fölbomlására (188. l.), de még nagyobb hatással volt a tudományra és az irodalomra, amelyek a 15. század második felében szintén a görög-római világból táplálkoztak. A középkornak az írói a papok voltak; irodalmi élete tehát vallásos mederben fejlődött. A világi irodalomnak csak kevés és gyöngé

hajtása volt; leginkább Dél-Franciaországban virágzott, ahol az arabok hatása alatt már korábban elterjedt a világias gondolkodásmód. Ezek a munkák főleg eredetiségükkel, az író egyéniségének erős érvényesülésével hatottak, de a forma szépségére és befejezettségére nézve korántsem voltak olyan tökéletesek, mint a görög és a római klasszikusok munkái. A klasszikusokat a középkor különben nem igen ismerte. Legjobban Vergiliusnak az éposza: az Aeneis terjedt el, amelyet azonban leginkább arra használtak föl, hogy jósló mondatokat olvastak ki belőle. Később az arabok révén a tudományos világ, különösen Franciaországban és Itáliában, Aristoteles munkáival is megismerkedett. A 15. században azután már kutatni kezdték az ókori irodalom emlékeit, és a művelt osztályok nagy élvezettel és buzgalommal olvasták és tanulmányozták az újonnan fölszínre került munkákat. Hatásuk Itáliában volt a legmélyebb. Akkor Itália gazdag városai voltak az európai műveltség középpontjai. A földarabolt ország apró fejedelmei nemes versenyre keltek egymással, hogy székhelyeiket, sokszor csak igen kis városokat, a művelődés valóságos központjaivá fejlesszék (195. l.). Ők intézték a kutatást, ők tették divatossá az ókori irodalmat.

Az antik szellemnek ezt a föllevenítését azután Konstantinápoly eleste (1453) is elősegítette. A görög tudósok a török elől nyugatra menekültek, tömegtelen kéziratot hoztak magukkal és Itáliában görög és latin nyelviskolákat nyitottak. A nyelv és a régiségtudomány művelése az előkelők divatos foglalkozásává lett. Az irodalomban a latin nyelv jutott uralomra, s a legnagyobb dicsőségnek azt tekintették, ha valaki szépen tudott latinul szónokolni vagy leveleket írni. A középkorban az egyház ugyan fönntartotta a latin nyelvet, mint egyházi és irodalmi nyelvet, de a különböző népnelvek hatása alatt a középkori latinság nagyon megromlott. Az emberek olaszul, németül stb. gondolkodtak, és csak a szavak voltak latinok. Ehelyett a 15. század a klasszikus írók nyelvét akarta fölújítani: vizsgálták és utánozták kifejezéseiket, s a történetírók Liviust, a szónokok Cicerót iparkodtak utánolni.

Természetes, hogy az olvasókat nemcsak az ókori művek formái ihlették meg, hanem azok a gondolatok is, amelyeket kifejeztek. Az emberek megismerkedtek a görög filozófiával és derült, harmonikus világnézetével. A 15. században az olasz író is alkotásaiban és egyéniségében nyugodt harmoniára törekedett. Megszűnt az a másvilági vágyakozás, amely a középkori ember egész lelkületét eltöltötte. Földi életét is élvezni akarta. A keresztes hadjáratok óta a gondolkodás különben is világiasabb lett (169. l.); az embereket nemcsak vallásos gondolatok töltötték el, életmódjukban pedig nem örsanyargatásra törekedtek, hanem kellemes, kényelmes megélhetésre, ami általában az igények növekedésével járt. Az ember szeme már nem az ég felé fordult,

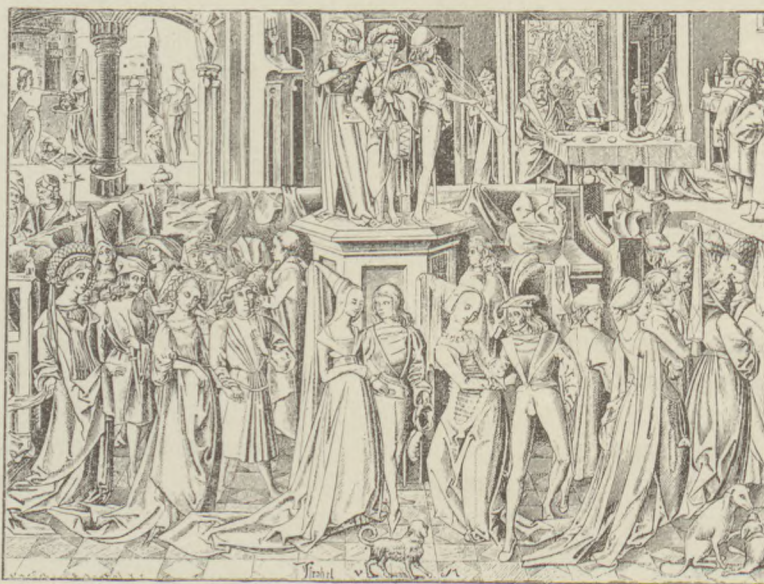
Hatása.

A humanizmusz.

hanem saját magára. Ezt a világfölfogást emberibbnek tartották és ezért is nevezték el a mozgalmat humanizmusznak (humanus — emberi). Már az első nagy olasz költők, Dante († 1321), Petrarca († 1374), Boccaccio († 1375) is ennek a mozgalomnak úttörői voltak; már ők is a klasszikus világért lelkesültek és elvetették az egyház tekintélyét, halhatatlan munkáiknak pedig világi tárgyat választottak.

Az egyéniség
diadala.

A humanista tanok legnevezetesebb eredménye, hogy az ember egyéniségét juttatták érvényre. A középkor világrendje az egyéniséget általában elfojtotta: az egyház megszabta az emberek mindennapi életét, erkölceit és a szellemi irányokat, amelyekben mozognia kellett.

Patricius mulatság a 15. században.

A társadalom pedig az egyént társulatok alá rendelte; a nemes valamely lovagrendnek lovagja volt, a kereskedő városának a polgára, az iparos céhének tagja. Az ember tehát csak egyháza és egyesülete kötelékében érvényesülhetett; ők nevelték, ők védelmezték, de maguknak is követelték őket. A humanista tanok terjedésével ezek a kötelékek meglazultak. Itáliában a politikai viszonyok is kedveztek annak az iránynak, hogy az ember első sorban magának éljen. A politikai földaraboltság, a városok demokratiája, az önkényuralom, az elkeseredett pártküzdelmek, a gyakori száműzetések megtanították az embert érdekei védelmezésére. Hogy helyét megállhassa, művelnie kellett magát, ítéletet alkotott és állást foglalt a politikai és a társadalmi küzdelmek napi kérdéseiben.

A világfölfogás olyan nagyot változott, hogy nem csodálhatjuk, ha sokan túlságba csaptak és nem ismerték föl a határt, amelyen túl az új is káros volt. A humanizmusnak tehát vadhajításai is voltak. Az irodalomban a klasszikus formákon lelkesültek, s a mozgalom hamarosan tisztán formai lett. A szellemes embert becsülték, aki mindig kész volt vitatkozni, aki szépen szónokolt és levelezett, de keveset törődtek a belső tartalommal. A tehetségtelenebb írók is a nagy klasszikus mintaképeket utánozták, de ezt csak a formában tudták. Szóvirágokba fűltak, és szónoki és irodalmi műveik nagyrészt émelygős dicsőítések voltak.

A forma
túltengése.

Az egyéniség érvényesítése pedig elvadította az erkölcsöket. Itáliában a közbiztonság egészen fölbomlott. Még a legelőkelőbb körökben: a pápai és a fejedelmi udvarokban is a rablás és a gyilkolás, nyíltan és alattomban, törrel és méregpohárral, hétköznapi dolog volt. Azt lehet mondani, hogy a klasszikus irodalommal a diadochok és a katonacsászárok korának vad küzdelmei (51. és 98. l.) is megújultak.

Az erkölcsök
elvadulása.

A pápai udvarban is elharapódzott az erkölcstelenség, és az elvilágiasodás újabb veszedelemmel fenyegette az egyházat. Az erkölcsök sülyedésével azonban csak Savonarola († 1498) szállt szembe. A firenzei dómban heves szónoklatokban ostromozta korának állapotait és meg is nyerte magának a népet. Firenzében megbuktatta a Mediciek uralmát és két éven át maga kormányozta a várost. A pipereszereket máglyába hordatta és megégette, a fényűzést és a mulatságot eltiltotta. Szigorú és komor kormányát azonban az élvezethajhászó lakosság hamar megunt; Savonarola VI. Sándor pápa (1492–1503) hatalmába került, aki megégettette.

Ez Itáliára különösen politikai szempontból volt nagy veszedelem. Az apró udvarok féktelen és önző civakodásai miatt az idegen államok beavatkoztak Itália ügyeibe. Minthogy a sicíliai királyi család (Anjou) és a milanói hercegi család (Sforza) kihalt, az örökségért a franciák, a spanyolok és a németek nyújtották ki kezeiket. Az elpuhult, a hadviseléstől elszokott itáliaiak évtizedeken át rettegtek az idegen hódítók csapataitól, különösen a durva svájci zsoldosoktól. Csak a firenzei Macchiavelli († 1527) tett kísérletet, hogy honfitársait nemzeti hadjáratra sarkalja és a gyűlölt barbárokat kiűzze, de az elpuhult olaszokkal ő sem tudta célját elérni. Korának romlott erkölcsi érzékét legjobban épen az ő híres műve: az «Il principe» jellemzi. Ebben a fejedelem kötelességeit írta le és azt a tant vallotta, hogyha a fejedelem célja helyes, megvalósítására bármilyen eszközt fölhasználhat, még a gyilkosságot és a méregpoharat is. Mintaképe, Itália legrettenetesebb zsarnoka, Cesare Borgia volt, aki testvérét és sógorát is meggyilkolta.

Macchiavelli.

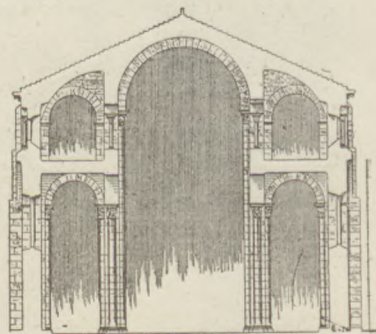
A művészetek
újabb lendülete.

A renaissance. Az ókori irodalommal együtt újjászülettek az ókor művészeti irányzatai is. A művészek már a 14. század (quattrocento) óta elhagyták a középkori irányzatot és új utakat kerestek. Ez a mozgalom is Itáliában indult meg; föllendülését az olasz élet és Itália politikai fölaprózottsága is elősegítették. Az olaszoknak különben is nagy hajlama van a szép és a festői iránt; az apró udvarok és a városok nagy fényűzése és számos ünnepélye ezt az érzéket még inkább növelte. A fényűzés pedig a művészeknek is alkalmat adott az érvényesülésre. A kényúr nemcsak írókat gyűjtött udvarába, hogy dicsőségét zengjék, hanem művészeket is foglalkoztatott, hogy udvarának fényét és hatalmát fitogtathassa. A nagy művészeti versengésben először a festők kutattak új irányokat és új technikákat. A középkorban leginkább csak a kodexekbe festettek apró képecskéket: miniaturákat, vagy az egyházak oltárain ábrázoltak egyes szenteket, akiknek a képe a miniaturák modorában, merev tartással arany alapon fára volt festve. A falon többnyire csak mozaik-festményt alkalmaztak. Ezek az apró kavicsokból kirakott képek technikájuk következtében szintén merevek voltak. A 14. században azonban már a falfelületeket is kezdték befesteni (al secco, al fresco), új kötőanyagot találtak (például az olajat), majd a távlatlalt is megismerkedtek. Legnagyobb hatással azonban a művészekre is az ókori emlékek tanulmányozása volt. Pedig régebben ezeket sem becsülték. A régi romok oszlopait és faragott köveit például a nép elhordta, hogy viskókat építsen magának belőle. Még a 15. század első felében is így volt ez, amikor pedig már nagy volt az érdeklődés a görög és a római maradványok iránt. 1433-ban például, amikor Zsigmond császár és magyar király Itáliát beutazta, Kyriako, anconai kereskedő azt kérte Zsigmond királytól, hogy tiltsa meg, hogy a márványszobrokat mésszé égessék.

A középkori
építészet
fejlődése.

Különösen az építészetre volt nagy hatással az ókor művészete. A középkor elején az építkezés nem volt művészies. Csak a templomok építésére fordítottak nagyobb gondot. Így fejlődött az ókeresztény basilika-stilus. A basilika hosszú csarnok volt, amelynek végében állott a szentély és a papság részére elkerített choris. Később ezt bővítették és a csarnok két oldalához oldalhajókat függesztettek. A főhajót az oldalhajóktól oszlopsor választotta el. Maga a főhajó az oldalhajók tetőzete fölé emelkedett. Ezen a falrészén voltak az ablakok, innen kapta a templom a világosságot. A tető rendszeren gerendás faépítmény volt (125. és 130. l.). Ebből fejlődött azután a román stílus, amikor a fatető helyén boltozatot alkalmaztak. A boltozat félköríves volt és egész súlyával az oldalfalakra nehezedett. Ezért az oldalfalnak tömöreknek és erőseknek kellett lenniök, nem vághattak bele sok nyílást. Többhajós templomoknál már nem választhatták el a hajókat oszlopokkal, mert ezek a főhajó tető-

zetét nem bírták volna el; ezért az oszlopokat hatalmas falpillérek szorították ki. A román stílus jellemző sajátága különben a félkörív: félkörívű a boltozat, a szentélyek alaprajzai, félkörívűek az ajtók és az ablakok, és a díszítésben is a félkörív ismétlődik (163. l.). A choris előtt különben gyakran kereszthajót alkalmaztak, úgyhogy a templom alaprajza keresztalakúvá lett. Ahol oldalhajók is vannak, ez a keresztalak nem föltűnő, annál föltűnőbb azonban az egyhajós templomoknál. A román stílus templom nem lehetett magas; minthogy pedig az építészek arra törekedtek, hogy a templomot mentül magasabbra építsék, a 13. században egy másik stílus szorította ki a románt. Ez a gót vagy csúcsíves stílus. A csúcsos ívű keresztboltozat súlya négy pontra

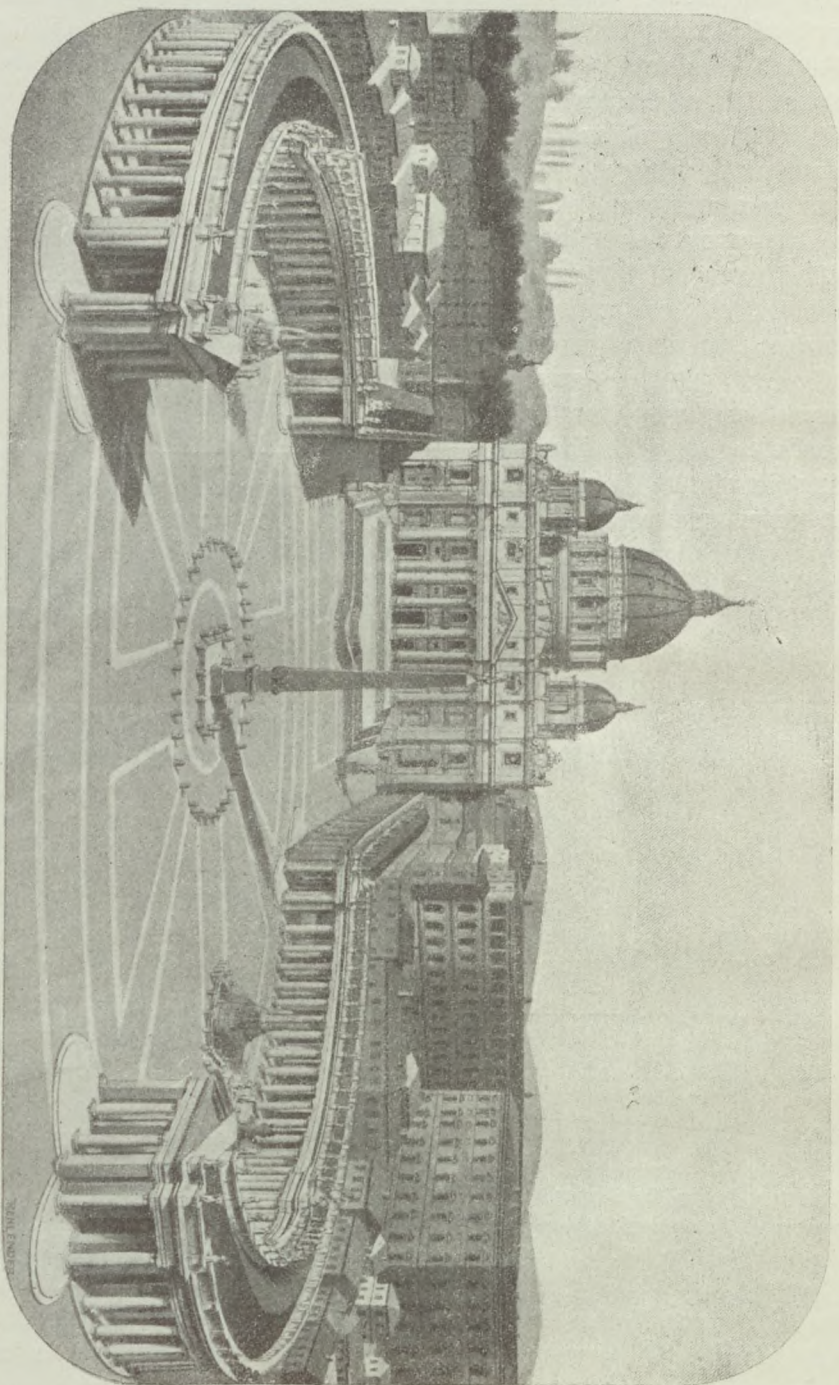

Háromhajós románstílusú templom keresztmetszete.

Csúcsíves bolthajtás támasztó rendszere. Az amiensi székes-egyházból.

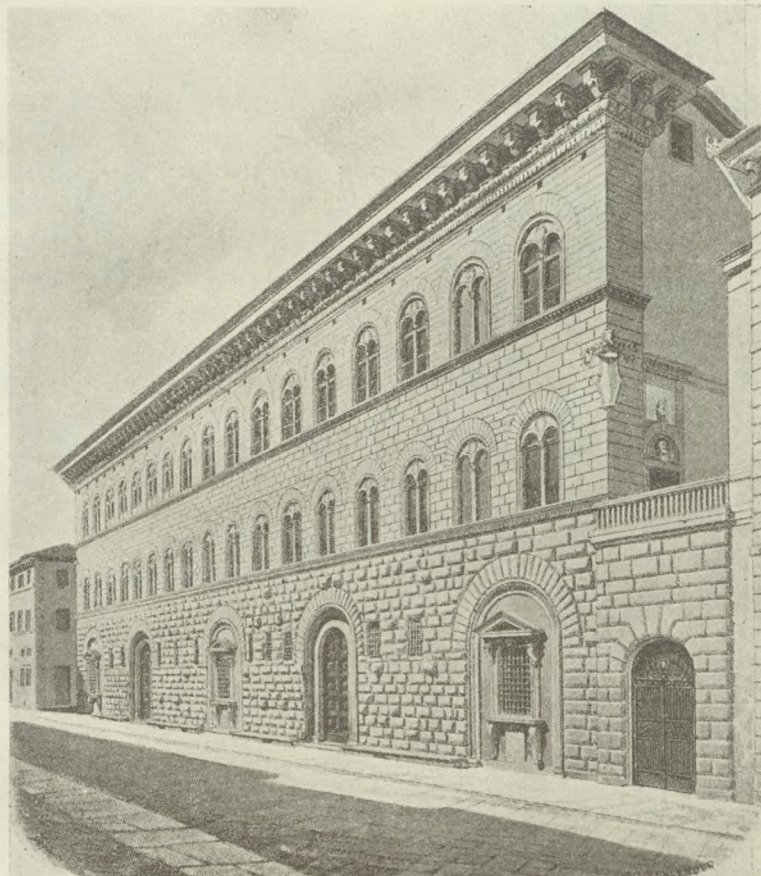
nebezedik. Ezeken a pontokon a boltozat súlya a falat kifelé szorítja, amiért a falat kívülről meg kell támasztani. A csúcsos ívű templom hajói tehát apró négyszögekre tagolódnak. Minden négyszög fölött a boltozat négy gömbháromszögből alakul. A főhajó boltozatának kifelé szorító súlyát az oldalhajók tetőire támasztja. Az oldalhajók mellett pedig kívülről támasztó pillérek sorakoznak a templomhoz, hogy a kifelé törő erőket ellensúlyozzák. Ezzel a rendszerrel igen magas templomokat lehetett építeni, a pillérek közt pedig a falra egyáltalában nem volt szükség; a gótikus építészet tehát magas, nagy ablakokat vágott a falba s a beáradó világosságot úgy csökkentette, hogy az ablakot üvegfestményekkel díszítette. A gótikus templomnak különben a csúcsos ív épen olyan jellemző sajátága, mint a románnak a félkörív. A boltozat, a szentélyek alakja, a kapuk, az ablakok csúcsívesek. A díszítés is csúcsos ívszeletek különböző összeállításából keletkezik. A fölfelé keskenyedő tornyokat apró tornyocskák ékesítik, és sokszor ilyen apró tornyocskákat építettek a templom támasztó pilléreire is (198. l.).

A Szent Péter-templom Rómában. Bernini oszloposarnokaival.

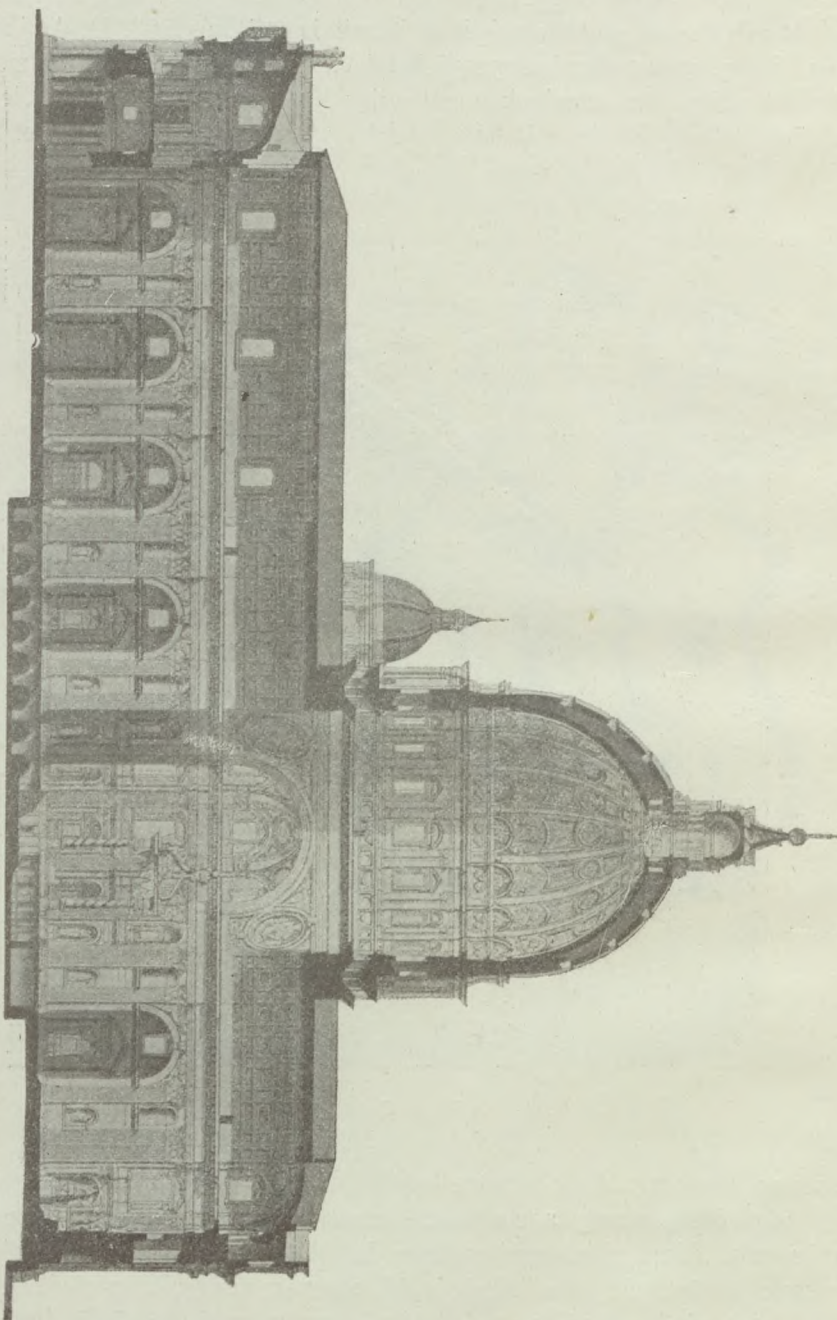
A renaissance kora előtt a gót stílus volt az általános. Nemcsak a templomokat építették így, hanem a középületeket (városházát, kereskedőházat stb.) és az előkelő polgárok házait is (171. és 203. l.). Amikor a régi építményeket tanulmányozni kezdték, elsősorban azokra az elemekre fordult a figyelem, amelyek a gót stílus idejében alárendeltebb jelentőségiiek voltak. Főlelevenítették a párkányt, amely mint az épület víz-

A renaissance építészet.

A Riccardi palota.

szintes tagolója a függőlegesen tagolt gót épületeknél nem érvényesült, és az oszlopot, amely a magas csúcsíves boltozatok tartására nem volt elég erős. Végre főlelevenítették a kupolát is. Majd a különböző falrészek különböző jelentőségét is föl akarták tüntetni: az alsók teherbíró képességét azzal hangsúlyozták, hogy nagyobb kövekből építették. Hogy ezeknek a nagyságát föltüntessék, éleiket levágták és sokszor a kő felületét is durván kihasogatták, hogy erősebbnek lássék. A renaissance

A Szent Péter-templom hosszanti átmetszete.

sance építészet azonban a művész alkotó fantáziájának nem engedett olyan tág teret, mint a középkori stílusok. A középkori építészetben az építész minden kis oszlopocska fejét más és más faragással díszítette. A renaissance azonban visszaállította a görög oszloprendeket és egy-egy építmény oszlopait egyformán faragta; erős párkányt és dárabos falat kívánt, úgy-hogy lelemény dolgában a renaissance építészet a középkori román és gót stílus mögött maradt.

A szobrászat és a festészet a természetes ábrázoláshoz tért vissza. Ezek a művészetek a középkorban díszítő jellegűek voltak. Az alakokat hozzá stilizálták az épülethez. A nyomott román templomban széles alakokat, a magas gót templomban megnyúlt és szögletes alakokat ábrázoltak. Az ábrázolás általában merev és élettelen volt. A távlat megismerése után azonban a művészek természetes ábrázolásra törekedtek. A mozgalom élén lánglelkű férfiak állottak, de az átalakulás lassan ment; az emberi test anatómiáját, a színt és a fényt külön-külön kellett fölfedezni. A renaissance festészetének különös sajátága ennek következtében, hogy a távlat kedvéért sok architektúrát fest, az anatómia tudásának fitogtatására pedig szereti a mezítelen test ábrázolását (Krisztus levétele a keresztről, Szent Sebestyén).

A kor törekvését a harmoniára különben leginkább a művészek váltották valóra. Ők értették meg legjobban a harmónia fogalmát és ezért nemcsak nagy festők, szobrászok vagy építészek akartak lenni, hanem kiváló nagy emberek minden téren. Lionardo da Vinci (1452—1519), a renaissance legnagyobb egyénisége szobrász, festő, mérnök, zenész, költő és természettudós volt, és minden téren aratott babérokat. Leghíresebb alkotása Milanóban az «Utolsó vacsora». Hasonló sokoldalú nagy egyéniség volt Michelangelo Buonarotti (1475—1564); ő építette a világ leghatalmasabb kúpuláját, a római Szent Péter templomét. A sixtusi kápolna az ő nagyszerű festményeivel: a teremtés történetével, az utolsó ítélettel, Sibilláival és prófétáival szerezte világhírét.

A festészet és a szobrászat.

A művészek.

Csúcsíves szobor.

A Borgó égése. Rafaello Santi festménye.

A szobrászat terén legkiválóbb műalkotása a Mózes és a Pietá. A legtermékenyebb és legnevezetesebb festő azonban Rafaello Santi (1483—1520) volt, aki körülbelül 50 híres madonnaképet festett (legnevezetesebb a sixtusi kápolnáé). II. Gyula pápa megbízásából nagy festményekkel díszíttette a Vatikán első emeleti termeit (stanzák: Attila Róma előtt, az athéni iskola, a disputa stb.). Később X. Leo alatt a második emelet loggiáit is ő díszítette.

A sok kiváló művésznek gazdag mecénások adtak foglalkozást. Különösen a Mediciek voltak híres műpártolók. Közülük is kivált Lorenzo (il Magnifico 1469—1492), aki alatt Firenze legfényesebb napjait élte. A pápák közül a tudományt különösen V. Miklós (1447—1455) pártolta, aki megalapította a vatikáni könyvtárt, és II. Pius (1458—1464), aki maga is kitűnő humanista volt (Aeneas Silvius). A művészeteket legbőkezűbben II. Gyula (1503—1513) és X. Leo (1513—1521) karolta föl.

Pártfogóik.

Itália példája azután a külföldre is nagy hatással volt. A fejedelmek versenyre keltek az olasz kényurakkal: ők is művészeket, írókat gyűjtöttek maguk köré és különösen szívesen látták az olaszokat. Legelől járt ezen az úton Mátyás magyar király. Ez a mozgalom azonban csak a legfelsőbb rétegekbe hatott el. Olyan fényűző volt, hogy a nép, a polgárság és a kismemesség nem hódolhatott neki. Az Alpokon túl tehát a renaissance-szal többnyire csak a laza erkölcsök terjedtek el.

A renaissance
elterjedése.

KORRENDI TÁBLA.

4000 körül	A babilóniai városállamok, majd Egyiptom alakulása.
3800 körül	Babilónia első terjeszkedése.
2000 körül	Az európaiak megismerkednek a bronz használatával.
1900 körül	Babilónia második terjeszkedése.
1900—1600	A hikszosz uralom Egyiptomban.
1800—1500	Asszíria kivívja függetlenségét.
1500—1281	Egyiptom fénykora.
1500—1100	A mykenei műveltség kora Görögországban.
1800—1200	Asszíria meghódítja Mezopotámia északi részeit.
1150 körül	Babilónia harmadik terjeszkedése.
1100 körül	Asszíria hódító előretörése.
	A föníciaiak gyarmatosítani kezdenek az afrikai partokon.
1100—900	A dór vándorlás.
1000 körül	Saul fölsszabadítja Izraelt.
900—600	A görög középkor. Gyarmatosítás.
800 után	Karthago föllendülése.
753	Róma alapítása.
750—700	Asszíria fénykora.
722	Izrael asszír uralom alá jut.
607	Asszíria bukása. Az újbabilón birodalom alakulása.
600 körül	A karthagoi birodalom alakulása.
597	A Halys melletti csata.
594	Solon reformja.
560	Peisistratos tyrannisának kezdete.
550	A perzsa birodalom megalakulása.
546	Lydiát meghódítják a perzsák.
538	Az újbabilón birodalom bukása.
525	Egyiptom perzsa uralom alá jut.
510	A Peisistratidák bukása.
	A római köztársaság megalakulása.
507	Kleisthenes reformja Athénben.
494	A secessio.
494—300	Küzdelem a plebejusok egyenjogusításáért.
492	Az első perzsa háború.
490	A második perzsa háború.
480—479	A harmadik perzsa háború.

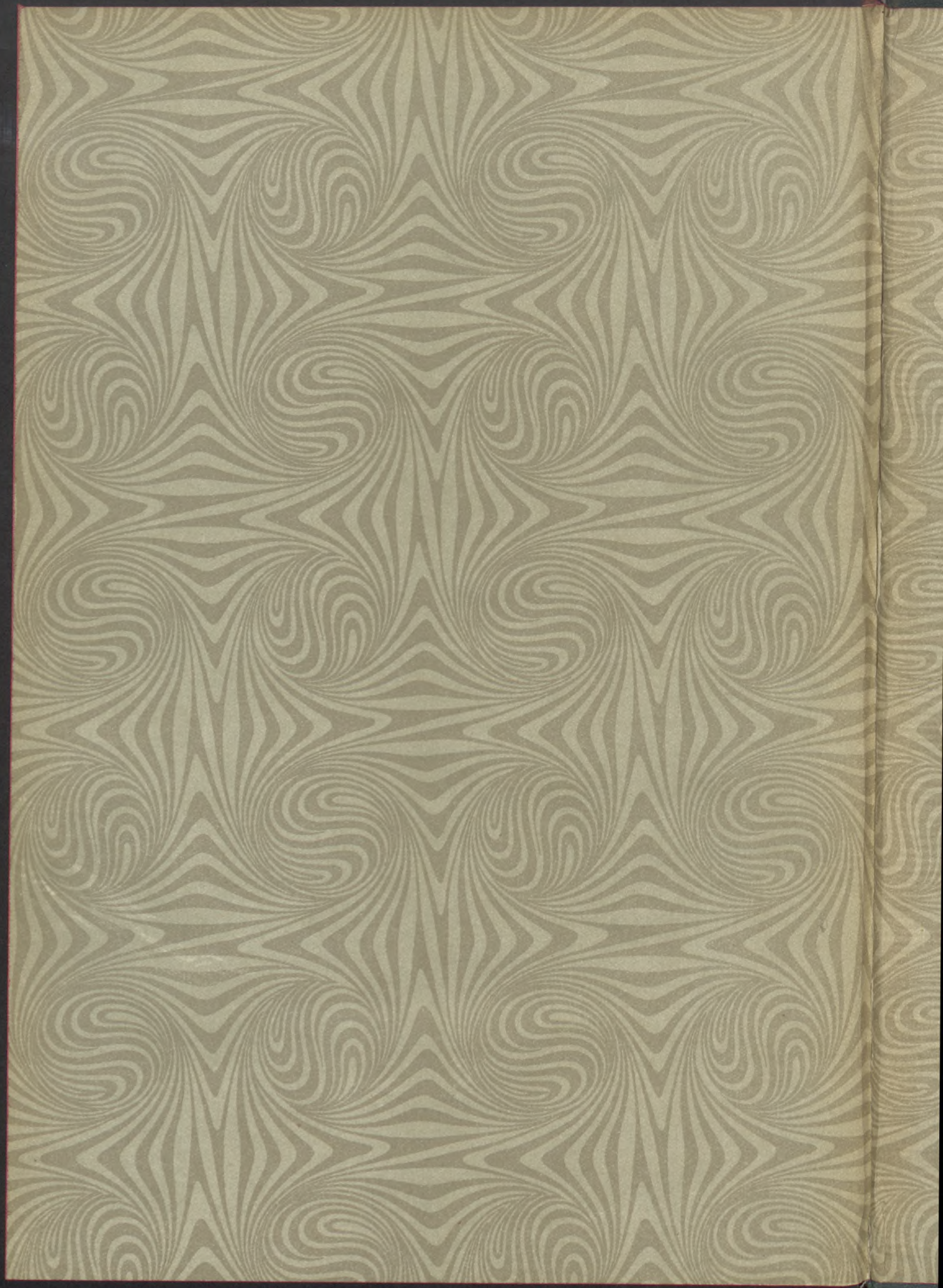
451—450	A törvények összeírása Rómában. A decemvirek.
449	A kisázsiai görög gyarmatok Kimon győzelmei után felszabadulnak.
431—404	A peloponnesosi háború.
429	Perikles halála.
421	Nikias békét köt.
413	Az athéniek veresége Syrakusainál.
396	Róma legyőzi Vejit.
387	Antalkidas békéje. A kisázsiai gyarmatok elvesznek.
379—362	Theba küzdelmei a hegemoniáért.
366—266	Róma meghódítja Itáliát.
366	A plebejusok elnyerik a consuli méltóságot.
340—338	A latin háború.
338	II. Fülöp Görögországot Makedonia fönnhatósága alá hajtja.
334—330	Nagy Sándor hadjárata.
323	Nagy Sándor halála.
306	Nagy Sándor hadvezérei fölveszik a királyi címet, a birodalom felbomlik.
280—275	Pyrrhos hadjárata.
275	Tarentum eleste.
264—241	Az első pún háború.
218—201	A második pún háború.
216	A cannaei csata.
202	A zámai csata.
197	Makedonia megalázása.
190	Szíria megalázása.
149—146	A harmadik pún háború.
146	Karthago és Korinthos elfoglalása.
133	Hispania meghódítását befejezik. Asia provincia megszerzése.
133—122	A Gracchusok kora.
112—105	Háború Jugurtha ellen.
102—101	Marius legyőzi a teutonokat és a kimbereket.
90—88	A szövetséges háború.
88—84	Az első háború Mithridates ellen.
82—79	Sulla dictaturája.
74—64	A harmadik háború Mithridates ellen.
67	A kalóz háború.
67—61	Pompeius keleti hadjárata.
60	Az első triumvirátus alakulása.
58—51	Caesar meghódítja Galliát.
49—48	Caesar és Pompeius polgárháborúja.
44	Caesar halála.
43	A második triumvirátus alakulása.
42	A philippii csata.
31	Az actiumi ütközet.
Kr. e. 31.—Kr. u. 14	Augustus uralma.
69—96	A Flaviusok uralma.
98—117	Trajanus uralma.
180—284	A katonacsászárok kora.

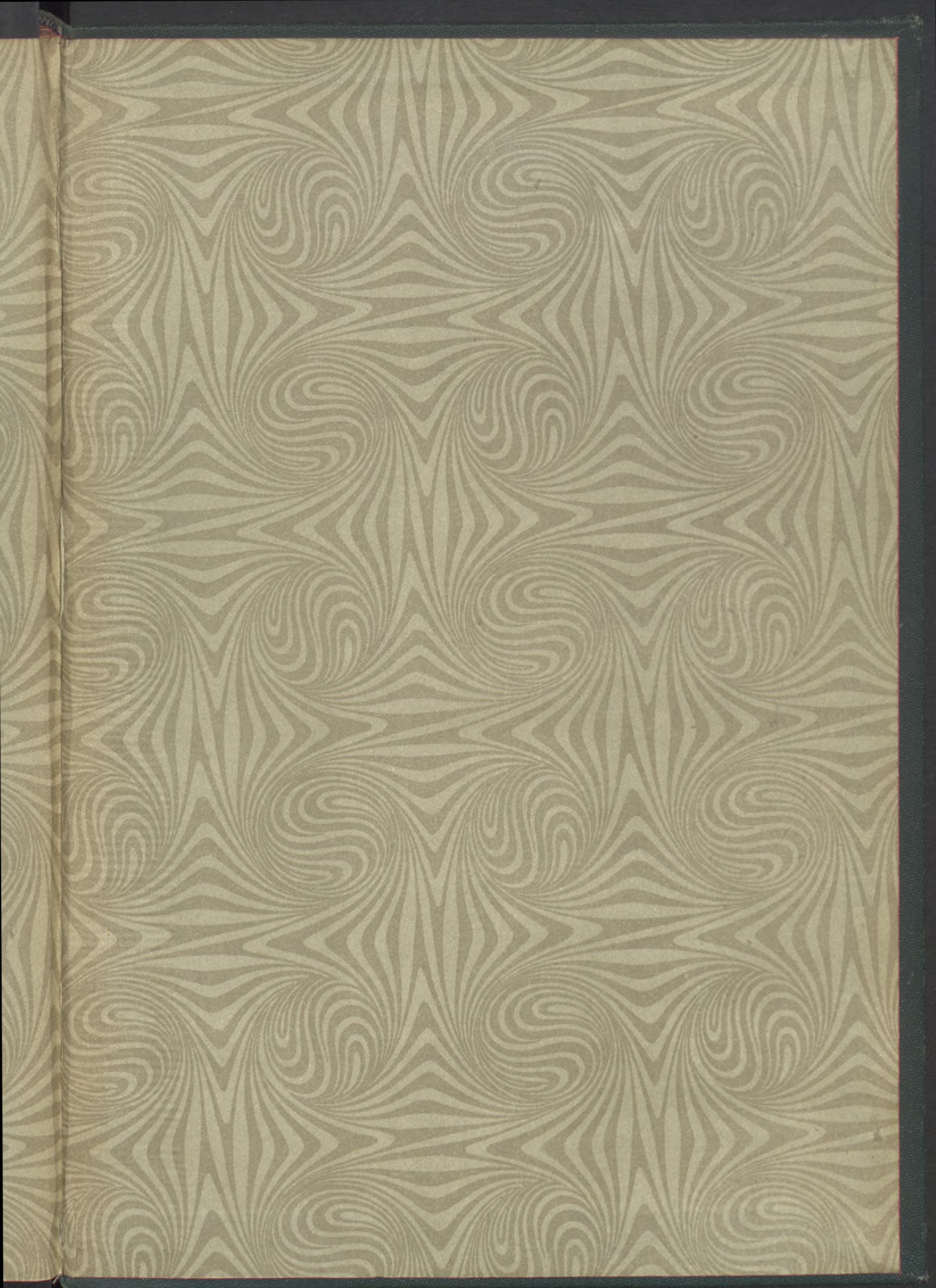
275	A gótok elfoglalják Daciát.
284—305	Diocletianus uralma.
305—337	Nagy Konstantin uralma.
375	A húnok átkelnek a Volgán.
378	A drinápolyi csata.
405	Radagais betör Itáliába.
410	A nyugati gótok elfoglalják Rómát.
419	A nyugati gótok birodalmának alapítása.
429	A vandálok átkelnek Afrikába.
451	A catalaunumi csata.
453	A hún birodalom bukása.
476	A nyugatrómai birodalom bukása.
486	Clodvig elfoglalja Galliát.
489	A keleti gótok elfoglalják Itáliát.
534	A vandál birodalom bukása.
553	A keleti gót birodalom bukása.
568	A longobardok elfoglalják Itáliát.
622	A hidzsra.
634-től	Az iszlám hódítóan lép föl.
661—750	Az Omajjádák uralma.
711	A xeres-de-la-fronterai ütközet.
751	Pipin fölveszi a királyi címet.
800	Nagy Károly fölveszi a császári címet.
843	A verduni szerződés.
862	A varégek elfoglalják Novgorod vidékét.
896	A magyar honfoglalás.
911	Rolló elfoglalja Normandiát.
918	A szász dinasztia trónrajutása Németországban.
955	Az augsburgi csata.
962	Nagy Ottó fölveszi a császári címet.
1000 körül	Nagy térítő munkálatok.
1051—1052	III. Henrik császár magyar hadjáratai.
1059	A kettős sicíliai királyság alapítása.
1066	Hódító Vilmos elfoglalja Angolországot.
1076—1122	Az investitúra-ütközet.
1096—1099	Az első keresztes hadjárat.
1147—1149	A második keresztes hadjárat.
1152—1190	I. Frigyes császár.
1154	Az Anjouk (Plantagenetek) elnyerik az angol trónt.
1156	Ausztria hercegség lesz.
1176	A legnanoi csata.
1183	A konstanci béke.
1187	Szaladin elfoglalja Jeruzsálemet.
1189—1192	A harmadik keresztes hadjárat.
1198—1216	III. Ince pápa.
1202	Zára elfoglalása.
1204	A latin császárság alapítása.
1209	Hadjárat az albigensek ellen.

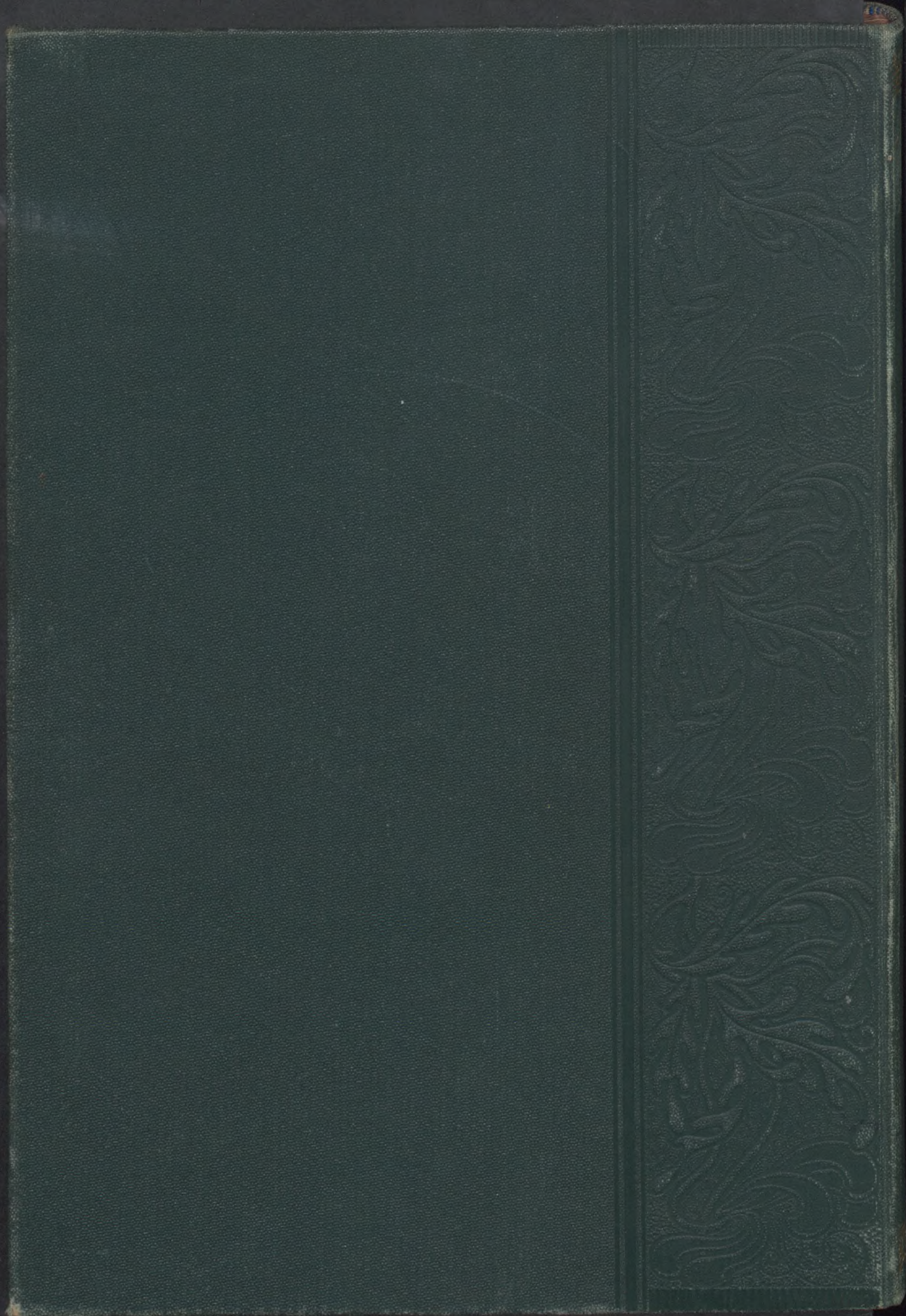
1214	A bouvinesi ütközet.
1215	A Magna Charta kiadása.
1215—1250	II. Frigyes császár.
1222	A magyar aranybulla kiadása.
1237	A tatárok leverik az oroszokat.
1241	A liegnitzi csata.
1241—1242	A tatárok Magyarországon.
1261	A latin császárság bukása.
1268	Konradino kivégeztetése.
1273	Habsburg Rudolf császárrá választása.
1278	A dürnkruti csata.
1282	A sicíliai vecsernye.
1303	VIII. Bonifatius megalázása.
1309—1376	A pápák Avignonban.
1315	A morgarteni csata.
1337—1453	A százéves angol-francia háború.
1338	A német fejedelmek rensei gyűlése.
1341	Az angol parlament két házban szervezkedik.
1346	A crécyi csata.
1347—1348	Nagy Lajos első nápolyi hadjárata.
1350	Nagy Lajos második nápolyi hadjárata.
1356	A maupertuisi csata.
	IV. Károly kiadja az aranybullát.
1358	A francia parasztlázadás (jacquerie).
1359	Ausztria főhercegség lesz.
1360	A törökök Drinápolyba teszik át székhelyüket.
	A bretignyi béke.
1361	A hansavárosok szövetsége Dánia ellen.
1386	A sempachi csata.
1389	A törökök leverik a szerbeket a Rigómezőn.
1396	A nikápolyi csata.
1410	Zsigmond császár lesz.
1414—1418	A konstanzi zsinat.
1415	Az azincourti csata.
1431—1449	A baseli zsinat.
1435	A nápolyi Anjouk kihalnak.
1443—1444	Hunyadi hosszú hadjárata.
1444	A várnai csata.
1453	Konstantinápoly eleste.
1455—1485	A piros és a fehér rózsza harca.
1456	Nándorfehérvár ostroma.
1462	Mátyás király és III. Frigyes békekötése.
1474	Aragonia és Castília egyesítése.
1477	Mátyás és Frigyes közt újra kitör a háború.
	A svájciak győzelme Merész Károlyon Nancynál.
1490	Mátyás király halála.
1491	Miksa családi szerződést köt a Jagellókkal.
1499	Svájc független lesz.

DOMANOVSKY: EGYETEMES TÖRTÉNELEM I.